

Lidé města Urban People

- Tomáš Korbel** Profesionalizace českých architektů a stavitelů v 19. století na příkladu generace Josefa Hlávky
- Michael Rádl** Půjčit si je tak snadné... Půjčka v zastavárně z perspektivy finanční (ne)gramotnosti
- Kamila Klingorová** Aktivity pražských křesťanských církví ve veřejném (post)sekularizovaném prostoru
- Kamil Beer** Podoby vizuální propagandy v německém zázemí za první světové války
- Jana Římanová** Analýza kvalitativních dat v orální historii s využitím software Atlas.ti

LIDÉ MĚSTA | URBAN PEOPLE

jsou předním českým recenzovaným časopisem v oblasti sociální a kulturní antropologie. Zaměřují se především na oblast střední a východní Evropy a témata spojená s urbánní antropologií. Cílem časopisu je podpořit vysoce kvalitní a eticky odpovědný akademický výzkum, šíření jeho výsledků a poznání v nejširším slova smyslu, a národní i mezinárodní akademické diskuse. Vychází třikrát ročně, dvakrát v českém jazyce a jednou v angličtině.

URBAN PEOPLE | LIDÉ MĚSTA

is a leading peer-reviewed Czech journal in social and cultural anthropology, with a specific focus on Central and Eastern Europe and on topics related to urban anthropology. The journal's goal is to foster high-standard and ethically responsible academic research, the dissemination of findings and knowledge, and academic discussions in both national and international communities. It is issued three times per year; twice in the Czech language and once in English.

VYDÁVÁ | PUBLISHED by Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

Adresa redakce | Address: Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8 – Libeň

Internetové stránky: <http://www.lidemesta.cuni.cz>

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: **Zdeněk R. Nešpor** (FHS UK a SOU AV ČR Praha)

zdenek.nespor@soc.cas.cz

Redakční rada:

Lenka J. Budilová (FF UK Praha)

Milan Hanyš (FHS UK Praha)

Petr Janeček (FF UK Praha)

Jaroslav Miller (FF UP Olomouc)

Mirjam Moravcová (FHS UK Praha)

Olga Nešporová (VÚPSV Praha)

Marie Pětová (FHS UK Praha)

Jana Pospíšilová (EÚ AV ČR Brno)

Dan Ryšavý (FF UP Olomouc)

Franz Schindler (Justus-Liebig Universität Gießen)

ENGLISH EDITION

Editor-in-chief: **David Verbuč** (Faculty of Humanities, Charles University in Prague)

david.verbuc@fhs.cuni.cz

Editorial board:

Alexandra Bitušíková (Univerzita Mateja Bela Banská Bystrica, Slovakia)

Zuzana Jurková (Charles University Prague, Czech Republic)

Grażyna Ewa Karpińska (University of Lodz, Poland)

Daniel Luther (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia)

Jiří Malíř (Masaryk University Brno, Czech Republic)

Hedvíka Novotná (Charles University Prague, Czech Republic)

Nina Pavelčíková (University of Ostrava, Czech Republic)

Peter Salner (Slovak Academy of Sciences Bratislava, Slovakia)

Blanka Soukupová (Charles University Prague, Czech Republic)

Andrzej Stawarz (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego Warszawa, Poland)

Róża Godula-Węclawowicz (Polish Academy of Sciences Wrocław/Krakov, Poland)

OBSAH

STATI

295 Profesionalizace českých architektů a stavitelů v 19. století
na příkladu generace Josefa Hlávky

Tomáš Korbel

323 Půjčit si je tak snadné...
Půjčka v zastavárně z perspektivy finanční (ne)gramotnosti

Michael Rádl

ANTROPOLOGICKÝ VÝZKUM

357 Aktivity pražských křesťanských církví ve veřejném
(post)sekularizovaném prostoru

Kamila Klingorová

STUDENTI PÍŠÍ

381 Podoby vizuální propagandy v německém zázemí
za první světové války

Kamil Beer

397 Analýza kvalitativních dat v orální historii
s využitím software Atlas.ti

Jana Římanová

NEKROLOGY

415 Za Hanou Havelkovou (1949–2020)

Lubica Kobová

420 Jan Bouzek bádající, vyučující a inspirující (1935–2020)

Pavel Titz

RECENZE

424 Lenka J. Budilová: Od krevní msty k postsocialismu

Tereza Lančová

426 Recenzenti statí v roce 2020

PROFESIONALIZACE ČESKÝCH ARCHITEKTŮ A STAVITELŮ V 19. STOLETÍ NA PŘÍKLADU GENERACE JOSEFA HLÁVKY

Tomáš Korbel

Fakulta humanitních studií UK Praha

Professionalisation of Bohemian Architects and Builders in the 19th Century on the Example of Josef Hlávka's Generation

Abstract: This article aims to contribute to the research of the Bohemian elites of the 19th century, and to treat the hitherto neglected topic of the professional rise of Czech and German Bohemian architects and builders in the 19th century. At this time, because of the state reforms of the educational, administrative, and legal systems, the professional perception and social status of this class also changed. In the introduction, architects and builders are included in the process of the modernisation of the construction industry and are defined on the basis of their relationship to art, engineering, and business. Subsequently, architects and builders are defined as a socio-professional group that has reached a certain degree of professionalism during this period. Against the background of the formation of a modern system of building and architectural education, law, and administration, individual features of professionalisation are scrutinised by discussing specific cases of architects and builders using the method of the collective biography of elites for researching their social background, education, construction practice, and other public activities. Thus, two levels intersect in the article – the general and the personal. In general, we track the interconnection of civil engineering education, the legal system, and administration throughout the century. The factors of this transformation are examined on the personal examples of four members of the generation of Josef Hlávka (Josef Korel, Josef Niklas, Adolf Siegmund, Karl Schlimp), who were the first graduates of the newly reformed educational system and who entered active professional life during

the economic and construction boom of the 1860s. Based on a comparison of their career paths and the degree of their achieved social status, a typology of three different levels of professional careers (regional, provincial, and state architect and builder) is then conceived. At the same time, other related phenomena are observed in the individual cases.

Keywords: *Bohemian elites; professionalisation; modernisation; architects and builders; 19th century; civil engineering education, legal system and administration; construction business*

Tato práce si klade za cíl přispět k výzkumu českých elit 19. století a zpracovat téma profesního a společenského vzestupu českých architektů a stavitelů. V kontextu společenských, ekonomických a sociálních změn procesu modernizace se do nové fáze svého vývoje dostal stavební průmysl, především díky objevu nových stavebních technologií, rozvoji nových stavebních odvětví a potřebě masové výstavby ve městech. Ve stejné době dochází vlivem státních reforem v oblasti stavebního školství, správy a práva ke změně v dosavadním vzdělání architektů a stavitelů, profesionálním osamostatnění a vzrůstu jejich společenské prestiže.

Na rozdíl od dalších podobně se v této době etablojících socioprofesionálních skupin, jako například advokátů či lékařů, však architekti a stavitelé doposud nebyli v českém prostředí takto reflektováni, zvláště v souvislosti se současnou plodnou historiografickou diskuzí o konceptu vzdělanostní měšťanské třídy s kulturními aktivitami a investicemi (*Bildungsbürgertum*), související s problematikou formování nových elit v 19. století. V této době dochází uvnitř měšťanstva ke střetu mezi tradiční elitou, odvozující své postavení od držby půdy, a novou elitou, kladoucí stále větší důraz na vzdělání, kulturní aktivity a investice (Kladiwa 2002: 124–143). Zdůraznění jejich „místa“ mezi novou elitou skrze napojení na podnikatelskou vrstvu a vzdělanostní špičky prizmatem sociálních a hospodářských dějin je proto jedním z hlavních cílů této práce.

Základní koncepty a výzkumná metoda

Pojem architekt může být na základě dobového chápání pojmu vymezen nejméně ve třech rovinách – architekt a stavitel, architekt a inženýr, architekt a podnikatel. V běžné stavební praxi byla až do konce 18. století autorem celého

stavebního podniku jedna osoba, *stavitel-architekt*, jehož úkolem byl jak komplexní návrh stavby, tak řízení její realizace. K hlubší diferenciaci pojmů stavitel a architekt došlo až na počátku 19. století, v souvislosti s rozmachem stavebního průmyslu, se vznikem nových stavebních odvětví, a především se snahou o přesnější vymezení architektů vůči stavitelům vzhledem k jejich profesnímu zaměření a adekvátním finančním odměnám. Základní rozdíl mezi architektem a stavitelem se odvíjel už od jejich odlišné profesní přípravy. Stavební specializace s sebou přinesla potřebu lépe definovat titul architekta, který byl v dobové hierarchii vnímán jako nejvyšší stupeň stavebního vzdělání.

V dobovém vnímání se architekti od stavitelů odlišovali především svým posláním a kvalifikací. Vedle studia stavebních technologií a praktického vedení stavby byli architekti na Akademii výtvarných umění ve Vídni, Mnichově či Drážďanech, které byly už v této době vnímány jako vysoké školy, školení navíc ještě v dějinách umění a estetiky, což dávalo jejich práci tvůrčí a umělecký rozměr. Od tohoto školení se už z podstaty odvíjel vyšší sociální status a společenská prestiž architekta. Architekt navrhoval stavební plány, jednotliví stavitelé je měli zrealizovat a dohlédnout na průběh stavebních prací (Svobodný – Havránek 1996: 40–41). Ve stavební praxi se však toto vymezení s výjimkou Prahy příliš neuplatňovalo a přihlíželo se spíše k dosavadním zkušenostem a věhlasu daného stavebníka. Obzvláště to platilo pro stavitele v odlehlejších regionech, kde se nároky kladené na kvalifikaci stavebníka snižovaly a daleko významnější roli hrálo národnostní hledisko a praktické potřeby pro vedení stavby.

Další vymezení dobového chápání pojmu architekt je spjato se vztahem k nově se etabloující osobě *inženýra-technika*, odborníka na moderní stavební materiály a technologie. To souvisí s rozvojem fenoménu tzv. inženýrské architektury od konce 18. století a vychází z nového chápání architektury jako praktické disciplíny, která pružně reaguje na inovace a nové úkoly doby. Po napoleonských válkách došlo v západoevropských zemích k nárůstu veřejného stavitelství na úkor soukromých zakázek a z původně vojenských inženýrů se stávají civilní inženýři, orientující se na výstavbu nových industriálních budov a užitných objektů. Objevila se industriálně orientovaná architektonické teorie, která kladla důraz na moderní technologie a která byla úzce svázána s moderní vědou a průmyslem (Vybíral 2002: 174). Nárůst složitosti realizace a vedení stavebního projektu si vyžádal diferenciaci stavebních povolání, kdy technické úkony řešili inženýři a architekti se soustřeďovali spíše na výtvarnou stránku stavby.

Třetí rovinou pojetí architekta na základě jeho profesního vymezení v 19. století, částečně se překrývající a navazující na předchozí roviny chápání, je jeho spojení s podnikáním jako *architekta-podnikatele*. Ve stejnou chvíli, kdy docházelo ke spojení architektury a inženýrství, se zároveň formoval nový typ podnikatele, který byl schopen vzít na sebe rozhodnutí a riziko kapitálových investic, najmout k tomu potřebné síly a prostředky a uplatnit nové vynálezy a inovace (Jakubec – Jindra 2015: 16). Nová generace architektů a stavitelů, která nebyla poznamenána zkušeností s přísným cechovním systémem a jeho regulemi, využívala své odbornosti i zvýhodněných startovacích podmínek k zakládání stavitelských podniků. Někteří mohli navázat na již zavedenou rodinnou firmu a dále ji rozvíjet.

Ze tří rovin architektovy činnosti rostl v první polovině 19. století především význam architekta-inženýra a ve druhé polovině 19. století architekta-podnikatele (Pfammatter 2000: 12–17). Zatímco vůči prvnímu spojení se architekti snažili co nejvíce vymezit, a jak ukazují i spory o vymezení učebních stavitelských osnov mezi polytechnikami a Akademií, poukázat na odlišnou profesní náplň, ve druhém spojení naopak viděli šanci, jak zlepšit svoji sociální pozici a profesní status.¹ Právě orientace na podnikání se po vydání živnostenského řádu v roce 1859 a v období hospodářské konjunktury od poloviny šedesátých let do vypuknutí hospodářské krize stala klíčovým faktorem jejich společenského vzestupu. Architekti začali své povolání chápat v širším kontextu nejen jako výstavbu budov, ale také jako formování životního stylu nastupující generace.

S dalším rozmachem stavebního průmyslu a nárůstem stavební činnosti vznikl ve druhé polovině 19. století tzv. *gründerský typ stavebního podnikatele*. Tito stavební podnikatelé zakládali velké stavitelské firmy, často akciové společnosti, které nabízejí provedení staveb všeho druhu a ve všech slozích. Jejich hlavním kritériem se stal zisk a vše se podřizovalo finančnímu efektu (Geršlová 2012: 60). Zákazníka se snažili získávat v tvrdém souboji s konkurencí tím, že se naprosto podřizovali jeho vkusu a touze po společenské prestiži, hrubou nacionalistickou demagogií i výhodnou finanční nabídkou. V sezóně zaměstnávali stovky dělníků, současně stavěli velmi rychle desítky staveb. Akumulace peněžního kapitálu umožnila některým architektům zapojit se

¹ K problematice sociálního statusu jedince vycházím z „teorie jednání“ francouzského sociologa Pierra Bourdieu, který jej vymezuje na základě vlastnictví tří druhů vzájemně provázaných kapitálů – ekonomického, kulturního a sociálního (Bourdieu 1998: 27–40, 81–93).

do společenského života v místě svého působení. Mnozí stavební podnikatelé se angažovali v komunální i zemské politice, podněcovali aktivně spolkový život, sponzorovali školství, umění a vědu a přispívali tak k intelektuálnímu rozvoji svého národa (Myška 2000: 7). Tyto aktivity jim pak recipročně zajišťovaly přednost při výběrovém řízení na komunální či přímo „národní“ projekty.

Typickým představitelem a reprezentantem tohoto „nového architekta“ druhé poloviny 19. století byl Josef Hlávka (1831–1908).² Hlávka svým hlubokým zájmem nejen o architekturu, ale i o organizaci práce ve stavebnictví zosobňoval prototyp stavebního architekta-podnikatele, vyznačujícího se propojením moderních a tradičních postupů v rámci ekonomicky hospodárné monumentality stavitelského podnikání (Horská 1990: 10). Prototypem koho ale konkrétně byl? Existují nějakí jeho následovníci, alespoň v menším měřítku? Jedním z mých cílů bude proto pokusit se na základě vybraných osobností z Hlávkovy generace najít „malé Hlávky“ v regionálním kontextu a popsat, nakolik se svou profesní činností přibližovali svému předobrazu. Východiskem pro vytvoření malého reprezentativního vzorku se stala hypotéza, že Josef Hlávka nebyl, jako prototyp mimořádně úspěšného architekta, podnikatele, mecenáše a politika v rámci rakousko-uherské monarchie, zcela osamocen. Na nižší úrovni zemských, respektive okresních stavitelů se prosadili jeho profesní kolegové, jejichž obdobně nastrádaný symbolický kapitál (daný mj. školním vzděláním) umožňuje sledovat a zhodnotit postavení architektů a stavitelů ve druhé polovině 19. století. V roce 1891 stál právě Josef Hlávka v čele sjezdu absolventů pražské polytechniky z let 1847 až 1851, který poprvé ve větší šíři zhodnotil vzestup profese za uplynulých 40 let.³

Vzhledem k profesní spřízněnosti a společným znakům definuji architektury a stavitele jako socioprofesionální skupinu podle socioprofesionálního kódu rakouské statistiky povolání (Horská 1982, 1984). V těchto dobových statistikách byli architekti a stavitelé zahrnuti až do roku 1880 do široké skupiny zaměstnanců v průmyslu a nedosahovali tudíž ještě takové společenské prestiže jako například advokáti nebo lékaři. Vybrané případové studie však ukazují, že minimálně v individuální rovině tomu tak mohlo být. Na pomyslné

² K osobnosti Josefa Hlávky viz např. Lodr 1988; Ries 1991; Pokorný 2005; Blažičková-Horová – Sekyrka 2008; Streit 2012; Šmahel 2014 a studie konkrétních fenoménů Hlávkovy kariéry z pera Jana Novotného, Viktora Freilicha, Yvonne Jankové, Jiřího Pokorného a Pavly Horské ve sbornících *Acta polytechnica – Práce ČVUT v Praze* z let 1990 a 1991.

³ Archiv ČVUT Praha [dále jen Archiv ČVUT], *Gedensbuch der Prager Techniker – Památník pražských techniků 1847–1851*, Praha 1891.

špici hierarchie této socioprofesionální skupiny stáli ti, kteří dokázali spojit architektonickou (uměleckou) a inženýrskou (technickou) stránku své profese. Otevírala se jim totiž možnost získat zajímavé a lukrativní zakázky ve státním i soukromém sektoru a přes účast v architektonických soutěžích na komunální projekty (ať už na straně účastníků, nebo porotců) také ovlivňovat politické dění v daném městě.

V práci byla využita biografická výzkumná metoda v kombinaci s prosopografickou metodou kolektivní biografie elit, která je vhodná při nedostatku a torzovitosti pramenů a kterou popsal a na příkladu výzkumu podnikatelské vrstvy na Ostravsku úspěšně použil Milan Myška (2010: 208–219). Tato metoda se na základě výběru podstatných (specifických) znaků dané sociální skupiny snaží o analyticko-komparativní přístup, spočívající jednak v diferenciaci od jiných skupin, jednak v poznání vnitřní stratifikace vlastní skupiny. Ve prospěch užití této metody hovoří také fakt, že sociální skupina architektů a stavitelů procházela, obdobně jako skupina podnikatelů, vertikálně napříč takřka všemi sociálními vrstvami tehdejší společnosti. Na základě pečlivě vybraných případových studií a sledovaných znaků by měla dosáhnout, i přes omezené možnosti heuristického šetření, vysokého stupně srovnatelnosti a reprezentativnosti výsledků. Samotný výzkum se opírá o čtyři typy pramenů, a to o práce současných autorů, dobová svědectví, dobový tisk a archivní materiály.

Osobnostní biogram zahrnuje po aplikaci na stavitelskou profesi čtyři základní tematické okruhy: sociální původ, vzdělání, stavební praxi a další veřejné působení architektů a stavitelů. Pod kritérium sociálního původu spadá profesní zaměření stavitelova otce, zda stavitel pocházel z prostředí zavedené stavební firmy, nebo pocházel z jiného prostředí (počáteční kapitál), jakého byl náboženského vyznání, zda přicházel za studiem do Prahy z většího města, nebo z venkova, zda působil ve šlechtických službách a tak dále. Sociální zázemí se prolíná s ostatními výzkumnými oblastmi a výrazně ovlivňuje stavitelův společenský vzestup. Patří sem například místo architektova bydliště, rodinný život, nemoci, místo architektova posledního odpočinku, nekrology v novinách a tak dále. Výzkumná oblast vzdělání zkoumá míru dosaženého vzdělání dané osobnosti podle trojstupňového vzdělávacího systému reálná škola – polytechnika – Akademie a její studijní aktivity (prospěchové stipendium, studijní cesta, asistentura a další). Stavební praxe zahrnuje zisk měšťanské a živnostenské (stavitelské) licence, působení ve státní správě (stavební úřady, dozor při stavebních akcích, přidělování licencí), vlastnictví specializované soukromé firmy, účast ve veřejných soutěžích, konkurzech a výstavách, vzájemná spolupráce

jednotlivých subjektů při zisku a realizaci obecních stavebních zakázek a tak dále. Do kategorie veřejného působení se počítají nejrůznější spolkové aktivity, pedagogická a publikační činnost, mecenášství, politická funkce, zisk ocenění a vyznamenání a tak dále.

Tato komparace by měla umožnit vytvořit typy a modely sociálního a společenského vzestupu českých architektů a popsat změnu vzdělání a způsobu stavebních zakázek ve 2. polovině 19. století. Cílem práce bude nalézt faktory, které ovlivňovaly proměnu společenského postavení této sociální skupiny (školství, ekonomika, urbanismus, národní hnutí a další) a určit, do jaké míry ten který faktor formoval profesní kariéru architektů a stavitelů. Tyto faktory jsou navzájem úzce provázány a společně tvoří různé schematické modely personálních kariér, které se od sebe navzájem liší frekvencí výskytu jednotlivých sledovaných aspektů. V případě vybraných architektů a stavitelů se konkrétně jedná o srovnání personálních kariér čtyř osobností z generace Josefa Hlávky podle výše nastíněných faktorů v kapitole Případové studie. Modelové případy byly vybrány s ohledem na popis různých stupňů profesních drah a na relativní dostatek archivního materiálu. Všechny čtyři osobnosti studovaly v období konce čtyřicátých a padesátých let 19. století, v době klíčových reforem stavebního školství, a díky společnému polytechnickému vzdělání měly zhruba stejné výchozí podmínky. Do aktivního profesního života vstupovaly v období hospodářské konjunktury a stavebního boomu šedesátých let, kdy již byly položeny základy jednotné státní stavební správy a práva.

Stavební vzdělávání

Během první poloviny 19. století došlo k definitivnímu oddělení architektonické a inženýrské profese, který předznamenal již vývoj ve Francii na konci 18. století. „Umělecká“ stránka stavby ztratila ve střední Evropě kolem poloviny 19. století v dobovém diskurzu značně na významu na úkor masivního rozvoje nových stavebních technologií. Ilustrujícím dokladem tohoto fenoménu je ztráta výlučného postavení uměleckých akademií v dosavadním vzdělávání architektů a částečné nahrazení této funkce polytechnickými instituty s technicky zaměřeným studijním programem výchovy stavitelů a inženýrů. Na stavitelství a potažmo architekturu začalo být nahlíženo nejen jako na nejvyšší stupeň umění a na ukazatel kulturní vyspělosti země, ale s rozvojem stavebního průmyslu také jako na důležitý zdroj hospodářské prosperity státu. Stát si proto od počátku tak zvané komplexní revoluce moderní doby uvědomoval nutnost

profesního vzdělávání osob ve stavebním průmyslu a potřebu zavést jednotný systém školství.

Kamenem úrazu se stal spor mezi akademii a polytechnikami v otázce vymezení kompetencí ve stavebním vzdělávání. Mezi organizátory reformy totiž neexistovala shoda ohledně jasného určení rozdílu mezi stavitelstvím a architekturou, vyplývajícího z úzké vazby mezi „národním“ průmyslem a vyšším uměním. Všeobecné civilní stavitelství nemohlo být z praktických důvodů vyučováno pouze na polytechnice, ale museli s ním být seznámeni také studenti vyššího stavitelského umění na Akademii. Na počátku existence obou typů institucí došlo ve Vídni v prvních třech dekádách 19. století ke střetu dvou tendencí, kdy se na jedné straně představitelé Akademie Metternich a Nobile snažili sloučit stavitelství a architekturu pod jednu instituci, a na straně druhé chtěl mít ředitel polytechniky Prechtl monopol na výuku technického stavitelství, tzn. pozemního, vodního a silničního. Ve svém úsilí nakonec Prechtl uspěl a na polytechnice vznikl stavitelský obor s vlastním studijním programem, nezávislým na Akademii.

Následující vývoj a prudký rozmach stavebního oboru mu dal za pravdu. Už záhy bylo díky zvýšenému zájmu potřeba rozšířit učební osnovy pozemního stavitelství, které provedl stavební inženýr a architekt „nové generace“ Josef Stummer von Traunfels. Úroveň výuky stavitelství a architektury na vídeňské polytechnice ve čtyřicátých letech rapidně vzrostla a přiblížila se západoevropským standardům komplexního technického vzdělání (srov. Kastner 1965: 29–38). K definitivnímu vymezení kompetencí mezi oběma institucemi a ukončení sporů o charakter výuky došlo po reformách rakouského školského systému v letech 1848–50, kdy byla Akademie oficiálně povýšena na úroveň vysoké umělecké školy a polytechnika na vysokou technickou školu se specializací na technické pozemní, vodní a silniční stavitelství (Svatoš 2000: 42–48). Prakticky byl však tento proces završen až v šedesátých letech po vydání organických statutů a studijních řádů jednotlivých institucí.⁴

Také pražská polytechnika dosáhla ve sledovaném období přechodu od polytechnického učiliště k vyšší odborné specializaci tak, jak ji ve svých syntézách o formování moderního technického vzdělávacího systému ve středoevropském prostoru pojímají Wurzer nebo Cohen (Wurzer 1965: 487–493; Cohen 1996).⁵ I přes absenci státní subvence, která se projevovala ve skromnějším

⁴ Archiv ČVUT, f. PÚ 23/3, Organizační statut polytechnického ústavu Království českého, 1863.

⁵ Tyto závěry potvrdila rešerše písemností bohatého fondu pražské polytechniky, uloženého v Archivu ČVUT.

vybavení i v menších kapacitních silách, převyšovalo dokonce pražské učiliště po určitou dobu svojí úrovní a kvalitou výuky pozemního stavitelství vídeňský ústav. Zásahu na tom měli především ředitel František Gerstner a architekt Jiří Fischer, který si jako odchovanec mnichovské Akademie uvědomoval důležitost propojení umělecké architektury s technickým stavitelstvím pro domácí průmysl. Společně vypracovali poměrně obsáhlou učební osnovu pozemního stavitelství, kterému byly vyhrazeny dva semestry třetího ročníku. Vzhledem k zanedbatelnému vlivu architektonické školy pražské Akademie lze u pražské polytechniky nalézt ve studijním programu v daleko větší míře náznaky pronikání umělecké stránky výchovy budoucích stavitelů než u polytechniky vídeňské.⁶ Po příchodu Karla Wiesenfelda, který se vlivem prudkého rozmachu železniční dopravy snažil rozvíjet stavební obor spíše směrem k novým odvětvím technického inženýrství, se polytechnika neubránila stagnaci a odchodu části studentů do Vídně (Velflík 1906: 256).

Stavební řád pro Čechy z roku 1833, který poprvé plošně kodifikoval centrální dohled státu nad stavebnictvím, výslovně uváděl, že veřejné stavby smějí provádět pouze absolventi státních ústavů, tedy absolventi polytechnik nebo vídeňské Akademie (Ebel 2007: 46–47). Stavební povolení bylo vydáno až na základě projektu, podepsaného oprávněným stavitelem, krajským inženýrem či úředníkem Vrchního stavebního ředitelství. V Čechách Metternichovy éry vznikl systém „stavební byrokracie“, kdy o významných zakázkách rozhodovali stavební úředníci, a nikoliv kompetentní architekti (Marek 2004: 124). Z této příčiny tak byl pokus z roku 1841 vybudovat na pražské Akademii architektonickou školu srovnatelnou s vídeňskou předem odsouzen k nezdaru. Pražská Akademie se navíc jako soukromá instituce, zřizovaná Společností vlasteneckých přátel umění, od počátku potýkala s nedostatkem financí. I přesto, že byla její učební náplň díky autoritě bavorského architekta Bernharda Gruebera na nesrovnatelně vyšší úrovni než na pražské polytechnice, orientující se téměř výhradně na „praktické stavební umění“, neměli její absolventi bez dalšího studia prakticky žádnou šanci na uplatnění. Její zánik urychlila reorganizace pražské polytechniky na počátku šedesátých let, kdy na tamním učilišti vznikl akreditovaný učební obor pozemního stavitelství pod vedením renomovaných architektů, jakými byli Josef Niklas, Josef Zítek nebo Emanuel Ringhoffer.

⁶ Archiv ČVUT, f. PÚ 23/3, Personal-Stand des ständischen Polytechnischen Instituts zu Prag und Ordnung der öffentlichen, ordentlichen und ausserordentlichen Vorlesungen daselbst im Schuljahre 1851/52.

Ovšem až do poloviny šedesátých let nebylo pro většinu stavitelů z Čech, kteří se chtěli uplatnit ve státní službě nebo začít podnikat v domácím prostředí, příliš atraktivní ani vzdělání na státní vídeňské Akademii. Pro získání stavební licence nebylo akademické vzdělání nutné, a tak do Vídně odcházeli jen skuteční zájemci o studium architektonického umění, kteří si chtěli vydobýt další renomé účastí a případnou finanční odměnou ve školní soutěži, využít možnosti získání stipendia na studijní cesty po Evropě nebo se dostat do ateliéru slavného profesora či získat praxi u stavební firmy působící na Ringstrasse.⁷ Část z nich odcházela rovněž za studiem na Akademii v Mnichově, která však nebyla pro budoucí architektky české národnosti natolik atraktivní jako v případě malířů a sochařů, navíc s ohledem na větší provázanost českého národního hnutí s kulturním prostředím Vídně (Prah – Petrasová 2014: 257). Kromě několika známých jmen (Josef Kranner, Vojtěch Ignác Ullmann) se jednalo převážně o architektky německé národnosti, kteří se narodili a později také působili v severních a západních Čechách – Gustava Sacherse, Gustava Wiedermanna a další (Laštovíčková 2015: 105–112). Těto skupině mnichovských studentů architektury by měla být ještě v budoucnu věnována patřičná pozornost.

Na vídeňské Akademii fungovala prestižní škola architektury s moderním studijním programem kombinujícím technickou i uměleckou stránku výuky, systematicky budovaným už od svého založení Pietrem Nobilem v roce 1819 a během dílčích reforem čtyřicátých a padesátých let. I přes tyto inovace vzdělávacího systému klesl počet studentů architektonické školy v padesátých letech na třetinu až čtvrtinu původního stavu z předchozích dekád (Wagner 1967: 181). Příčinou mohl být jednak výše nastíněný monopol polytechnicky vzdělaných státních stavebních úředníků v oblasti městského plánování a výstavby, institucionalizovaný stavebními řády, a jednak všeobecný útlum veřejných i soukromých zakázek v důsledku rostoucí inflace, chudoby a jednostranné investice kapitálu do průmyslové výroby. Navíc vzhledem ke komplexitě architektonického vzdělání vstupovali architekti v této době do aktivního profesního života nejdříve kolem 26. roku života poté, co absolvovali povinné šestileté studium reálné školy nebo osmileté studium gymnázia, tříleté studium polytechniky a tříleté studium Akademie. Naproti tomu univerzitní studenti práva, filosofie či medicíny se vydávali na profesní dráhu už kolem 22. nebo 23. roku s titulem doktora (Havránek – Svobodný 1996: 128). Tímto prestižním titulem se

⁷ Archiv Akademie der bildenden Künste Wien, Vormerkungs-Buch über ausgefertigte Zeugnisse von der Vorbereitungs-Architektur und Landschaftsmalerei für die Jahre von 1853 bis 1858.

absolventi architektury pyšnit nemohli, a pokud neměli štěstí nebo neprokázali mimořádný talent ještě během studia na Akademii, kde se mohli s trochou štěstí a péle dostat do ateliéru svého profesora (Tomagová 2017), museli se spokojit s místem kreslíře v projekční kanceláři a svádět každodenní boj se stavební byrokracií nebo v tvrdé konkurenci stavebních zakázek se svými uměleckými kolegy.

A tak i přesto, že vídeňská Akademie vypracovala sofistikovaný učební plán, orientovaný na praktické potřeby soudobého uměleckého průmyslu, chyběla v důsledku výkladu stavebního práva a fungování stavební správy motivace pro získání titulu architekta. Architektonická škola na Akademii se vůči polytechnice snažila demonstrovat svoji nadřazenost v oblasti stavitelského vzdělávání alespoň důsledným střežením monopolu na udělování titulu architekta, který jí byl přisouzen na základě dvorských nařízení. I přes odlišnou délku a charakter studia však ještě v padesátých letech označení architekt neznamenal v dobové praxi o nic víc než označení stavitel, a pro získání dobře placeného místa na stavebním úřadu a stavitelskou praxi bohatě stačil doklad o absolvování polytechniky (Jelinek 1856: 259–339). Proto se Akademie po svém vyhlášení za vysokou uměleckou školu v roce 1850 všemožnými prostředky snažila zajistit svým posluchačům přednostní právo v konkurzních řízeních u stavebních úřadů a práci na příslušných státních zakázkách, aby se tak co nejdříve po absolutoriu mohli na pracovním trhu prokázat vlastními úspěšnými realizacemi.

Změna nastala až s celkovou reformou rakouského školství po vzoru západoevropských institucí (Kořistka 1863) a potažmo celého stavebního oboru šedesátých let. Reálné školy, které od počátku nahrazovaly nejrůznější formy přípravného technického vzdělávání na polytechnice, se po reformě na počátku šedesátých let staly plnohodnotnými středními technickými školami a převzaly tak dosavadní funkci polytechnických učilišť (Jílek – Lomič 1973). Tato reorganizace umožnila polytechnikám provést vlastní reformu, spočívající v užší specializaci výukových programů jednotlivých oborů – fakult. Ustavení dvou samostatných oborů pozemního stavitelství (civilní stavitelství) a vodního a silničního stavitelství (inženýrství) bylo pro architektury a stavitele v jejich profesní autonomizaci klíčové, neboť je vydělovalo z dosud jednotného technického stavu už na úrovni vzdělávání. Proces monopolizace státu v oblasti vzdělávání architektů a stavitelů byl završen v roce 1875, kdy došlo k převzetí české i německé techniky pod ministerstvo školství. Organická statuta pražské polytechniky z roku 1863 oficiálně povyšovala polytechnický ústav na úroveň vysoké školy, zrovnoprávňovala jej s univerzitou a po epizodě jazykového

vyrovnání odstartovala proces jeho další proměny ve vysokoškolskou instituci terciálního vzdělávání pro technické vědy, završený v roce 1878 přijetím nového názvu České vysoké učení technické. Rovněž na vídeňské Akademii mělo být dosaženo zrovnoprávnění závěrečných rigorózních zkoušek tak, aby diplomy z této instituce měly stejnou platnost jako doktorské diplomy z univerzity. Tento pozvolný proces přeměny architektury v plnohodnotný vysokoškolský umělecký obor, který by nebyl dost dobře proveditelný bez přítomnosti takových odborných kapacit z praxe, jakými byli profesori Karl Roesner, Eduard van der Nüll, August Siccard von Siccarsburg nebo Franz Schmidt, se však stal záležitostí následujících dvou dekad a byl završen až v osmdesátých letech.

Stavební správa a právo

Velký posun prodělala ve sledovaném období také oblast stavební správy a práva. Starý cechovní systém až do poloviny 19. století nejednoznačně vymezoval kompetence a pole působnosti jednotlivých aktérů ve stavebnictví. Soustava mistrů, tovaryšů a učedníků byla založena čistě na praktickém zácviku, bez nutnosti povinného odborného školení. Mezi lety 1810 až 1820 se v podobě výše popsaných guberniálních nařízení objevila snaha státu o sjednocení předpisů v oblasti stavebního práva a jasnější vymezení kompetencí jednotlivých osob. Po roce 1848 byl vytvořen třístupeňový systém stavební administrativy, zahrnující zemskou správu, okresní úřady a obecní úřady (Hledíková – Janák – Dobeš 2007: 284).⁸ Ovšem teprve uvolněním cechovních regulí, možností svobodného podnikání po vydání živnostenského řádu v roce 1859 (Štědrý 1924) a hospodářskou stavební konjunkturou šedesátých let se vytvořily podmínky pro vydělení socioprofesionální skupiny architektů z technického stavu a pro jejich další profesní a společenský rozvoj.

Vlivem zformování obecní samosprávy ale zároveň došlo k oslabení centrální stavební správy a omezení jejích pravomocí na odborný dohled nad veřejnými záležitostmi. Po vyhlášení obecní samosprávy byl v roce 1860 nařízením státního ministerstva založen stav civilních techniků pro vyřizování obecních technických záležitostí, v němž se vedle inženýrů a zeměměřičů poprvé samostatně objevili také architekti. Civilní technici a další osoby s odbornými

⁸ K formování tohoto systému srov. archiválie Jednacíh protokolů Zemského stavebního ředitelství v Praze z let 1845 až 1862 v Národním archivu Praha. K personálnímu složení a struktuře stavební správy srov. Národní archiv, f. Zemské stavební ředitelství, Ausweis über die Besetzung des genehmigten Bau-Personalstatus für das Kronland Böhmen 1850.

znalostmi potřebnými k vedení výstavby se od roku 1866 profesně sdružovali v Inženýrské komoře pro Království české (Gruber 1904: 18–20). Oddělení obecní samosprávy od státní správy a ustavení nových institucí stavební administrativy, jejichž kompetence blíže specifikoval Nový stavební řád pro Čechy z roku 1864 (stavební policie, civilní architekt a další), výrazně rozšířilo profesní možnosti a uplatnění architektů a stavitelů ve veřejné i soukromé sféře.

V důsledku stavebního boomu a rozvoje nových technologií docházelo také k zpřesňování legislativních opatření vlastního stavebního procesu. Zatímco stavební řád z roku 1833 vymezoval práva a povinnosti aktérů stavebního procesu jen okrajově, stavební řád pro Čechy z roku 1864⁹ již přesně popisoval náležitosti jednotlivých kroků výstavby a určoval složení stavebních komisí u jednotlivých typů staveb. Stavební řády z osmdesátých a devadesátých let 19. století pak položily základ modernímu českému stavebnímu právu, jehož základní principy platí prakticky dodnes.¹⁰ Průlomovým dokumentem byl rovněž živnostenský řád z roku 1859, který stanovil podmínky pro získání stavitelských koncesí a zakládání stavebních firem, což přineslo architektům a stavitelům možnost zakládat živnosti, sdružovat se v živnostenských společenstvech a začít ve větší míře podnikat a shromažďovat ekonomický kapitál.

Vedle územní samosprávy vznikla po vydání spolkového zákona v roce 1860 i samospráva profesní a zájmová. V roce 1866 byl založen Spolek architektů a inženýrů v Čechách (dále SAI), který si jako svůj hlavní cíl stanovil spojit a pozvednout technický stav a šířit osvětu o jeho činnosti na veřejnosti. Spolek se od počátku snažil ovlivňovat právní legislativu své profese podáváním návrhů k zemským a státním institucím, například v otázce jednotné sazby za jednotlivé stavební úkony či v otázce vytvoření jednotného konkurenčního řádu veřejných soutěží. Spolek v období hospodářské konjunktury a zvýšené stavební činnosti v první polovině sedmdesátých let vydával inzertní list *Technický obzor*, kde nabízel veřejnosti nejrůznější služby svých členů (*Technický oznamovatel*, 1872–1875). Časopis tak přispíval k rozšiřování povědomí o profesní činnosti architektů a stavitelů mezi širší veřejností. Svým členům naopak zprostředkoval pracovní místa na stavebních úřadech, lukrativní komunální a zemské zakázky a účast v domácích i mezinárodních architektonických soutěžích, což

⁹ Nový stavební řád z dne 11. května 1864 pro království České, počítajíc v to král. hlavní město Prahu, 1864.

¹⁰ Die Bau-Ordnung für das Königreich Böhmen von 11. Mai 1864 samt dem Abänderungsgesetze von 14. Dezember 1881. 4. ed., Prag 1884.

bylo z praktického hlediska komunikace, spolupráce a posilování skupinového vědomí architektů a stavitelů velmi důležité.

Svou náplní se spolek inspiroval především u německých technických spolků, které profesně sdružovaly rovněž architektky a stavitele, pořádaly výstavy jejich prací, vydávaly vlastní časopis a pěstovaly spolupráci s ostatními spolky. Také český spolek pravidelně vydával časopis *Zprávy Spolku inženýrů a stavitelů* (dále *Zprávy SAI*), ve kterém své členy informoval o schůzích a jednáních a publikoval jejich původní práce. I přes spolupráci se zahraničními periodiky však spolkový časopis dlouhou dobu zůstával spíše provinčním médiem úzké skupiny prominentních „zemských“ (nejčastěji pražských) architektů a původní proklamovaná výměna moderních poznatků a trendů v architektuře byla velmi omezená. Významnější byly každoročně pořádané výstavy, na kterých se kromě domácích prací pravidelně objevovaly exponáty spolků architektů z Berlína, architektů a inženýrů z Vídně, Hamburku, Hannoveru, Kasselu a Mnichova. Jak vyplývá z výročních zpráv, výstavy byly určeny spíše odborně vzdělaným členům než širší veřejnosti. Spolek tak svojí činností v počátečním období napomáhal v prvé řadě k posílení „vnitřního“ společensko-profesního vědomí skupiny architektů a stavitelů, zařazené ještě spolu s inženýry a dalšími techniky do jednoho technického stavu.

Až ve druhé polovině sedmdesátých let můžeme sledovat zvýšenou „vnější“ aktivitu spolku, směřující do oblasti komunální politiky a ovlivňování veřejného prostoru v otázkách stavební činnosti, ať už se jednalo o ustavení četných architektonicko-inženýrských komisí, návrhy a poradenství pro zeměpanské úřady a veřejné korporace, spolupráci na novém stavebním řádu pro Čechy a Prahu nebo vytvoření a rozpracování regulačního plánu Prahy s ohledem na potřeby moderního urbanistického rozvoje metropole. Tento regulační plán však mohl být plošně prosazen až po vyřešení slučovacích sporů jednotlivých městských částí a po vytvoření Velké Prahy v roce 1920 mezi světovými válkami (Pešek 1999: 135–203). Jednou z hlavních náplní činnosti spolku se stala ochrana stavebně-historických památek. V šedesátých a sedmdesátých letech 19. století sice již existovaly jednoduché právní záruky ochrany architektonického dědictví, ale dosud chyběly instituce pro dohled nad jejich dodržováním a vymáháním. Z toho všeho vyplývá, že i v době, kdy došlo vlivem hospodářské krize k utlumení stavitelských aktivit, spolek dál plnil svoji funkci plnohodnotné profesní organizace a opory pro své členy.

Případové studie

Jak těchto nových podmínek a možností využili samotní stavitelé a architekti Hlávkovy generace¹¹ z vybraného vzorku?¹² Josef Korel (1831–1896) jako syn panských služebníků pocházel z nižších vrstev. Karl Schlimp (1834–1901) se narodil v rodině sedláka, a patřil mezi nižší střední vrstvy. Josef Niklas (1817–1877) a Adolf Siegmund (1831–1916) pocházeli z měšťanských a obchodnických rodin, byli tedy příslušníky vyšší střední vrstvy (městského patriciátu). Přestože tedy tyto osobnosti pocházely z odlišných sociálních prostředí, měly na začátku svých kariér díky absolvování jednotného studijního oboru pozemního stavitelství na pražské polytechnice víceméně stejné startovací podmínky. Do aktivního profesního života navíc vstupovali na počátku všeobecného stavebního rozmachu šedesátých let s pestrou škálou možností podnikatelských a dalších společenských aktivit. Klíčovým momentem pro jejich budoucí profesní a společenský rozvoj se tedy staly jejich další bezprostřední kroky po studiu. Zatímco Josef Korel se po studiu polytechniky vrátil za výkonem povolání do oblasti, odkud pocházel, Josef Niklas odešel na praxi k zavedené stavební firmě do Vídně a po nabytí zkušeností se vrátil do Prahy, aby se tam mohl ucházet o městské a zemské stavební zakázky. Adolf Siegmund se rozhodl rozšířit své obzory studiem inženýrského oboru na vídeňské polytechnice a poté, co vystřídal několik míst na stavebních úřadech a u státních drah, se vrátil do rodných Teplic jako zavedený stavební inženýr. Karl Schlimp získal podobně jako Siegmund komplexní technické vzdělání na vídeňské polytechnice, ale navíc vystudoval ještě architektonickou školu na vídeňské Akademii s vynikajícím prospěchem a pedagogickou zkušeností. Tato pověst mu už na začátku profesní dráhy zajistila dobře placené místo stavebního inženýra a architekta ve státní sféře a později i u prestižních stavebních společností po celé monarchii.

Josef Korel¹³ se původně vyučil lesníkem, ale díky získanému polytechnickému vzdělání a zednické praxi se mohl později rozhodnout věnovat výnosnějšímu

¹¹ Až na Josefa Niklase spolužáci Josefa Hlávky z pražské polytechniky z let 1847 až 1851.

¹² Pro výběr a přehled o základních biografických údajích architektů a stavitelů byly využity Studijní katalogy pražské polytechniky z Archivu ČVUT v konfrontaci Vlčkovou encyklopedií architektů a stavitelů (Vlček 2004) a Wurzbachovým biografickým slovníkem (Wurzbach 1869).

¹³ Veškeré údaje k jeho osobě pocházejí ze soukromého archivu jeho potomků, rodiny Fišerovy z Jičína. V osobní pozůstalosti se dochovala například školní vysvědčení, profesní osvědčení či spolková členství. Tyto prameny byly konfrontovány s příslušným dobovým tiskem (*Jičínský obzor: list věnovaný zájmům města Jičína a jejich okolí; Jičínský věstník: Časopis pro zájmy místní, národohospodářské a politické*) a literaturou k vývoji Jičína ve druhé polovině 19. století (Mencel 1949; Horáková 1993; Úlehla 2006).

povolání stavitele. Po vykonání zkoušky na Zemském stavebním ředitelství v Praze, zisku stavební licence pro Čechy a praxi u železničních staveb a při výstavbě karlínského kostela se rozhodl usadit v roce 1860 jako stavitel v Jičíně, který se po uvolnění společenských poměrů začal dynamicky rozvíjet v kulturně i hospodářsky prosperující město českého většinového obyvatelstva. Díky zisku stavební živnosti a měšťanského práva v Jičíně mohl Korel dále rozvíjet kariéru stavitele a postupovat na společenském žebříčku. Jako odborný poradce obecní samosprávy ve stavebních záležitostech ovlivňoval nejen stavební dění ve městě, ale zajišťoval si rovněž lukrativní veřejné zakázky, například projekty na novou školní budovu nebo na kasárny. Veřejné i soukromé zakázky získával také skrze síť kontaktů s místní honorací jako aktivní člen jičínských spolků, zvláště Řemeslnické jednoty. Jeho sociální a profesní vzestup se tak odehrál lokálně v rámci geografického prostoru Jičínska.

Josefa Korela můžeme tudíž považovat za obdobný případ českého *Bildungs(klein)bürgera* (tedy moderně vzdělaného měšťana a podnikatele s určitým stupněm občanské angažovanosti) v provinčním městě Jičíně tak, jak jej doložil Jiří Kořalka na příkladě jiného provinčního a jazykově českého města Tábora (Kořalka 2006: 284–292). Jedná se o typ nové lokální politicko-ekonomické elity, proměňující svůj neelitářský sociální status skrze vysokoškolsky zprostředkovanou profesionalizaci a spojení tradiční měšťanské výsady s moderním podnikáním, vycházející z tradičních rodinných a příbuzenských svazků i z budování nových společensko-profesních sítí (Pešek 1993: 149–154).

Obdobně jako Korel také Josef Niklas¹⁴ sbíral po absolvování pražské polytechniky zkušenosti jako zedník a pomocný stavitel v Praze. Rozhodl se ale odejít do Vídně a měl štěstí, že se dostal do stavební kanceláře architekta Leopolda Mayera, který ho na základě jeho předchozích výsledků pověřil řešením složitých konstrukčních problémů při výstavbě budovy sněmovny. S pověstí vynikajícího konstrukčního praktika neměl po svém návratu do Prahy problém uchytit se jako kreslič stavebních návrhů a adjunkt na polytechnice. Jako odborníkovi na moderní konstrukční systémy mu byly svěřeny zakázky na několik divadelních arén, z nichž nejprestižnější byl bezesporu projekt Prozatímního divadla z roku 1857, považovaný v té době (obdobně jako výstavba kostela sv. Cyrila a Metoděje v Karlíně) za ryze národní podnik (Hilmera 1999:

¹⁴ Neúplná osobní pozůstalost Josefa Niklase, zahrnující mj. list za vyučenou, stručný životopis od jeho vnuka Františka a čtené plány, výkresy a fotografie jeho staveb, se nachází ve fondu č. 34 Národního technického muzea, Archivu architektury a stavitelství.

30–31). Tím se Niklas dostal do povědomí českých vlasteneckých kruhů, což mu do budoucna zajistilo stavební zakázky z okruhu osob a institucí podporujících národní hnutí, jako například přestavby a úpravy zámků a vil pro továrníky a nově nobilitovanou šlechtu. Niklasovi se tak podařilo proniknout do úzkého okruhu prominentních „zemských“ architektů (například vedle Vojtěcha Ignáce Ullmanna, Jana Novotného, Jana Bělského, zpočátku i Bernharda Gruebera), kteří se v rámci předem připravených architektonických soutěží přednostně dostávali k prominentním „zemským“ stavebním zakázkám, jako byla výstavba budovy české spořitelny, polytechniky nebo divadla.¹⁵ V šedesátých letech však ještě nebyly tyto zakázky podmíněny etnický, o čemž svědčí Ullmanovy i Niklasovy práce ve městech s německou obecní samosprávou. Jak se ukazuje, tito architekti spojovali často své síly ze strategických důvodů pro snadnější zajištění zakázek, například v rámci Katolické jednoty v soutěži na výstavbu karlínského kostela nebo při realizaci Španělské synagogy pro židovskou obec. Tato problematika by si však do budoucna zasloužila ještě podrobnější zpracování.

Jako „zemský“ architekt a specialista na složitější konstrukce se Niklas stal členem architektonické komise Sboru národního divadla a byl osloven, aby vyhotovil stavební projekt. Divadelní architektura byla v dobovém kontextu vnímána jako jedna z hlavních vizuálních opor sociálního a kulturního života etnika v dané lokalitě, ať už na regionální (městská divadla) nebo zemské (národní divadla) úrovni (Kovačević 2010: 19, 38–39). Výstavba divadla se stala národní manifestací a samotná budova pak sloužila jako architektonický pomník stavitele; o to větší význam mělo určení autora prvního kulturního svatostánku národa, kterému logicky předcházela dlouhá veřejná diskuze (Marek 2004: 121). Výsadu stát se prvním „národním“ architektem namísto Niklase nejprve obdržel Ullmann, nejen kvůli své prestiži a akademickému vzdělání, ale především proto, že svým „moderním“ novorenesančním stylem více vyhovoval národní měšťanské reprezentaci, aby ho nakonec vystřídal mladší a všestranně talentovaný Josef Zíték.

Přesto, že z architektonického souboje o výstavbu Národního divadla, která se stala součástí českého „národního“ příběhu, tedy vyšel Niklas jako poražený, jeho renomé vzrostlo a zakázky od významných mecenášů se jen hrnuly. Význam Niklasovy osobnosti pro celkový vzestup českých architektů a stavitelů však tkví také v jeho pedagogické a publikační činnosti, kterou

¹⁵ Na příkladu dobové diskuze o otázce zemského versus národního charakteru Muzea království českého srov. Vostřelová 2018: 201–204.

významně přispěl k etablování stavebního oboru jako plnohodnotné profese. Svým českým překladem proslulé Jöndlovy publikace o základních principech stavitelství (*Poučení o stavitelství pozemním*) a původní prací o dějinách architektury (Niklas – Šanda 1865) se zasloužil institucionalizaci těchto oborů jako samostatných vědních disciplín v českém prostředí. Jako profesor pozemního stavitelství a pozdější rektor české části pražské polytechniky dále předával své zkušenosti a vychoval novou generaci architektů a stavitelů. Niklasova pedagogická činnost, obnášející vedle přednášek také účast ve zkušebních komisích stavebních úřadů při udělování stavitelských licencí, tedy zabírala podstatnou část jeho profesního působení, což může vysvětlovat jeho vědeckou absenci i útlum vlastní architektonické činnosti v poslední fázi jeho života.

Případ Josefa Niklase a jeho zakázky na výstavbu divadelních budov pro českou i německou klientelu dokládají dlouho trvající národní nevyhraněnost obou společností a snahu o pokojné soužití, kdy výjimkou nebylo ani angažování architekta z antagonistického tábora pro politicky exponovanou úlohu v duchu převládajícího bohemismu (Lašovičková 2015: 201–202). Ke změně došlo až během osmdesátých let 19. století, kdy s vydáním Stremayrových jazykových nařízení a pod silicím vlivem nově vzniklé Německé říše dochází k další jazykové radikalizaci německé společnosti v Čechách.

Tento posun lze vysledovat na průběhu profesní kariéry architekta německé národnosti Adolfa Siegmunda,¹⁶ která vrcholila právě v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Po stavební praxi na vídeňském stavebním úřadě a u státních drah se Siegmund vrátil, podobně jako Korel, do slibně se rozvíjejících rodných Teplic, kde se díky rodinným svazkům a kontaktům s představiteli města uchytil jako stavební inženýr a podnikatel. Prostřednictvím jeho stavebních zakázek můžeme sledovat rostoucí roli a obecný vliv městského inženýra na komunální záležitosti v procesu formování nového obrazu moderního města období „gründerské doby“ (Zimmler – Havelková – Hozák 2013). Projekt Jubilejní kašny a okresní nemocnice, přestavba Císařských lázní a radnice, výstavba nových školních budov, a především záchrana teplických pramenů mu mezi místním obyvatelstvem zajistila obrovský profesní respekt a vysoký společenský kredit. Politická kariéra na komunální, celozemské i říšské úrovni a četná ocenění

¹⁶ Zlomek písemné pozůstalosti, zvláště korespondence, diplomy čestných členství nebo rodinné fotografie obsahuje fond Adolfa Siegmunda ve Státním okresním archivu v Teplicích. Tyto prameny byly, obdobně jako v případě Josefa Korela, konfrontovány s příslušným dobovým tiskem (*Teplický oznamovatel; Teplitz-Schönauer Anzeiger; Deutsche Zeitung Bohemia*) a literaturou k vývoji Teplic ve druhé polovině 19. století (Kocourková – Vilím 2009; Kilián a kol. 2015; Hanzlík a kol. 2016).

v podobě medailí a čestných spolkových členství se pak už ve světle tohoto profesního i společenského vzestupu zdají jako logické vyústění jeho kariéry.

V tomto ohledu tedy může být Siegmundova osobnost vnímána jako ještě silnější příklad *Bildungsbürgertumu* v německém jazykovém prostředí. Na rozdíl od Korela, který po celý zbytek kariéry setrval v jednom provinčním městě, se Siegmund díky politickému působení dostal do širšího povědomí německé reprezentace a mohl proto pro německé národní hnutí představovat totéž, co Niklas v českém prostředí. Jeho osobnost se v období zostrujícího se nacionalismu stala na přelomu století jakýmsi symbolem starých pořádků a velkoněmeckých tendencí teplických Němců v době, kdy se německá většina musela stále urputněji bránit přílivu českého obyvatelstva a čelit strachu z nejisté budoucnosti. Vedle fenoménu výstavby radnic v německých městech jako symbolu síly a reprezentace německé obce (Laštovičková 2015: 204–263) se u Siegmundova případu setkáváme s fenoménem organizace komunálních architektonických soutěží, které se podle důležitosti dělily na vyšší a nižší a podle míry otevřenosti na veřejné a vyzvané. Tato problematika by si v budoucnu rovněž zasloužila podrobnější zkoumání na příkladech dalších měst v Čechách.

Stejně jako Siegmund, patřil i Karl Schlimp¹⁷ k osobnostem, které těžily z rychlého ekonomického rozvoje šedesátých a počátku sedmdesátých let. Příběh syna sedláka, který se díky své píli a schopnostem vypracoval až na c. k. obchodního radu v rezidenčním městě monarchie, se téměř identicky podobá příběhu o hvězdné kariéře c. k. stavebního rady Josefa Hlávky, pocházejícího rovněž z chudších poměrů. Ke shodným znakům v kariérách obou mužů patří: nejvyšší možná míra dosaženého vzdělání včetně zisku školních cen a stipendií na zahraniční studijní cesty, stavitelská praxe u zavedených stavebních firem na vídeňské Ringstrasse, sloužící jako odrazový můstek k vyšší profesní prestiži, vybudování vlastní úspěšné firmy a široký záběr podnikatelských aktivit, účast v mezinárodních architektonických soutěžích nebo členství v mnoha zájmových odborných institucích, živnostenských společenstvech, obchodních a živnostenských komorách a profesních svazech. K dosažení Hlávkovy úrovně už ve Schlimpově životopisu chybí pouze politická činnost a zapojení do procesu

¹⁷ K osobnosti Karla Schlimpa lze nalézt prameny převážně profesní povahy ve vídeňských archívech – v Österreichisches Staatsarchiv Wien, f. Verkehrsarchiv a ve Wiener Stadt und Landesarchiv. Jeho vlastní studie byly uveřejňovány také v prestižních rakouských technických časopisech (*Wochenschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*; *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins*). O stručné shrnutí Schlimpovy kariéry a zhodnocení jeho významu se pokusil už Polleross 1977–78: 64–80.

národního hnutí skrze mecenát. Domnívám se, že právě mecenášské a politické aktivity tak na rozdíl od jeho stejně úspěšných vrstevníků zajistily Hlávkovu „národní nesmrtelnost“ a poskytly mu možnost neupadnout v zapomnění.

Jako architekt se Schlimp zařadil do početné skupiny těch, o nichž se sotva zmiňují kunsthistorická díla, ale kteří významně přispěli k architektonickému vzhledu Vídně v období historismu (Scheidl – Prokop – Herzer 2019). Vzhledem ke své rozmanitosti je Karl Schlimp podobně jako Hlávka vnímán jako ztělesnění nového spojení architekta a podnikatele a je skutečným odrazem raných dob „gründerské doby“: byl architektem, inženýrem, stavitelem, a továrním podnikatelem. Přestože už po absolutoriu získal místo asistenta na vídeňském polytechnickém institutu, upřednostnil nakonec nejistou dráhu stavebního podnikatele. Profesní i společenský věhlas mu zajistila práce u stavebních společností železničních drah, budujících železniční síť po celé monarchii. Tak zvané železniční normálie – typizované nádražní haly a výpravní budovy, ale i další doprovodné stavby jako depa, výtopy, vodárny a strážní domky – vznikaly z nutnosti vybavit odpovídajícími budovami celou rychle vznikající železniční síť Rakouska-Uherska během krátkého období (Kuča 1996: 203). Karlu Schlimpovi se podařilo jako šéfarchitektovi Rakouské severozápadní dráhy v letech 1869 až 1873 dovést tyto železniční normálie k dokonalosti.¹⁸ Svědčí o tom i fakt, že byly oceněny nejen na mezinárodních výstavách ve Vídni a v Petrohradu, ale že je mnohé železniční společnosti používaly až do počátku 20. století.

Nádražní architektura patřila vedle divadelní architektury ke specifickým fenoménům architektonické tvorby, kde se propojovaly dvě typické stránky architektury 19. století – umělecká a industriální. Vlivem rostoucí společenské a industriální mobility města docházelo k charakteristickému prolínání dosud oddělené veřejné (volnočasové) a technické (výrobní, pracovní) sféry života jeho obyvatel a zhmotněním tohoto procesu se stala právě obecní výpravní budova. Nádraží zároveň plnilo symbolickou funkci širší občanské iniciativy a sloužilo jako zdroj při hledání nové identity města v éře industrializace; výpravní budovy se stávaly podobně jako divadla vizuálními oporami těchto snah (Oetzel 2005: 3–6, 12). Jak ukazuje výzkum budování železničních stanic německých měst v 19. století (Dortmund, Altona, Karlsruhe, Frankfurt, Stuttgart a další), můžeme na pozadí konfliktů mezi městskou obcí a správou státních železničních společností o umístění a podobě výpravní budovy nebo budování komunikace

¹⁸ Asi nejznámější Schlimpovou stavbou bylo pražské nádraží Těšnov, považované za nejkrásnější nádraží střední Evropy, v roce 1985 však kompletně zbořené; více Krejčířik 2015: 18.

z centra města na nádraží sledovat širší spor o vymezení kompetencí mezi městem a státem. Bylo by zajímavé pokusit se v budoucnu tento jev sledovat také na příkladu českých měst.

Výše uvedené případy architektů rovněž dobře ilustrují dobovou praxi zvyšování sociálního statusu a budování sítě profesních svazků skrze sňatkovou politiku, rodinné vazby a nepotismus. Josef Korel se v Jičíně oženil s dcerou místního učitele Annou Horákovou, vyženil městský dům, jehož vlastnictví bylo podmínkou pro získání titulu měšťana. Josef Niklas se přiznal do prosperující pražské obchodnické rodiny Havlů, jejichž styky mu pomohly dále se etablovat v pražském prostředí české vlastenecké společnosti. Niklasův syn František pokračoval v otcových šlépějích a po studiu pražské techniky a studijní cestě po Evropě se uchýlil v Praze jako stavitel nájemních činžovních domů. Kariéru městského stavebního inženýra, stavebního podnikatele i politika Adolfa Siegmunda jistě napomohl jeho sňatek s dcerou významného teplického obchodníka a starosty Karla Uherra. Se svým bratrem Heinrichem Ottou založil stavební firmu, která se později proměnila v korporativní stavební společnost, která svým přednostním přístupem ke komunálním zakázkám významně ovlivňovala stavební dění v Teplicích a jejich okolí. Rovněž Karl Schlimp se díky dvěma sňatkům s příslušnicemi vyšší vídeňské střední vrstvy dostal blíže do okruhu potenciálních objednavatelů stavebních zakázek a přes sňatkovou politiku svých dětí navázal kontakt s architektonickou rodinou Kaiserů nebo s podnikatelskou rodinou Merckens. Velkou roli v jejich profesních kariérách hrálo také členství v profesních i zájmových spolcích, o něco méně pak otázka náboženského vyznání (viz Niklas a zakázka na Španělskou synagogu).¹⁹ Jako ukazatel míry dosaženého sociálního statusu ve všech případech dobře slouží také průběh pohřební ceremonie a místo uložení dané osobnosti. Pohřeb Josefa Korela v Jičíně a Adolfa Siegmunda v Teplicích dokládá jejich pozici regionální elity a velký symbolický význam pro lokální společenství českého nebo německého charakteru. Pohřební průvod s ostatky Josefa Niklase na Olšanský hřbitov se stal jednou z mnoha příležitostí manifestace úspěšného rozvoje českého národního hnutí té doby a oblíbených oslav odkazu „synů národa“. Honosná hrobka Karla Schlimpa a jeho rodiny na vídeňském centrálním hřbitově v sekci vídeňské městské elity druhé poloviny 19. století dobře odráží jejich společenské postavení.

¹⁹ Vzhledem k tomu, že všechny osobnosti ze vzorku byli katolíci, bude nutné v budoucnu provést analýzu aktérů stavebních zakázek v prostředí dalších náboženských konfesí. Dosud provedené výzkumy naznačují, že náboženská otázka hrála v prostředí menšinových církví daleko větší roli než u katolíků; srov. Nešpor 2009: 32–54; Altová 2010: 311–332).

Závěr

Po sestavení osobnostních biogramů vybraných architektů a stavitelů a po porovnání jejich profesních drah můžeme podle geografického okruhu jejich působení zhruba načrtnout tři odlišné typy kariér:

(1.) „*Regionální*“ *stavitelé a architekti*, působící v konkrétní oblasti, většinou ve městě, ať už s převažujícím českým nebo německým obyvatelstvem, a jeho bezprostředním okolí. V pozdějším období zde tito architekti dosahovali významného ekonomického, politického a kulturního postavení a stávali se elitami v lokálním kontextu (jako městští inženýři a stavitelé), mimo tento prostor však už nemuseli být reflektováni. Z Hlávkových spolužáků z pražské polytechniky se vedle Josefa Korela v Jičíně jedná například o Josefa Míču (1826–1907) v Novém Bydžově, Gustava Sacherse (1831–1874) v Liberci nebo Friedricha Zicklera (1829–1899) v Mariánských Lázních.

2. „*Zemští*“ *stavitelé a architekti*, působící v celém prostoru Království českého, kteří byli v rámci formující se širší národní společnosti považováni za elity, ať už v českém nebo německém prostředí. Tyto architektky můžeme z hlediska jejich národnosti i národnosti objednavatelů stavebních zakázek dále vymežit na české a německé. Tito architekti často dosáhli významného ekonomického, politického a kulturního postavení v celonárodním kontextu a přispěli k formování tak zvaného národního stylu (Vybíral 2013: 17–45), díky čemuž se dostali do obecnějšího historického vědomí. Z Hlávkovy generace šlo o Josefa Niklase, Vojtěcha Ignáce Ullmanna či Antonína Bauma (1830–1886) v českém prostředí nebo o Adolfa Siegmunda, Achilla Wolfa (1832/4–1891) či Josefa Benischka (1841–1896) v německém prostředí.

3. „*Státní*“ *architekti*, kteří dosáhli ekonomického, politického a kulturního postavení elity na úrovni celé monarchie. Kariéra těchto architektů se velmi často odvíjela od jejich nástavbového studia Akademie ve Vídni, kde se po jeho ukončení uchytili buď u nějaké věhlasné stavební firmy, nebo se zde dostali jako vysocí úředníci do státní stavební správy. Tito architekti byli často výkonnými stavebními velkopodnikateli s vlastním ateliérem a pracovali na stavebních zakázkách po celé monarchii pro váženou klientelu z řad soukromých osob i veřejnoprávních institucí. Jejich nadnárodní působení a finančních zisk jim umožňovaly zapojit se do širokého spektra mecenášských aktivit a v různých směrech ovlivňovat veřejné mínění. Během své profesní kariéry dosahovali významných postů a titulů, například c. k. stavební rada, baron a další. Z Hlávkových spolužáků z pražské polytechniky to byl například vedle výše popsaného

Karla Schlimpa Josef Zítek (1832–1909), Ernst Krombholz (1834–1893) či Moritz Hinträger (1831–1909).

Jednotlivé případové studie ve spojitosti s architekturou a stavitelstvím poukazují mj. na mnohé další zajímavé fenomény spojené s obecnou problematikou vývoje společnosti v 19. století. V první řadě se jedná o dobovou praxi zvyšování sociálního statusu a budování sítě profesních svazků skrze sňatkovou politiku, rodinné vazby a nepotismus. Už Milan Myška poukázal ve svém výzkumu na význam vztahu mezigeneračního sociálního původu manželských partnerů podnikatelů a na potřebu analyzovat profesní (sociálněpoziční) zařazení otců manželů podnikatelů (tchánů) (Myška 2005: 205–206). K významným ukazatelům společenského postavení patřily podoba a průběh pohřební ceremonie a místo posledního odpočinku dané elity. Ve výzkumu jsem také narazil na vztah divadelní architektury a národního hnutí či na problematiku železniční architektury ve spojitosti s formováním obecní samosprávy.

Jak ukázala tato práce, nedosahovali ještě architekti a stavitelé na konci sledovaného období v sedmdesátých letech 19. století plného profesního osamostatnění a celospolečenské prestiže, a to ani v rámci tehdy stále jednotného technického stavu. Ostatně dokládají to i slova advokáta Františka Lirsche na půdě Spolku architektů a inženýrů z jeho přednášky O postavení techniků v Rakousku z 29. listopadu 1877: „Nelze upříti, že stav techniků ... nezaujímá v Rakousku postavení jemu příslušné a náležející. Svědčí o tom m. j. okolnost, že stav tento nevystupuje ani v sociálním ani v státním životě značně v popředí ... Ačkoliv technická věda vzrostla k důležitosti překvapující, nikoli však stejnou měrou technický stav ... Ještě Vás čekají, nehledíc ani k řídicím postavením Vám příslušným, četná místa při veřejné správě; ještě rozhodují vrchní úřady z laiků se skládající o spůsobilosti, přijmutí a zaměstnání tak zvaných státních techniků, kteří právě při vynikajícím vzdělání technickém se octnou v nebezpečí, býti postaveni za spoluodborníky více byrokraticky naloženými; ještě velmi pořádku jsou Vám, pánové, přidělena místa v zastupitelstvech nižšího a vyššího stupně, tedy všude tam, kde technice vzrostlé na veličinu první třídy, mluvíti ano před jinými rozhodovati jest o důležitostech velikého dosahu a finančního zájmu závažného.“²⁰ Lirsch dále apeluje na „společenského ducha“ architektury a kulturní vědomí vlastní výlučnosti stavitelského povolání. Nabádá při tom k dosažení stejného autoritativního postavení a autonomie, jaké se už v této době těšila jeho vlastní advokátská profese.

²⁰ *Zprávy SAI*, XIII, 1878: 34–37, zde s. 34.

I přesto ale můžeme klíčové momenty a znaky tohoto modernizačního procesu, jakými jsou vysoce specializované a dlouhodobé vzdělání, přísné zkoušky a prověřování znalostí, jasný model kariéry, monopolizace trhu pro poskytování vysoce kvalifikovaných služeb či profesní samospráva (Svobodný – Havránek 1996: 11), odhalit už v tomto sledovaném období díky systémovým zásahům „shora“ a reformám v oblasti stavebního školství, práva a správy. Architekti a stavitelé si minimálně od konce padesátých let 19. století začali díky formujícímu se skupinovému vědomí uvědomovat vlastní profesní význam a svoji pozici v proměňující se stavovské hierarchii. Zároveň se už tehdy ve stavebním oboru objevily osobnosti, které těchto možností dokázaly plně využít k zajištění vyššího sociálního statutu a které tak můžeme považovat za příslušníky tak zvaných nových elit.

Pro definitivní zobecnění těchto tvrzení i výše naznačené typologie profesních kariér však bude ještě zapotřebí sestavit další osobnostní biogramy zkoumané i následné generace architektů a stavitelů a porovnat je s těmito závěry a profesními drahami. Navazující výzkum by tak měl přinést další poznatky o završení tohoto procesu profesionalizace v osmdesátých a devadesátých letech 19. století. Domnívám se však, že na jednu z hlavních otázek této práce, zda všeobecně známý příběh o závrtné kariéře Josefa Hlávky zapadá do modelu kariéry jeho současníků, nebo se mu vymyká a zda lze v jejich profesních drahách vyzorovat obdobné známky společenského vzestupu, můžeme odpovědět již nyní. I když se zdá Hlávková osobnost v českém prostředí naprosto ojedinělá a výjimečná, přesto můžeme mezi jeho vrstevníky nalézt stavitele a architekty, jejichž profesní kariéra a společenská prestiž zaznamenala v různých sociálních prostředích podobný vzestup, byť v omezenější míře a na daleko skromnější úrovni. Zdá se, že ve většině urbanisticky se vyvíjejících měst v Čechách té doby lze nalézt a sledovat určitou vrstvu stavitelů a architektů, jakési „malé Hlávky“, kteří ovlivňovali nejen stavební vývoj, ale díky nahromadění ekonomického i symbolického kapitálu významně spoluurčovali i veřejné dění.

Tomáš Korbel vystudoval historickou sociologii a doktorské studium soudobých evropských dějin na Fakultě humanitních studií UK. V rámci doktorského studia pobýval rovněž na Vídeňské univerzitě či v Collegiu Carolinu v Mnichově. Věnuje se problematice elit a proměně jejich sociálního a společenského postavení v rámci formující se české společnosti 19. století, dále krajinotvorným procesům v období modernizace a lokálním místům paměti. Vedle výuky na FHS UK a spolupráce na grantových projektech s NPÚ a AV ČR působí jako klavírní pedagog a dirigent. Kontakt: tkorbel@seznam.cz

Prameny a literatura

Archivní prameny

Archiv Akademie der bildenden Künste Wien, Vormerkungs-Buch über ausgefertigte Zeugnisse von der Vorbereitungs-Architektur und Landschaftsmalerei für die Jahre von 1853 bis 1858.

Archiv ČVUT Praha, f. PÚ 23/3, kt. 01, 03, 06, 07, 10, 18, 33, 70, 76, 77, 81, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 93, 95, 99, 102, 111, 115, 122, 124, 127, 128, 129, 138; Katalogen über die Studierenden am ständischen polytechnischen Institute zu Prag im Schuljahre 1833–1864; Personal-Stand des ständischen Polytechnischen Instituts zu Prag und Ordnung der öffentlichen, ordentlichen und ausserordentlichen Vorlesungen daselbst im Schuljahre 1851–52; Organizační statut polytechnického ústavu Království českého, 1863; Gedensbuch der Prager Techniker – Památník pražských techniků 1847–1851, 1891.

Archiv der Technischen Universität Wien, Organisations-Statut, 1865.

Archiv rodiny Fišerovy Jičín, osobní pozůstalost Josefa Korela.

Národní archiv Praha, f. Zemské stavební ředitelství, Ausweis über die Besetzung des genehmigten Bau-Personalstatus für das Kronland Böhmen 1850; Jednací protokoly zemského stavebního ředitelství 1845–1862.

Národní technické muzeum Praha, Archiv architektury a stavitelství, f. č. 34 Niklas Josef. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Verkehrsarchiv, Hochbaunormalien der Österreichischen Nord-Westbahn von Carl Schlimp, 111 Blätter, 1871, Nr. 37.

Státní okresní archiv Teplice, f. č. 255 Siegmund Adolf – písemná pozůstalost Teplice. Wiener Stadt und Landesarchiv, Nachrufe von Karl Schlimp, 2.3.3.A51.3/1901.

Tištěné prameny

Deutsche Zeitung Bohemia 1886, 1889, 1916.

Die Bau-Ordnung für das Königreich Böhmen von 11. Mai 1864 samt dem Abänderungsgesetze von 14. Dezember 1881. Prag 1884: H. Mercy.

Jelinek, Carl. 1856. *Das ständisch-polytechnische Institut.* Prag: G. Haase Söhne.

Jičínský obzor: List věnovaný zájmům města Jičína a jejich okolí 1886.

Jičínský věstník: Časopis pro zájmy místní, národohospodářské a politické 1886.

Kořistka, Karel. 1863. *Der höhere polytechnische Unterricht in Deutschland, in der Schweiz, in Frankreich, Belgien und England.* Gotha: Besser.

Nový stavební řád z dne 11. května 1864 pro království České, počítajíc v to král. hlavní město Prahu. 1864. Praha: J. Mercy.

Niklas, Josef – Šanda, František. 1865. *Slohy stavitelské od nejstarších dob až na dobu nynější.* Praha: I. L. Kober.

Štědrý, Bohumil. 1924. *Řád živnostenský I. ze dne 20. prosince 1859 č. 227 ř. z...X/1.* Praha: Československý kompas.

Schlimp, Carl. 1872. „Hochbauten der Österreichischen Nord-Westbahn, Vortrag am 15. 4. 1872.“ *Zeitschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins* 24, 1872, 1–2: 1–5.

Technický oznamovatel 1872–75.

Teplitz-Schönauer Anzeiger 1871–72, 1879, 1896, 1897, 1898, 1899, 1916.

Wochenschrift des Österreichischen Ingenieur- und Architektenvereins 1876–77, 1880–81.

Wurzbach, Constantin von. 1869. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich XX.* Wien: Universitäts-Buchdruckerei.

Zprávy SAI 1866–79.

Literatura

Altová, Blanka. 2010. „Kostely českých evangelických sborů z hlediska teorie kolektivní paměti.“ Pp. 311–332 in Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová (eds.): *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis International.

Blažičková-Horová, Naděžda – Sekyrka, Tomáš (eds.). 2008. *Odkaz Josefa Hlávky Národní galerii v Praze*. Praha: Národní galerie.

Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.

Cohen, Gary B. 1996. *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848–1918*. West Lafayette: Purdue University Press.

Ebel, Martin. 2007. *Dějiny českého stavebního práva*. Praha: ABF–Arch.

Geršlová, Jana. 2012. *Dějiny moderního podnikání*. Praha: Professional Publishing.

Gruber, Josef. 1904. *O vývoji živnostenského zákonodárství v Rakousku a cílech reformy živnostenské*. Praha: Obchodní a živnostenská komora.

Hanzlík, Jan a kol. 2016. *Teplice. Architektura moderní doby 1860–2000*. Ústí nad Labem: Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Ústí nad Labem.

Hilmera, Jiří. 1999. *Česká divadelní architektura*. Praha: Divadelní ústav.

Hledíková, Zdeňka – Janák, Jan – Dobeš, Jan. 2007. *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Horáková, Hana. 1993. *Ulicemi Jičína*. Jičín: Okresní muzeum a galerie.

Horská, Pavla. 1982. „Kategorie ‚samostatný‘ v rakouské statistice povolání (Příklad Českých zemí).“ *Československý časopis historický* 30, 1982, 4: 547–579.

Horská, Pavla. 1984. „Několik poznámek k vývoji socio-profesionálního kódu rakouské statistiky povolání.“ Pp. 41–59 in Táž: *Sborník k dějinám 19. a 20. století IX*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV.

Horská, Pavla. 1990. „Poznámky k úloze stavebnictví v sociálním a ekonomickém vývoji českých zemí na základě biografie Josefa Hlávky.“ Pp. 5–10 in *Acta polytechnica – Práce ČVUT v Praze*, řada 6, všeobecná č. 4. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Jakubec, Ivan – Jindra, Zdeněk a kol. 2015. *Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie*. Praha: Karolinum.

Jílek, František – Lomič, Václav. 1973 *Dějiny Českého vysokého učení technického I./1*. Praha: České vysoké učení technické.

Kilián, Jan a kol. 2015. *Teplice*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

Kladiwa, Pavel. 2002. „Stav bádání k problematice vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století. Srovnání frankfurtského, bielefeldského a vídeňského projektu na téma Bürgertum.“ *Slezský sborník* 100, 2002, 2: 124–143.

- Kocourková, Květoslava – Vilím, Karel. 2009. *Teplíce*. Praha – Litomyšl: Paseka.
- Kořalka, Jiří. 2006. „Řemeslnicko-obchodnická elita v čele samosprávy města Tábora v letech 1848–1939.“ Pp. 284–292 in *Občanské elity a obecní samospráva 1848–1948*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Kovačević, Igor et al. 2010. *Beyond Everydayness. Theatre Architecture in Central Europe*. Bratislava: Divadelní ústav.
- Kastner, Richard H. 1965. *Die technische Hochschule in Wien. Ihre Gründung, Entwicklung und ihr bauliches Werden*. Wien: Technische Hochschule.
- Krejčířík, Mojmír. 2015. *Česká nádraží. Architektura a stavební vývoj IV/2*. Litoměřice: Vydavatelství dopravní literatury Ing. Luděk Čada.
- Kuča, Karel. 1996. „Nedocenená a ohrožená nádražní architektura.“ *Sborník Společnosti přátel starožitností Praha 4*, 1996: 199–206.
- Laštovičková, Věra. 2015. *Cizí dům? Architektura českých Němců 1848–1891*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Lodr, Alois. 1988. *Josef Hlávka. Český stavitel, architekt a mecenáš*. Praha: Melantrich.
- Marek, Michaela. 2004. *Kunst und Identitätspolitik. Architektur und Bildkünste im Prozess der Tschechischen Nationsbildung*. Köln: Böhlau.
- Mencl, Jaroslav. 1949. *Historická topografie města Jičína II*. Jičín: Musejní spolek.
- Myška, Milan. 2000. *Rozbřesk podnikatelů*. Moravský Beroun: Moravská expedice.
- Myška, Milan (ed.). 2010. *Problémy a metody hospodářských dějin*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich.
- Oetzel, Günther. 2005. „Stadt und Bahnhof im 19. Jahrhundert.“ Pp. 3–16 in Týž: *Das pulsierende Herz der Stadt. Stadtraum und industrielle Mobilität. Die Karlsruher Bahnhofsfrage*. Karlsruhe: KIT Scientific Publish.
- Pešek, Jiří. 1993. „Bürgertum a Bildungsbürgertum v habsburské monarchii v zrcadle knih a studií posledních let.“ *Pražský sborník historický* 1993, 26: 149–155.
- Pešek, Jiří. 1999. *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1920*. Praha: Scriptorium.
- Pfammatter, Ulrich. 2000. *The Making of the Modern Architect*. Basel – Boston – Berlin: Birkhauser.
- Pokorný, Jiří. 2005. *Odkaz Josefa Hlávky. Historie České akademie věd a umění, Hlávkových studentských kolejí, Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, jakož i Národohospodářského ústavu*. Praha: Academia.
- Polleross, Friedrich B. 1977–78. „Notizen zur Biographie des Architekten und Bauunternehmers Carl Schlimp (1834–1901).“ *Blätter für Technikgeschichte* 1977–78, 39–40: 64–80.
- Prahl, Roman – Petrasová, Taťána a kol. 2012. *Mnichov–Praha. Výtvarné umění mezi tradicí a modernou*. Praha: Academia.
- Ries, Pavel. 1991. *Josef Hlávka, největší český mecenáš*. Praha: TV Spektrum.
- Scheidl, Inge – Prokop, Ursula – Herzner, Wolfgang. 2019. *Wilhelm Stiassny (1842–1910). Jüdischer Architekt und Stadtpolitiker im gesellschaftlichen Spannungsfeld des Wiener Fin de Siècle*. Wien: Böhlau.

- Streit, Vincenc. 2012. „Josef Hlávka: významná osobnost – průkopník architektury – propagátor literatury.“ Pp. 249–254 in *Bibliotheca Antiqua 2012*. Olomouc: Vědecká knihovna.
- Svatoš, Martin. 2000. „Exner-Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století.“ *Z českého ráje a Podkrkonoší*, Supplementum, 2000, 5: 42–48.
- Svobodný, Petr – Havránek, Jan (eds.). 1996. *Profesionalizace akademického povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*. Praha: Ústav dějin a Archiv UK + Archiv AV ČR.
- Šmahel, František (ed.). 2014. *Hlávkovy Lužany*. Praha: Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových.
- Tomagová, Hana. 2017. *Studijní cesty architektů ateliéru Friedricha von Schmidta a Viktora Luntze po českých zemích a horních Uhrách v letech 1862–1896*. Rkp. disertační práce obhájené na Filozofické fakultě UP v Olomouci.
- Úlehla, Vladimír. 2006. *Jičín na konci 19. století*. Jičín: TomTour.
- Velflík, Vojtěch A. 1996. *Dějiny technického učení v Praze I*. Praha: Česká vysoká škola technická.
- Vlček, Pavel. 2004. *Encyklopedie architektů, stavitelů, zedníků a kameníků v Čechách*. Praha: Academia.
- Vostřelová, Věra. 2018. „Český Pentagon. Soutěžní projekt budovy Muzea Království českého od Achilla Wolfa.“ Pp. 201–204 in Jan Galeta – Martin Šolc: *Architektura mezi myšlenkou a skutečností*. Brno: Metodické centrum moderní architektury + Národní památkový ústav.
- Vybíral, Jindřich. 2002. *Česká architektura na prahu moderní doby. 19 esejů o 19. století*. Praha: Argo + Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Vybíral, Jindřich. 2013. „Národ, identita a styl. Konstruování národní identity na příkladu české architektury 19. století.“ Pp. 17–48 in Vendula Hnidková: *Národní styl, kultura a politika*. Praha: Vysoká škola uměleckoprůmyslová.
- Wagner, Walter. 1967. *Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste in Wien*. Wien: Brüder Rosenbaum.
- Wurzer, Rudolf. 1965. „150 Jahre technische Hochschule Wien – 100 Jahre Bauschule.“ *Der Aufbau, Fachschrift für Planen, Bauen und Wohnen* 20, 1965, 10: 487–493.
- Zimmler, Emil – Havelková, Michaela – Hozák, Jan. 2013. *Emil Zimmler: Moje inženýrské paměti I*. Praha: Národní technické muzeum + Scriptorium + Město Nymburk.

PŮJČIT SI JE TAK SNADNÉ... PŮJČKA V ZASTAVÁRNĚ Z PERSPEKTIVY FINANČNÍ (NE)GRAMOTNOSTI*

Michael Rádl

Fakulta humanitních studií UK Praha

Borrowing Is So Easy... Loans at Pawnshops from the Perspective of Financial (Ill)Literacy

Abstract: In this article, I focus on the issue of the financial literacy of regular pawnshop customers. Generally, the terms of the pawn loan are considered as relatively unfavourable, so I was interested in the level of financial literacy of regular borrowers. During field research, it turned out that a pawn loan can be viewed from both the economic and a symbolic perspective. While the former is strictly rational and takes into account the costs and benefits with regard to the specific goals, the latter is rather related to the reasons that borrowers put forward at the moment they decide to accept the loan fee, and concerns such terms as self-esteem, prestige, or position in the social hierarchy. To the uninformed observer, a pawn loan may seem relatively irrational, and the ignorance of the context may make the impression that the financial literacy of those who borrow money in a pawnshop under quite unfavourable conditions is relatively low. However, this view of the issue is not complex, since it completely overlooks the situation and living conditions of borrowers. The question arises whether the commonly used concept of financial literacy is universally applicable to all strata of society, or whether disadvantaged groups in certain life situations act according to different principles of financial literacy, which are adapted to their given living conditions.

Keywords: *pawnshop; loan; loan fee; regular customer; financial literacy*

* Článek vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2019-260470.

V recenzním posudku na můj nedávno publikovaný článek (Rádl 2017) jsem se setkal s výtkou, že se v souvislosti se zástavními půjčkami příliš nezabývám finanční gramotností zákazníků zastavárny. V tomto smyslu jsem svůj text stručně doplnil, ale zmíněná poznámka mě nakonec přiměla k tomu, abych tuto problematiku podrobil detailnějším zkoumání. Proto se teď pokusím nalézt odpověď na otázku, jak finanční gramotnost, její úroveň nebo případně určitá modifikace, ovlivňuje jednání lidí, kteří si chodí (opakovaně) vypůjčovat hotovost do zastavárny. Ve svém příspěvku volně navazuji na již dříve publikovaný text o souvislostech vypůjčování peněz v zastavárně s různým pojetím hodnoty (l. c.). Vycházím ze své pomalu se rodící disertace, kde se zabývám různými projevy aktérství zákazníků v bazaru-zastavárně, které se dá sledovat například prostřednictvím toho, jak vyjednávají podmínky nákupu, prodeje nebo zástavní půjčky a jaké přitom používají postupy a strategie. Zatímco v běžném obchodě jsou strategie zákazníků převážně pasivní a projevují se obvykle jen volbou *koupit* nebo *nekoupit*, v bazaru se naopak velká část zákazníků pokouší vyjednat podmínky aktivně – většinou smlouváním. Můžeme se zde setkat se třemi typy zákazníků: nakupující, prodávající a ti, kteří si přicházejí vypůjčit peníze, s ohledem na zaměření svého článku však budu věnovat pozornost pouze těm posledním. Závěry, které předkládám, vycházejí jak z dlouhodobého terénního výzkumu, který jsem prováděl v souvislosti se svou diplomovou prací (Rádl 2014), tak i z pokračujícího výzkumu pro účely disertační práce, která je rovněž zaměřena na otázky, které souvisí s provozem bazaru-zastavárny.

Metodologie

Místem, odkud pocházejí data k této práci, je bazar-zastavárna, jehož jsem dlouholetým majitelem. Nachází se poblíž centra jednoho menšího města v severních Čechách, asi čtyřicet kilometrů od Prahy, ve kterém žije přibližně 13 tisíc obyvatel (ČSÚ 2011). Je zde relativně vyšší nezaměstnanost než v jiných krajích ČR a zejména pak v porovnání s Prahou,¹ proto část obyvatel za práci dojíždí. Dojíždějící jsou ovšem nuceni vydávat část svých příjmů za dopravu a ti, kteří najdou práci v místě, se zase často musí spokojit s nižší mzdou. Někteří za daných okolností na zaměstnání rezignují a raději volí život na podpore.

¹ Míra nezaměstnanosti k 31. 12. 2019 činila v Praze 1,9%, zatímco v Ústeckém kraji 3,9%, přičemž poměr míry nezaměstnanosti se příliš nelišil ani v minulých letech. Na základě údajů ČSÚ lze nahlížet, že nezaměstnanost v Ústeckém kraji je oproti nedaleké Praze přibližně dvojnásobná (ČSÚ 2020).

Jako klíčovou výzkumnou metodu využívám *autoetnografii*.² Zvolil jsem ji především proto, že dokáže skloubit etnografii s autobiografií a představuje tak jedinečnou možnost, jak mohu odborným způsobem propojit své dlouholeté zkušenosti a zážitky provozovatele bazaru a antropologa.³ Vzhledem k tomu, že bazar-zastavárnu provozuji již velmi dlouho, vycházím při popisu dějů i interpretaci dat především z vlastních zkušeností, které jsem získal během více než dvacetileté praxe. Protože moje vzpomínky pocházejí z poměrně dlouhého období a původně nebyly nijak metodologicky zakotvené, musel jsem je dodatečně zpracovat standardními technikami etnografického výzkumu.⁴ Vlastní zkušenosti a zážitky tvoří základní zdroj terénních dat a jejich interpretace je pak podkladem celého textu. Považuji za vhodné poznamenat, že se podle mého soudu jedná o jedinečnou příležitost využití poměrně neobvyklé situace, kdy autor-výzkumník je zároveň klíčovým účastníkem všech dějů, které se ve zkoumaném prostředí odehrávají, a ze své pozice provozovatele tyto děje aktivně ovlivňuje, zatímco z pozice etnografa je sleduje a zaznamenává, a to i retrospektivně.⁵ Na druhou stranu je ovšem pochopitelné, že starší vzpomínky mohou být poněkud neutříděné, protože můj zájem se dříve soustředil pouze na otázky provozu a ekonomiky bazaru, zatímco antropologické hledisko se objevilo až mnohem později. Klíčovou roli přitom hraje paměť a schopnost vybavit si klíčové události – můj „rozprostřený terénní deník“ je vlastně pokus o zachycení a zaznamenání vlastních vzpomínek.

Vnímavý čtenář jistě postřehne, že vzhledem k mému ambivalentnímu postavení majitele a zároveň výzkumníka se objevuje otázka pozicionality: kdo

² Více k *autoetnografii* např. Reed-Danahay (1997) nebo Ellis – Adams – Bochner (2011).

³ „Autoetnografie je takový přístup k výzkumu a psaní, který se snaží popsat a systematicky analyzovat (grafie) osobní zkušenost (auto) za účelem porozumění zkušenosti s [cizí] kulturou (etno) [...]. Při praktikování a psaní autoetnografie využívá badatel principů autobiografie a etnografie. Autoetnografie je tudíž zároveň procesem i produktem“ (Ellis - Adams - Bochner 2011:1).

⁴ Tyto vzpomínky, týkající se celé doby existence popisovaného bazaru, nejsou – a ani nemohou být – nijak teoreticky nebo metodologicky zakotvené, protože v převážné části tohoto období jsem ještě nebyl studentem antropologie a o odborných metodách a technikách jsem vůbec nic nevěděl – a tudíž jsem o nich ani nepřemýšlel ani se jimi neřídil. Můj přístup k celé problematice se změnil teprve v období, kdy jsem se začal věnovat antropologii (tedy přibližně od roku 2011), respektive od té doby, kdy jsem začal uvažovat, že bych své zážitky zhodnotil v odborném textu.

⁵ Pozici, kterou v rámci kombinace zúčastněného terénního výzkumu a pracovní pozice zastávám, charakterizuje Anderson (2006) jako „oportunistický“ typ CMR (*Complete Member Researcher*). To znamená, že členem skupiny, kterou nyní zkoumám (resp. prostředí), jsem se stal dříve, než započal tento terénní výzkum, a moje cíle a pohnutky tehdy neměly s tímto výzkumem žádnou souvislost (Anderson 2006:379).

vlastně jsem v celém příběhu já – jaké role zastávám, za co se sám považuji a za co mě považují ostatní klíčoví aktéři. Situace, kdy se k roli obchodníka postupně přidává i role etnografa, pochopitelně do jisté míry ovlivňuje, ať již vědomě nebo nevědomě, interakce se zákazníky i se zaměstnanci. V době otevření obchodu a v následujících asi deseti letech byl pro mě tento obchod především otázkou obživy. Když jsem začal studovat antropologii, zjistil jsem, že mě prostředí bazaru-zastavárny zajímá nejen z ekonomického, ale i z etnografického hlediska, a rozhodl jsem se provádět terénní výzkum ve vlastním obchodě. S tím pozvolna přišla nenápadná proměna a já jsem v souvislosti se získáváním antropologických poznatků postupně měnil i perspektivu svého pohledu. Dění kolem sebe jsem najednou začal vnímat jinýma očima a o věcech začal uvažovat odlišně než dřív. S proměnou vlastního postoje se samozřejmě změnila i moje etnografická vnímavost – dění, které jsem dřív přijímal jako samozřejmé, se z nového úhlu najednou jevílo jako problematické a provokující k otázkám. Co bylo pro mě předtím samozřejmé („tak to prostě je a hotovo“) najednou tak samozřejmé nebylo, a místo otázek „co“ nebo „jak“ jsem se také začal ptát „proč“. Kromě prosperity obchodu začalo postupně jít také o získání dat, a s tím se pochopitelně pojí potřeba odlišného způsobu tázání, typu rozhovorů i jiného způsobu nahlížení získaných odpovědí. Mezi rolí antropologa a provozovatele se brzy začal objevovat také jistý etický rozpor, s nímž souvisí i zvláštní napětí, které z takového rozporu vzniká.⁶ Toto napětí ale, podle mého soudu možná poněkud překvapivě, ovlivňuje terénní výzkum spíše pozitivně a do jisté míry i konstruktivně, a v konečném důsledku kupodivu nebrání zaujímat obě role současně. Zatímco jako majitel mám na zřeteli především prosperitu celého podniku a interakce probíhající v bazaru vnímám především z pohledu ekonomicky zainteresovaného člověka, jako výzkumník-antropolog naopak nejsem závislý na skutečnosti, zda podnik vydělává, či prodělává, ale soustředím se především na to, abych odkryl a analyzoval, co se při obchodování v bazaru vlastně odehrává. Abych popsal i to, co nemusí být na první pohled zřejmé, všímám si nejen toho, jak jednotliví aktéři při obchodování jednají, ale také se pokouším

⁶ Etický rozpor a napětí spočívá zejména v tom, že jako výzkumník se mnohem víc zajímám o životní situaci klientů. Následkem toho jsou pak naše vzájemné interakce daleko víc emocionálně zatížené než ve vztahu obchodník–zákazník. Zároveň s jistým sblížením, ke kterému při terénním výzkumu nutně dochází, už najednou nevnímám klienta jen jako toho, který přináší podniku zisk, ale také jako člověka, který se nachází v nelehké životní situaci a potřebuje pomoc nebo aspoň radu. V některých případech pak dochází dokonce k tomu, že klienty nabádám k takovému jednání, které je v rozporu s mými obchodními zájmy.

interpretovat smysl a význam, který těmto transakcím připisují. Klíčovou částí mého terénního výzkumu je strukturovaná rekonstrukce vzpomínek a dějů, kterých jsem se účastnil nebo jichž jsem byl svědkem, a základním předpokladem systematické práce je najít vhodný způsob, jak tyto nějak zaznamenat a zachytit. Proto od začátku svého záměru věnovat se etnografii bazaru-zastavárny vedu poměrně podrobný terénní deník, ve kterém se snažím zachytit nejen události a interakce, které se udály během mého současného pobývání v terénu, ale i ty, jichž jsem byl svědkem nebo účastníkem v minulosti a které nyní mohu nahlédnout v jiné perspektivě.

Kromě *autoetnografie* využívám samozřejmě také techniku zúčastněného pozorování, kdy v roli výzkumníka pozoruji a následně se pokouším interpretovat jednání aktérů v bazaru-zastavárně, kteří toto specifické prostředí svými interakcemi spoluutvářejí. Pro ujasnění nebo upřesnění získaných informací doplňuji výše zmíněné techniky neformálními rozhovory, nejen se zákazníky, ale i s dalšími aktéry. Moje postavení, kdy se jako majitel a zároveň výzkumník skutečně v plném slova smyslu stávám klíčovým *účastníkem* děje, zahrnuje i to, že se (z titulu provozovatele) podílím na nejdůležitějších interakcích, které se v terénu odehrávají. To je podle mého soudu situace, která není v terénním výzkumu úplně běžná. Výzkumník, jehož skupina přijme mezi sebe, bývá sice ostatními považován „jakoby“ za člena skupiny, kterou zkoumá, ale na ovlivňování děje se obvykle příliš nepodílí. Tráví sice čas se skupinou, ale spíše se soustředí na pozorování a popis toho, co se ve skupině děje, než by toto dění sám aktivně ovlivňoval podobně jako ostatní, „přirození“ členové skupiny.⁷

In the course of field research

Když návštěvník vstoupí do bazaru, často ho napadne, že možná vstoupil do nějakého jiného světa. Že bazar je vlastně jakýsi svět sám pro sebe.... Ale stejně jako je náš svět nebo kterákoliv jiná planeta obklopena svým vlastním vesmírem, i bazar je zasazen do určitého geografického a sociálního prostředí, které do značné míry ovlivňuje jeho podobu a s nímž postupně vytvoří harmonický celek. Představy majitele o tom, jak bude jeho obchod vypadat, totiž rozhodujícím způsobem ovlivňuje nejen geografické, ale především sociální prostředí dané lokality a s tím související skladba potenciálních zákazníků.

⁷ Problematikou celého proměnlivého spektra postavení badatele v prostředí zkoumané skupiny a s tím související otázkou, do jaké míry mu to které postavení umožňuje zapojovat se různým způsobem do činnosti této skupiny, se velmi podrobně zabývá Anderson (2006).

Proto jsou bazary v centru města či v bohatších čtvrtích obvykle honosnější a prodává se v nich dražší zboží, zatímco bazary někde na periferii nebo v menších obcích nabízejí spíše levnější zboží. *Bazarista* obvykle nemůže důsledně trvat na podobě ani na zaměření obchodu, který si ve svých představách vysnil – zákazníci, kteří v okolí žijí a služby obchodu využívají, začnou dříve či později svádět s provozovatelem jakýsi „boj o podobu obchodu“. Považují ho totiž za svůj úplně stejně, jako ho za svůj považuje sám majitel. V chudších lokalitách bazary často fungují nejen pro obchodování s použitým zbožím, ale i jako zastavárna – vycházejí vstříc poptávce a nabízejí zájemcům půjčky finanční hotovosti oproti zástavě.⁸

Pokud přijmeme úvodní myšlenku, která naznačuje, že bazar je jiný svět, který z mnoha důvodů nelze úplně jednoduše pochopit pomocí myšlení zatíženého převládající ekonomicko-liberální ideologií, pak zástavní půjčka je v rámci nástrojů ekonomického myšlení, na něž jsme zvyklí, pochopitelná ještě mnohem méně.⁹ Na člověka, který nežije na okraji společnosti a náhodou se seznámí s podrobnostmi a podmínkami zástavní půjčky, mnohdy tento poznatek zapůsobí šokujícím dojmem. Jen těžko chápe, jak je možné, že někdo tak nevýhodné podmínky přijme a že je ve formě úroků ochoten zaplatit za půjčku cenu, která se na první pohled jeví jako nehorázně vysoká. Zástavní půjčka se někomu může jevit bezmála jako ekonomická sebevražda: tohle přece nikdo normální neudělá. Ale pravda je úplně jiná – nejenže udělá, ale existuje dokonce skupina lidí, kteří si chodí vypůjčovat peníze do zastavárny pravidelně a zástavní půjčku berou jako nepřijemnou, ale nutnou (a proto i akceptovanou) součást svého života. Života v permanentním dluhu, který je neustále splácen a vzápětí znovuobnovován, takže vlastně není nikdy definitivně splacen, a jen občas je přerušován okamžiky relativního dostatku – ve chvíli, kdy přijde na účet sociální podpora.

⁸ Přestože většinu klientů zastavárny tvoří ti, pro které se vžilo označení „sociálně slabší“ – chudší lidé s velmi omezenými příjmy, které tvoří převážně nejrůznější sociální dávky nebo podpory, neznamená to, že by služeb zastavárny (i když v mnohem menší míře) nevyužívali také zákazníci, kteří do skupiny „sociálně slabších“ rozhodně nepatří. Největší rozdíl mezi výše naznačenými skupinami spočívá v četnosti návštěv – zatímco člověk s pravidelným, i když třeba nevysokým příjmem ze zaměstnání obvykle přichází spíš výjimečně (když například potřebuje vyřešit naléhavou potřebu hotovosti z důvodů nějaké nepředvídatelné krizové okolnosti), ti druzí přicházejí mnohem častěji, nezávadka v pravidelných intervalech, a tvoří jádro zákazníků zastavárny.

⁹ Důvody, proč jsem přesvědčen o tom, že je bazar tak odlišný od běžných obchodů, přinesu dále v textu.

Půjčit si je tak snadné...

Úvěr je poměrně standardním nástrojem soudobé ekonomiky. Mnoho lidí má dnes nějakou půjčku a „mít dluhy“ nejspíš nikomu nepřipadá jako něco neobvyklého. Míra zadluženosti domácností v České republice začala stoupat počátkem devadesátých let a po počáteční stagnaci dosáhla nejvyššího meziročního nárůstu v roce 2007. V dalších letech sice celkový objem úvěrů dále stoupal, ale již pomalejším tempem (ČSÚ 2013). V roce 2012 činila celková dlužná částka českých domácností 1,2 bilionu korun, koncem roku 2019 to již bylo přibližně 1,8 bilionu (ČNB 2020).¹⁰

V antropologii je problematice dluhu věnována poměrně velká pozornost, avšak prací, které by se zaměřovaly přímo na zastavárnu (resp. se věnovaly samotným půjčkám peněz v zastavárně), je o poznání méně. Dosud publikované články se většinou zabývají poněkud odlišnou problematikou, než na kterou se zaměřuji v tomto textu.¹¹ Jednou z mála komplexnějších prací, o které se mohu opřít, je kniha amerického antropologa Johna P. Caskeye, který se ve své práci o *fringe banking* zabývá poměrně podrobným popisem prostředí zastaváren a zkoumá rovněž interakce, ke kterým tam dochází (Caskey 1994). Velmi inspirativní je také práce slovenského antropologa Tomáše Hrustiče (Hrustič 2016), který se zabývá problematikou půjček na vysoký úrok mezi obyvateli romských osad na Slovensku (*úžernictví*), přičemž postavení klientů, kteří těchto služeb využívají, je mnohdy srovnatelné se situací zákazníků zastavárny. Ve svém terénním výzkumu ovšem vycházím i z poznatků, ke kterým při výzkumech okrajové ekonomiky dospěla N. Gregsonová se svým výzkumným týmem (např. Gregson – Crewe 1996, 1997, 2003; Gregson et al. 2013 ad.). Zejména její plastický popis anglických bleších trhů je pro můj terénní výzkum velmi přínosný, protože toto prostředí se českému *bazaru* v mnohém velmi podobá, a to včetně interakcí, které mezi návštěvníky probíhají. Nemohu samozřejmě opominout vyčerpávající Graeberovu práci věnovanou obecné problematice dluhu jako takového (Graeber 2012) a rovněž významnou práci téhož autora, v níž se detailně zabývá antropologickou teorií hodnoty (Graeber 2001).

¹⁰ Přibližně 70 % této částky tvoří půjčky na bydlení, zbytek tvoří spotřební úvěry a ostatní (blíže nespecifikované) půjčky (ČNB 2020, údaje platné k 31. 12. 2019).

¹¹ Např. Kubrin – Hipp (2014) řeší otázku, zda v sousedství zastaváren nedochází ke zvýšení kriminality, Carter (2015) se zaměřuje na otázku porovnání četnosti půjček v zastavárně a půjček „před výplatou“ v souvislosti s povolením opakovaného prodloužení splatnosti, Bhutta – Goldin – Homonoff (2016) zase řeší otázku vlivu zákazu „půjček před výplatou“ na vypůjčování peněz v zastavárně a z dalších zdrojů.

Bez nadsázky se dá říct, že dnes na nás téměř odevšud útočí inzeráty finančních institucí, nabízející půjčky nejrůznějšího druhu i výše. Základním rysem takových inzerátů je snadnost a dostupnost možnosti půjčit si peníze. Nabízí se „půjčka na pár kliků myši“ nebo se v inzerátech uvádí jako „dostupná téměř pro každého“, „vyřízená během jedné návštěvy“ a podobně. Podmínky půjčky jsou na první pohled velmi mírné a uspokojen může být každý zájemce – tedy úplně každý ne, protože při bližším pohledu zájemce o půjčku zjistí, že musí splňovat určité podmínky. Ty sice v současnosti nejsou tak přísné jako dřív, ale určité limity přeci jen existují. Žadatel musí mít v první řadě stálý příjem (alespoň v době, kdy o půjčku žádá), to znamená, že musí mít víceméně trvalé zaměstnání a pobírat pravidelně mzdu, o kteréžto skutečnosti, stejně jako o výši příjmu, musí poskytovateli půjčky předložit potvrzení. Musí mít stálou adresu a potvrzení o trvalém pobytu. A hlavně musí mít čistý rejstřík dlužníka, což znamená, že musí mít splacené všechny dluhy z minulosti nebo je musí řádně splácet, a nesmí proti němu být vedena žádná exekuce. A existuje skupina lidí, kteří některá z těchto kritérií (a mnohdy žádná) nesplňují. Takoví zájemci o půjčku jsou po základním přezkoumání způsobilosti jako potenciální zákazníci velmi rychle vyloučeni. Nikdo jim nepůjčí, protože riziko, že půjčka nebude splacena, je každou finanční institucí vyhodnoceno jako nepřijatelně vysoké. Protože co znamená hrozba exekuce při nesplácení půjčky pro někoho, jehož příjem i majetek je mizivý a kdo nejspíš již čelí jedné či více exekucím? Poskytování půjček je především podnikání, zaměřené na generování zisku, takže proč by měli půjčovat těm, u nichž je pravděpodobnost splácení i případné vymožení dlužné částky spíše iluzorní? Z toho vyplývá jednoduchý závěr – ukazuje se, že půjčka, kterou reklama nabízí „pro každého“, úplně pro každého není... Ovšem skupinu neúspěšných žadatelů o půjčku tvoří právě ti, jimž hotovost často chybí a kteří ji nutně potřebují k překlenutí období, kdy není za co nakoupit základní životní potřeby a jednoduše řečeno „není za co žít“. V bance ani v žádné podobné finanční instituci se svým požadavkem neuspějí, a přesto musí najít způsob, jak potřebnou částku sehnat. A jedním z míst, kde mohou uspět, je zastavárna.¹²

I člověk, který služeb zastavárny nikdy nevyužil, tuší, že zastavárna slouží k získání hotovosti, ale ne každý zná detailně mechanismus, jak celá věc

¹² „Klidně bych mohl své zákazníky naložit do autobusu a odvézt je do města do banky. Ale tam by se jim leda tak vysmáli. Proto jsou mými zákazníky“ – odpověď Jacka Daughertyho, zakladatele a hlavního výkonného ředitele sítě zastaváren Cash America International, na otázku, proč si zákazníci chodí půjčovat peníze do zastavárny, i když zde musí platit vyšší poplatky než v bance (Caskey 1994: 71).

s půjčováním peněz vlastně funguje. Bude proto užitečné celý proces alespoň krátce popsat a vysvětlit základní pojmy. Především je třeba zdůraznit, že hlavním znakem je snadnost celé procedury, protože k uzavření zástavní půjčky je nutná vlastně jen jedna základní podmínka: dotyčný musí mít k dispozici nějaký vhodný předmět, který by mohl posloužit jako záruka půjčky. Ovšem taková věc musí mít určité vlastnosti. Především musí mít nějakou smysluplnou hodnotu, bezcenné věci by jako záruku nikdo nepřijal. Zájemce o půjčku musí také alespoň elementárním způsobem prokázat, že mu věc patří nebo že s ní může volně nakládat – k tomu obvykle stačí podepsat prohlášení, které bývá běžnou součástí textu zástavní smlouvy. Věc, která se přijímá do zástavy, musí být trvanlivá, neměla by být příliš rozměrná kvůli skladování, a především musí být relativně dobře prodejná. Pokud totiž dlužník v domluveném termínu půjčku nevrátí, stává se věřitel na základě uzavřené smlouvy majitelem zastavené věci a může jejím prodejem uspokojit svůj nárok, tedy získat zpět půjčené peníze včetně odměny za poskytnutí půjčky. V této souvislosti považuji za důležité obrátit pozornost k tomu, jak mezi účastníky transakce dochází k vyjednávání podmínek půjčky a následně i jejího vrácení.¹³ To je vlastně klíčovým tématem mého textu.

Problematiku souvislosti zástavní půjčky a finanční gramotnosti bych otevřel otázkou, proč si lidé chodí půjčovat do zastavárny navzdory tomu, že tato půjčka je kvůli vysokým úrokům laickou veřejností obecně pokládána za poměrně nevýhodné řešení nedostatku hotovosti.¹⁴ Jak uvidíme později, odpověď rozhodně není jednoduchá, ale přesto bych ji, alespoň prozatím, shrnul do jedné věty – lidé si v zastavárně půjčují proto, že jim v jejich situaci nic jiného nezbývá. Peníze v daný okamžik nutně potřebují (resp. jsou přesvědčeni, že je nutně potřebují) a nemají žádnou možnost získat je jinde. Nebo možná mají, ale všechny ostatní možnosti v procesu rozhodování, kam se obrátit, vyhodnotí jako ještě horší či méně výhodné. Logiku vypůjčování peněz za podmínek, které

¹³ Zde se vkrádá otázka, jak je možné zpětně (v okamžiku vrácení) vyjednávat podmínky půjčky, když už byly vlastně domluvené předem, při uzavírání smlouvy o půjčce. Ovšem jak později uvidíme, určitý manévrovací prostor zde přece jen je a mnozí se pokouší využít jej na maximum, a podmínky vrácení alespoň částečně ovlivnit ve svůj prospěch.

¹⁴ Zástavní půjčky jsou úročeny po dnech (případně po týdnech) a běžně počítaný úrok, který musí klient zaplatit, je přibližně 1 % za každý kalendářní den, což při přepočtu na roční úrokovou míru činí cca 365 % p. a. Pokud je půjčka posuzována jen podle této (roční) úrokové míry, pak je celkem pochopitelné, že neinformovanému pozorovateli se taková výše úroku musí jevit jako velmi vysoká. Problematika zástavní půjčky je ovšem mnohem složitější a důvodům, proč je při posuzování výhodnosti či nevýhodnosti potřeba vzít v úvahu více faktorů, se budu věnovat dále v textu.

se jeví jako poměrně nevýhodné, můžeme zkusit pochopit pomocí parafráze příhody „o menším zlu“ z knihy Davida Graebera o dluhu: „Argumenty, které Athénané použili pro zdůvodnění svého požadavku platby daní od porobeného města, byly jednoduché: pokud jim nezaplatí, tak je zmasakrují. Racionálně vzato je tedy pro ně ‚výhodnější‘ zaplatit, protože se tím vyhnou mnohem horším následkům.“ (Graeber 2012:189). Analogie s nevýhodnými podmínkami v zastavárně je nabíledni: pokud zájemce podmínky půjčky nepřijme, potřebné peníze pravděpodobně nesežene. Jeho volba mu tedy v dané situaci připadá racionální a logická – vypůjčit si a přijmout podmínky (tj. zaplatit relativně vysoký úrok) znamená pro něj menší zlo než obejít se bez hotovosti, kterou z nějakého závažného důvodu nutně potřebuje.

Když jsem otevřel otázku motivace klientů zastavárny, musím také zároveň ukázat, kdo jsou ti, kteří si sem chodí půjčovat. Tedy k jaké společensko-ekonomické vrstvě patří a proč se dostali do situace, v níž jako jediné možné (nebo nejhodnější) východisko spatřují zastavárnu. Přitom je ovšem třeba rozlišovat, u koho se jedná o situaci výjimečnou a u koho o víceméně trvalou. Kdokoliv se totiž může dostat do finanční tísně – zaměstnavatel nepošle včas výplatu, sociální dávky se zdrží na poště, doma se vyskytnou nějaké neočekávané výdaje a podobně; důvodů může být mnoho, a kdo nemá vytvořenou finanční rezervu, musí takové situace řešit půjčkou. Někdo si vypůjčí potřebnou hotovost v bance, jiný od příbuzných či dobrých známých. Existuje ovšem skupina lidí, kteří tyhle možnosti nemají. Banky i další finanční instituce je odmítnou, protože nesplňují stanovená kritéria, příbuzní a známí mají sami málo nebo jim po předchozí špatné zkušenosti nebo z jakéhokoliv jiného důvodu odmítnou půjčit.¹⁵ Protože jim pak zbývá jen málo možností, jak potřebnou hotovost získat, mnozí si zkusí půjčit v zastavárně.

Jak jsem již výše uvedl, zájemce o půjčku v zastavárně musí za svůj závazek ručit nějakým svým majetkem. Existují rozličné druhy zastaváren, které přijímají nejrůznější typy záruky – ručit se dá například motorovým vozidlem, nemovitostí, cennými papíry a podobně. Vzhledem k tomu, že zastavárna, která je předmětem mého zkoumání, se zaměřuje spíše na menší půjčky finanční hotovosti (přibližně od stokoruny do několika tisíc), vhodnou zástavou, která se požaduje jako záruka, bývá obvykle nějaký menší, ale přiměřeně hodnotný předmět: zlato

¹⁵ Samozřejmě je potřeba vzít v úvahu i možnost, že dotyční se za svou momentální nepříznivou finanční situaci stydí, a i v případě, že by bylo možné si půjčit u příbuzných nebo známých, nechťejí této možnosti využít a raději zvolí víceméně anonymní výpůjčku v zastavárně.

v jakékoliv podobě, mobilní telefon, drobné elektrické nářadí, různá spotřební elektronika, herní konzole, digitální fotoaparáty nebo kamery, jízdní kola apod. Nepřijímají se nemovitosti, motorová vozidla ani nejrůznější osobní doklady (které jsou mimochodem zájemci o půjčku nabízeny jako záruka velmi často). Když zájemce o půjčku nabídne do zástavy nějaký vhodný předmět, obvykle se hned zeptá, kolik by bylo možné si na daný předmět vypůjčit, nebo přímo řekne, kolik by potřeboval. V případě, že požadavky žadatele o půjčku jsou přijatelné, tedy když *zastavárník* usoudí, že předmět nabízený jako zástava má odpovídající hodnotu, přistoupí se k sepsání zástavní smlouvy a vyplacení peněz. Zastavený předmět zůstane jako záruka v úschově poskytovatele půjčky. Pokud dlužník splní podmínky smlouvy a peníze včetně úroku včas vrátí, dostane svůj majetek zase zpět. Jestliže peníze nevrátí, může nastat jedna ze dvou variant – pokud v danou chvíli nemá na vyplacení, ale přesto stojí o to, aby mu byl předmět vrácen, může si zaplatit prodloužení zástavní smlouvy o určité období (přitom nevrací vypůjčené peníze, ale jen dopředu zaplatí úrok za období, o které si chce smlouvu prodloužit). Zástavní smlouva tak zůstane v platnosti a on neztrácí vlastnické právo k zastavenému předmětu. Pokud do konce takto prodlouženého termínu přinese peníze, které si vypůjčil, a příslušný poplatek, dostane svou věc zpět. Druhá varianta nastane, pokud dotyčný peníze včas nepřinese, ani se o osud svého zastaveného předmětu dále nezajímá. V tom případě se má za to, že nedoufá, že by v dohledné době sehnal dostatek peněz na jeho vyplacení, a než by se o to pokoušel, raději nechá zastavený předmět propadnout a spokojí se s penězi, které již za předmět dostal prve jako půjčku. Takto nabytý předmět je potom bazarem zaevidován jako vykoupené zboží a je vystaven v prodejních prostorách obchodu. Vlastně může nakonec přijít na řadu i varianta třetí, když poskytovatel půjčky uvěří slibům vypůjčovatele, že momentálně sice nemá, ale že peníze brzo sežene, protože velmi stojí o to, aby mohl zastavený předmět vyplatit. To přichází v úvahu především u stálých zákazníkům, u nichž se dá alespoň do jisté míry předpokládat, že peníze nakonec přinesou, úroky zpětně doplatí a předmět tak získají zpátky do svého vlastnictví.

Transakce, při které dochází k uzavření smlouvy o půjčce, může na první pohled vypadat jako jakési spoluvytváření podmínek oběma účastníky, ale tím, kdo má rozhodující slovo, je nakonec vždycky budoucí věřitel a nikoliv zájemce o půjčku. Ten ovšem také není tak úplně bezbranný, protože mu vždycky zbývá možnost rozhodnout se, zda nabízené podmínky přijme, nebo odmítne – a v tom případě se pravděpodobně obrátí jinam. To by ovšem mělo určité nepřijemné následky i pro *zastavárníka*, protože pokud žadatel o půjčku – potenciální klient

– odejde s nepořízenou, nepřinese žádný zisk. Proto je celý proces vyjednávání složitější a postavení účastníků zdaleka není tak jednoznačné, jak se na první pohled může jevit. Majitel zastavárny musí v každém jednotlivém případě velmi citlivě zvažovat, jak podmínky transakce nastavit tak, aby přinesla alespoň relativní uspokojení oběma stranám. Je totiž velmi svůdné zaujímat vůči klientům dominantní a mocensky vyhraněný postoj, když jsou v situaci, kdy si nemohou příliš vybírat, ale nejspíš by netrvalo dlouho, než by si nepříznivé podmínky uvědomili a postupně se přesunuli do jiného podniku. Možná by pro ně takové rozhodnutí znamenalo trochu potíží a nepohodlí, ale jistě by se někde našla jiná zastavárna, kde by k jejich potřebám byli vstřícnější. Využívat pozici silnějšího se neukazuje jako příliš prozíravé, mnohem výhodnější je, když při domlouvání podmínek půjčky dojdou účastníci k určitému, pro oba přijatelnému kompromisu. Spíše než domlouvání by asi bylo namíště použít pojem smlouvání, protože vyjednávání zástavní půjčky často připomíná spíš handrkování na trhu než formální akt, jaký je obvyklý například v bance, při němž jsou klientovi předloženy pevně dané podmínky, které buď přijme, nebo odmítne. A právě tohle je podle mého soudu klíčový rozdíl mezi zástavní půjčkou a půjčkou v bance nebo v podobné finanční instituci.

Finanční gramotnost

Po krátkém úvodu do problematiky zástavní půjčky bych se rád zaměřil na otázku, jak finanční gramotnost, její úroveň nebo případně absence, ovlivňuje jednání lidí, kteří si chodí (opakovaně) vypůjčovat hotovost do zastavárny. S vypůjčováním peněz úzce souvisí dovednost s penězi správně zacházet. Pokud si někdo půjčuje víc, než dokáže splácet, bývá pokládán za nezodpovědného a může se lehce dostat do nepříjemné situace, která dnes bývá označována jako „dluhová past“. Nelze si nevšimnout, že v souvislosti s půjčkami a zadlužováním domácností se v médiích čím dál častěji hovoří o finanční gramotnosti. Než se ale tímto tématem začnu zabývat, považuji za vhodné definovat termín „finanční gramotnost“ a možná i některé další, které s ním souvisejí. Poměrně jednoduchou a stručnou definici lze nalézt například pomocí internetového vyhledávače: objeví se obecné, ale dostatečně výstižné definice, které *finanční gramotnost* popisují jako jakýsi „soubor znalostí a dovedností, které člověku umožňují porozumět financím a správně s nimi zacházet v různých životních situacích“, přičemž zároveň podotýkají, že zmíněný soubor není nijak přesně vymezen a konkrétní definice finanční gramotnosti se proto ve světě může

různit. Všimněme si poslední věty zmíněné definice, která alespoň podle mého soudu naznačuje, že finanční gramotnost se nemusí lišit jenom v různých oblastech světa, ale analogicky může být též odlišně definována v různých sociálních vrstvách společnosti. Co to znamená? V každé společnosti platí, resp. převládá určitá ideologie, kterou většina uznává a podle níž se také chová, a která stojí v pozadí jejich jednání. Domnívám se, že pojem „finanční gramotnost“, v naší společnosti čím dál víc zdůrazňovaný, je bytostně spojený právě s ideologií, a to s liberální ideologií středostavovské společnosti, která je, spolu s dalšími principy, úhelným kamenem, jenž pomáhá udržovat a reprodukovat stávající společenský řád.¹⁶ Proto se dá předpokládat, že prve zmíněná definice finanční gramotnosti je uznávána především těmi, kteří středostavovskou společnost považují za jakýsi ideální model společnosti a kteří se domnívají, že ke střednímu stavu patří nebo by k němu rádi patřili. Patřit ke střední třídě je jakási meta, o níž pod tlakem zmíněné ideologie usilují nejen ti, kteří kritéria střední třídy víceméně splňují, ale i mnozí další, kteří ve společnosti zaujímají nižší příčku.¹⁷ Platí však teze, že o takový status usilují opravdu všichni? Ukazuje se, že rozhodně ne. Vlivem společensko-ekonomických procesů, které nemusí být pro každého příznivé, se některým jedincům či celým skupinám „středostavovský sen“ vzdaluje natolik, že po čase rezignují a smíří se s tím, že středostavovská společnost je jen jakási chiméra, že oni sami do střední třídy nepatří, a pravděpodobně do ní nikdy patřit nebudou. Potom už je jenom otázka času, jak rychle odvrhnou převládající ideologii, která je s principy středostavovské společnosti bytostně spjatá a kterou značná část společnosti považuje za jedinou správnou. A součástí středostavovské ideologie, která je u nás prostřednictvím veřejného diskurzu podporována a redistribuována, je také určitý obecně uznávaný názor na to, jak má zodpovědný a finančně gramotný člověk zacházet s penězi. Ale lidé žijící dlouhodobě v chudobě s pocitem, že nemají žádnou perspektivu „normálního života“, mohou časem dojít k názoru, že tento koncept finanční

¹⁶ Jako další principy liberální ideologie, převládající v soudobé, především euro-americké společnosti, lze jmenovat například étos práce, sporišvitost, odkládání spotřeby, zodpovědnost atp.

¹⁷ Pokud se v sociologických dotaznících objeví otázka, do jaké společenské vrstvy by se dotyčný podle svého vlastního uvážení zařadil, většina respondentů (až 70 %) odpovídá, že „někam doprostřed“, případně přímo uvedou, že do střední třídy. Jejich přesvědčení o příslušnosti „někam doprostřed“ pramení z toho, že všichni znají ze svého okolí někoho, kdo je na tom lépe, resp. hůře než oni, a ty potom pokládají za příslušníky vyšší (nižší) třídy. Z takového vidění sociální reality potom logickou úvahou dojdou k tomu, že je-li jejich předpoklad správný, oni sami musí patřit někam doprostřed a jsou tedy vlastně „střední třída“. Pro další souvislosti a bližší podrobnosti týkající se stratifikace soudobé české společnosti srov. Rádl 2016.

gramotnosti je pro ně nevyhovující a nepotřebný. Jako by si v určité chvíli uvědomili, že to, na čem majorita tak lpí a co definuje jako finanční gramotnost, vůbec neodpovídá jejich životním podmínkám. Proč se pokoušet být odpovědný, když tahle strategie v jejich očích nikam nevede a jejich postavení nemůže nijak zlepšit? A naopak – podle zkušeností nabytých v podmínkách chudoby jim právě určitá neodpovědnost umožňuje nejen přežít, ale občas mít i pocit, že si mohou dopřát to, co považují u střední třídy za běžné. Obvyklá sekvence, která funguje v majoritní společnosti jako strašák, je zhruba následující: vezmu si půjčku nebo zboží na úvěr, a pokud nesplácím, přijde exekutor a všechno mi zabaví. U lidí žijících v permanentním nedostatku se však tahle úvaha ubírá úplně jiným směrem: klidně si vypůjčím peníze nebo vezmu zboží na úvěr, a pokud nemám, a pravděpodobně ani v budoucnu nebudu mít žádný majetek, který by stál za řeč, co mi potom můžou zabavit? Pokud dotyčný nemá vlastní byt, movitý majetek, úspory a často ani stálou práci a tudíž pravidelnou mzdu, a jeho převažujícím příjmem jsou sociální dávky (resp. pokud jeho příjmy nepřevyšují tzv. nezabavitelné životní minimum),¹⁸ nemusí mít z případné exekuce žádné obavy. Proto, i když o finanční gramotnosti ví, a nejspíš by ji dokázal svými slovy i víceméně správně definovat, může ji klidně ze svého života vypustit – a pokud to udělá, mnohdy zjistí, že se vůbec nic nestalo. Postupně si pak začíná definovat finanční gramotnost podle vlastních zkušeností, tak, aby odpovídala situaci, v níž žije: tedy jako soubor znalostí a dovedností, které mu umožní v daných podmínkách přežít a získat (a také utratit) tolik prostředků, kolik je podle okolností možné. A to v podstatě bez ohledu na následky, které by takové jednání mohlo mít někdy v budoucnu, která je dotyčným za daného stavu věcí vnímána jako velmi vzdálená a velmi mlhavá. Pokud to obchodník umožní, proč si nevzít televizi nebo jakékoliv jiné zboží na splátky? Proč si nevzít úvěr, když ho někdo nabízí a je možné jej dostat? V okamžiku podepisování smlouvy je dotyčný možná upřímně přesvědčen o tom, že pravidelné splátky nebudou problém a že je lehce zaplatí, ale po čase mu dojde, že splácení je nad jeho možnosti, ale že si vlastně není třeba dělat příliš velké starosti – prostě se událostem nechá volný průběh a ono to nějak dopadne.

¹⁸ Více o nezabavitelném minimu např. web Finance 2020.

Pravidelní klienti zastavárny¹⁹

Pokud se zaměříme na klienty, kteří si chodí opakovaně vypůjčovat do zastavárny,²⁰ shledáme, že se zde často setkáme s poněkud odlišným pojetím finanční gramotnosti, než je to, které je obecně považováno za „jediné správné“. Nejen lehkost a samozřejmost, s jakou si někteří vypůjčují, ale i mnohé další strategie a zvyklosti při zacházení s penězi mohou v nepoučeném pozorovateli vyvolat dva následující dojmy: že finanční gramotnost dotyčných je velmi malá; a že způsob, jakým zacházejí s penězi, nějak souvisí s životem v permanentní chudobě, přičemž určité návyky se snad v tomto prostředí fixují, až je dotyční časem začnou vnímat jako normu.²¹ Ukazuje se, že otázka finanční gramotnosti klientů zastavárny úzce souvisí s tím, jak účastníci transakce chápou pojem hodnoty a jak s ním zacházejí. Podrobně jsem se tématu hodnoty věnoval ve svém článku (Rádl 2017), takže jen krátce shrnu základní argumenty: z terénního výzkumu vyplynulo, že pojem „hodnota“ neodráží v případě půjčky v zastavárně vždy jen cenu zastavovaného předmětu vyjádřenou v penězích (tedy kolik se na něj dá půjčit s ohledem na potenciální prodej v případě nevyzvednutí), ale skládá se ze dvou rovin, z nichž jedna se dá nahlížet jako ekonomická a druhá jako symbolická. Z pohledu klienta jde v případě *ekonomického* pojetí primárně o výši zapůjčené částky a poplatku za půjčku, přičemž hodnota zastaveného předmětu je konsenzuálně stanovena především s ohledem na jeho možnou

¹⁹ I když zastavárna bývá dnes často propojena s bazarem a mnoha lidem oba dva pojmy často splývají v jeden, je potřeba upozornit, že je mezi nimi významný rozdíl, a to především ve skladbě klientů. Zatímco služby zastavárny využívají spíše chudší lidé, kteří zde často nacházejí jedinou možnost, jak získat potřebnou hotovost, do bazaru chodí prodávat nepotřebné nebo doslouživší předměty příslušníci víceméně všech sociálních vrstev. To samé platí o nakupování v bazaru – stejně jako v případě zastavárny tvoří sice část klientely chudší lidé, kteří chtějí především ušetřit, na druhé straně zde ovšem nakupují i příslušníci dalších vrstev společnosti, u nichž se nedá tvrdit, že primárním důvodem pro nákup v bazaru je nízká cena. Spíše zde hledají něco zajímavého, starožitného nebo to, co v běžné obchodní síti postrádají. To samé platí, když nabízejí něco k prodeji – jejich hlavním kritériem není výkupní cena, ale spíše pocit, že věc se nemusí vyhodit, ale ještě dále někomu poslouží. Zákazníky bazaru jsem se podrobně zabýval ve své diplomové práci (v kapitole Zákazníci), k níž zde v případě zájmu o bližší vhléd odkazuji (Rádl 2014: 31–46).

²⁰ I když mezi klienty zastavárny se často objevují Romové a obecně se dá říct (a vlastně i předpokládat), že převažují lidé s nižšími, resp. nepravidelnými příjmy, ve skutečnosti je skladba zákazníků mnohem rozmanitější. Protože jsem se otázkou skladby klientů podrobně zabýval ve své stati o různém pojetí hodnoty v zastavárně (v kap. „Kdo jsou zákazníci a proč si půjčují právě v zastavárně“), odkazuji pro lepší vhléd do této problematiky ke zmíněnému textu (Rádl 2017: 386–391).

²¹ Pro lepší porozumění strategiím, které lidé žijící blízko okraje společnosti uplatňují pro lepší přežití v podmínkách chudoby, resp. permanentního nedostatku, srov. např. Steiner 2004; Abu Ghosh 2010.

prodejní cenu. Na druhou stranu *symbolické* pojetí hodnoty souvisí spíše s tím, jaké důvody klient zvýznamňuje ve chvíli, kdy se rozhoduje vypůjčit si peníze a akceptovat poplatek za půjčku. Povaha těchto důvodů zdaleka nebývá ekonomická – v této souvislosti hrají důležitou roli spíš pojmy jako sebeúcta, prestiž, nebo potvrzení pozice v sociální hierarchii. Zmíněné symbolické pojetí hodnoty se v souvislosti se zástavní půjčkou může zdát neinformovanému pozorovateli velmi iracionální, protože na první pohled vůbec nekoresponduje s mainstreamovým pojetím finanční gramotnosti. Představa, že si člověk s nízkým či nepravidelným příjmem, nebo dokonce odkázaný na sociální dávky, pořizuje na dluh věci, na které nemá a které z hlediska racionální úvahy nejsou pro život nezbytné, vede k úvaze, že takový člověk si nejspíš neumí spočítat následky a nemyslí na budoucnost. Podle ukázky zápisu z terénního deníku můžeme nahlédnout, že důvody, jež vedou některé klienty k rozhodnutí vypůjčit si, věrně kopírují princip, který jsem označil jako „symbolická hodnota“ – nezáleží na nákladech, které na takovou půjčku vynaloží, protože cíl, který sledují, pro ně reprezentuje vyšší hodnotu, než jsou peníze.²²

Terénní poznámky: Nekřiklavější případ ilustrující specifické pojetí finanční gramotnosti, s jakým jsem se setkal, byl požadavek na výpůjčku poměrně značné částky, která měla sloužit (jak jsem později při rozhovoru zjistil) k zaplacení rodinné dovolené v Tunisku. Právě tzv. dovolená na úvěr bývá v médiích poměrně často uváděna jako jakýsi prototyp velmi riskantního kroku, který může vést v krajním případě až k pádu do dluhové pasti. A to se přitom jedná o běžný spotřební úvěr, ještě nikdy jsem neslyšel o nikom, kdo by se pokoušel získat peníze na dovolenou v zastavárně. Pokoušel jsem se tento krok zájemcům rozmluvit, protože poplatek za půjčku by byl tak vysoký, že mi jich bylo až líto, ale trvali na tom, že ty peníze prostě musí sehnat. Nakonec jsme dosáhli aspoň toho, že si půjčí jen část původně požadované sumy a zbytek seženou od příbuzných. Samozřejmě mě zajímalo, proč se tak úporně snaží zaplatit zahraniční zájezd, což jistě není žádná životní nezbytnost. Zajímavá byla odpověď – no přece proto, aby ukázali svému okolí, že si mohou takovou dovolenou dovolit. Co na tom, že se tím dostanou do finančních problémů, důležité přece je ukázat ostatním, že si to mohou dovolit, a potvrdit tak

²² K otázce, proč si někteří vypůjčují v zastavárně, významným způsobem promlouvá také kultura konzumerizmu, kterou se svých statích zabývá například Jock Young. Poukazuje na to, že marginalizované populace se nepotýkají s problémem, že by byly neintegrovány, jak se často přepokládá, ale spíše s problémem, že vidí „normální“ život, k němuž jsou tlačeny i kulturně, zejména právě skrze konzumerismus, přičemž ovšem nemají reálnou možnost na něj dosáhnout. Srov. Young 1999, 2007.

svůj sociální status. Jako by tím chtěli explicitně vyjádřit, že v sociální hierarchii nepatří někam dolů, ale počítají se ke střední třídě. Ta přece tohle dělá: v létě jezdí na dovolenou do zahraničí, nejlépe k moři, a tak... Symbolická hodnota takového kroku je v tomto případě jasně patrná – ujistění sebe sama i svého okolí o tom, jakou společenskou pozici zastávají, je pro ně v dané situaci cennější než peníze, které za to vydají navzdory případným finančním problémům, kterým možná budou muset kvůli splácení takové půjčky čelit. Potvrzení vlastního sociálního statusu zkrátka hodnotí výš než cenu, kterou za to zaplatí. (Červen 2018)

Neznalost kontextu a zkreslené či neúplné představy o životní situaci většiny pravidelných klientů zastavárny potom mnohdy vyvolávají představu, že finanční gramotnost těch, kteří si zde opakovaně vypůjčují za relativně nevýhodných podmínek, nemůže být valná. Takové nazírání dané problematiky ovšem není komplexní, protože úplně přehlíží konkrétní situaci vypůjčovatelů.²³ Proto často vede k mylným závěrům a dokonce může iniciovat i různá opatření institucionální povahy, která dotyčným nepomáhají, ale spíše jim škodí. Jako ilustrativní příklad mohou sloužit sociální poukázky vydávané úřadem práce, v nichž je místo peněz vyplácena část sociálních dávek.²⁴ I když je tohle opatření oficiálními místy prezentováno jako nástroj, který má zamezit zneužívání sociálních dávek k nákupu alkoholu a cigaret, ve skutečnosti nakonec vede k ještě většímu prohloubení chudoby příjemců těchto dávek, protože poukázky mnohdy pokoutně se ztrátou směřují za peníze, což je potom nahlíženo jako další z projevů finanční negramotnosti.²⁵

²³ V jistém smyslu analogickou situací, kdy člověk „zvenčí“ nemůže správně posoudit ani pochopit některé způsoby jednání lidí ve specifické situaci, popisuje F. Tesař v textu o etnických konfliktech: „To, co se z pohledu nezaujatého pozorovatele zdá absurdní, má vždy svou hlubokou logiku. Lidé jsou vedeni sledem situací, v nichž se orientují s ohledem na svůj prospěch, své bezpečí, prestiž nebo zisk. Těm, kdo mohou vidět jen omezené výseky jejich počínání v televizních zprávách, se takové jednání zdá absurdní. Pokud by však byli sami postaveni do podobných situací, nezdá se jim, že se chovají stejně, aniž by v tom viděli něco absurdního“ (Tesař 2007: 9).

²⁴ Tyto poukázky bývají (mylně) označovány jako stravenky a slouží k nákupu základních potřeb ve vybraných obchodech. Nedá se za ně nakupovat alkohol ani cigarety, ani se nedají (legálně) směnít za peníze.

²⁵ Nehledě na to, že údajně zneužívání dávek nebylo nikdy uspokojivě prokázáno a je jen okrajový problém, dá se říci, že sociální poukázky mohou být nástrojem, který dokáže příjemce stigmatizovat a zostudit, třeba jen tím, že při placení těmito poukázkami v obchodě na sebe upozorní a celé okolí – obsluha v obchodě i okolostojící zákazníci – tak hned ví, že dotyčný je příjemcem sociální pomoci. Pro bližší vzhled do problematiky srov. např. Maki 2011; Mareš 2001.

Terénní poznámky:

„Berete stravenky? Kolik dáváte? Říkali, že se tu dají vyměnit, že za stovku dáváte osmdesát...“

„Máš ty od úřadu? Ty sociální? Normálně je tady nebereme, jen soukromě, pokud jich nemáš moc. Jestli s nima chceš něco zaplatit, tak je počítáme osmdesát za sto. Pokud je chceš jen vyměnit, tak sedmdesát za sto.“

„Jenom vyměnit... Tak jo, vezmu si peníze tady za to, mělo by tam toho být za tisícovku. Takže dostanu sedm stovek? A nešlo by víc?“

„Nešlo...“

„Tak jo, tak mi to dejte.“

(Červen 2018)

Dalším ukázkovým příkladem zbytečného opatření a zbytečně vynaložené energie byl kurz pořádaný sociální správou, který se zaměřoval na prohlubování kompetencí pro zvýšení zaměstnatelnosti a jehož součástí byla i přednáška o finanční gramotnosti.²⁶ Ta však měla na posluchače evidentně jen marginální dopad, protože hned po skončení kurzu zamířila část účastníků právě do zastavárny (která leží jen přes ulici od místa konání kurzu), kam si přišli postěžovat na ztracené odpoledne a rovnou si také vypůjčit peníze...

Racionalita jednání

Otázka, která se v souvislosti s „výhodností“ či „nevýhodností“ půjček v zastavárně dříve či později vynoří, je *racionalita* jednání.²⁷ Zastavárenské služby jsou poměrně drahé, a dvojnásob to platí, pokud je někdo využívá opakovaně nebo dlouhodobě. Jak jsem předpokládal – a v rozhovorech se zákazníky se tento předpoklad potvrdil, klienti jsou si této okolnosti velmi dobře vědomi. Rozhodně to není tak, že by v okamžiku uzavírání smlouvy o půjčce absolutně ignorovali skutečnost, že půjčku budou muset nějak splatit, a stejně tak si dobře

²⁶ Kurz, který zajišťovala agentura Prokop a který byl zaměřen primárně na zvyšování kompetencí při hledání zaměstnání, byl pořádán v pronajatém sále hotelu v centru města Úřadem práce v roce 2017. Účast byla pro příjemce sociálních dávek povinná (pod hrozbou vyškrtnutí ze seznamu). Kurz trval několik dnů a účastníkům bylo během dne dokonce podáváno občerstvení (minerálka, obložená bageta), jehož smyslem bylo primárně zabránit jim v odchodu na oběd a udržet je v prostoru, kde se kurz konal. Přednáška o finanční gramotnosti byla jednou z klíčových součástí kurzu.

²⁷ „Racionalitu“ pro tyto účely pojmám jako pojem vycházející ze současných mainstreamových ekonomických teorií (srov. např. Holman 2005), kdy se za hlavní kritérium racionality obvykle pokládá především to, zda se určité jednání vyplatí, a to především ekonomicky.

uvědomují, že dodatečné náklady v podobě úroku budou poměrně vysoké. To si většina z nich dokáže lehce spočítat – a přesto je to od vypůjčování v zastavárně neodradí. Někteří jednou a výjimečně, jiní opakovaně, a poměrně velká část klientů si půjčuje pravidelně. Takové jednání pak přímo vybízí k úvahám o člověku jako o *homo economicus* a o tom, zda se vůbec dá takové označení použít pro ty, kteří si za tak evidentně „nevýhodných“ podmínek vypůjčují. Ale co si vlastně pod zmíněným pojmem máme představit? Koncept *homo economicus* původně definoval Jeremy Bentham, který v rámci utilitarismu deklaroval, že všichni lidé jednají racionálně, a to ve smyslu, že maximalizují svoje štěstí (nebo šťastné pocity) a chtějí se vyhnout pocitu bolesti. I když se tedy obecně jedná o racionalizaci lidského jednání, dá se tento koncept úspěšně aplikovat i na oblast ekonomickou. John Stuart Mill ve své eseji o politické ekonomii popisuje *homo economicus* jako aktéra, který ve snaze o dosažení určitého cíle postupuje ekonomicky a racionálně,²⁸ tak, aby s co nejmenšími náklady získal co nejvyšší výnos. Kde ale zůstává racionalita, když jednání klientů zastavárny je, alespoň na první pohled, v přímém protikladu ke zmíněnému ekonomickému principu? Dá se vůbec mluvit o racionálním jednání, když si někdo půjčuje peníze a již dopředu počítá s tím, že na poplatcích zaplatí poměrně vysokou částku, která může být v krajním případě i vyšší, než kolik činila samotná půjčka?²⁹ Jako racionální obvykle shledáváme jednání, kdy aktér zvažuje náklady i výnosy a nakonec volí tak, aby náklady na dosažení zvoleného cíle byly pokud možno nižší než očekávané výnosy. Ovšem v případě pravidelných klientů zastavárny se zdá, jako by se tímhle principem vůbec neřídili. Ale i když se jejich jednání může nepoučenému pozorovateli jevit jako iracionální, dotýcným bezpochyby smysl dává a je pro ně nejen logické, ale mnohdy také jediné možné. Jádrem věci je, že každý při rozhodování vyhodnotí své vlastní důvody, na jejichž základě potom jedná určitým způsobem. Ti, kteří si chodí

²⁸ Definice a určení toho, co je a co není v rámci euroamerické společnosti pokládáno za „racionální“, vychází z myšlenek Weberovy protestantské etiky (srov. Weber 2009: 182–222), která má klíčový vliv na formování mainstreamové ideologie – a tato ideologie potom ovlivňuje názor celé společnosti na ekonomické (ale i mnohé další) otázky. Za (ekonomicky) racionální – a také kladně hodnocený a společensky žádoucí – přístup je v rámci takto ovlivněného myšlení považováno především plánování, odkládání spotřeby, skromnost, šetrnost, hospodárnost, atp. Pokud jedinec nevykazuje tyto vlastnosti, bývá jeho jednání posuzováno okolím jako nezodpovědné a (ekonomicky) nerozumné.

²⁹ Taková situace není běžná, ale může nastat v případě, že dotýcný nemůže v domluveném termínu půjčku vrátit, a přesto nechce o zastavený předmět přijít. Potom musí zaplatit poplatek za prodloužení smlouvy, přičemž výše poplatku se odvíjí od toho, jak dlouhé prodloužení termínu požaduje. Pokud to udělá opakovaně, může někdy dojít k tomu, že zaplacené poplatky v součtu převyší samotnou půjčku.

vypůjčovat, vědomě akceptují relativně nevýhodné podmínky zástavní půjčky, protože situaci posoudí tak, že pokud neseženou potřebnou hotovost, budou pro ně následky ještě horší. Ukazuje se tedy, že očekávat v případě zástavní půjčky jednání, které bychom mohli označit jako „univerzálně racionální“, by asi bylo chybné. V prostředí zastavárny bude otázka posouzení důvodů, proč akteři jednají tak, jak jednají, velmi důležitá, a to nejen z hlediska zákazníků, ale i z hlediska majitele. Pochopit takové jednání předpokládá nejen jistou míru porozumění dané situaci, ale i povědomost o sociálním zakotvení jednajících a také o hodnotách, které on sám, velmi často právě s ohledem na své sociální okolí, považuje za prioritní. Jednání klientů zastavárny, které se od většinově uznávaného modelu odlišuje, bývá často odsuzováno jako nerozumné, nezodpovědné a nevhodné pro moderního člověka, který by přece měl v každé situaci jednat *racionálně*. Pokud je takový způsob jednání vnímán jako charakteristický pro určitou sociální skupinu, bývá to jednou z hlavních příčin postupné marginalizace takové skupiny, protože její jednání začne být majoritou nahlíženo jako nekompatibilní s principy, podle nichž se společnost řídí (srov. např. Day – Papataxiarches – Stewart 1999). A právě za typický příklad iracionálního a nelogického jednání je majoritou velmi často považováno „chození do zastavárny“. Pokud si sem někdo chodí vypůjčovat, protože nevychází ze svými příjmy, bývá odsuzován jako nezodpovědný a jeho jednání hodnoceno tak, že odporuje zdravému rozumu i principům finanční gramotnosti. Odsouzení je pak ještě ostřejší, pokud to dotýčný dělá opakovaně, nebo dokonce pravidelně.³⁰

Při běžné konverzaci se zákazníci v obchodě (ne ovšem s těmi, kteří si přišli vypůjčit, ale s nakupujícími nebo s těmi, kteří přišli nabídnout něco na prodej) jsem se často setkal s různými projevy údivu nad klienty zastavárny: „...Proč to vlastně dělají? Jak si můžou za takových podmínek půjčovat? To si neumí spočítat, že budou muset vrátit mnohem víc, než si vypůjčí? To nechápou, že

³⁰ Půjčovat si peníze není dnes nic neobvyklého ani nic, co by člověka ve společnosti diskreditovalo – dá se říct, že celá současná ekonomika je založena na úvěru. Mnoho lidí využívá nějaký spotřební úvěr nebo hotovostní půjčku. Tyto půjčky pak co do objemu zdaleka převyšují úvěry na bydlení ve formě hypotéky. Dle dostupných údajů ČNB dosáhlo celkové zadlužení českých domácností v roce 2019 částky téměř 1,8 bilionu korun (ČNB 2020). Záleží ovšem na struktuře dluhů a nákladech na jejich splácení. Něco jiného je hypotéka, rozložená na mnoho let s roční úrokovou mírou v jednotkách procent, nebo spotřebitelský úvěr, kde je úročení sice o poznání vyšší, ale přesto obvykle nepřesáhne přibližně 20 % p. a. Na úplně opačném konci tohoto stručného výčtu pak stojí zástavní půjčka, která je sice určená pro krátkodobé řešení momentálního výpadku hotovosti, ale zato roční úroková míra běžně dosahuje stovek procent.

si vlastně škodí? Nebo je jim to úplně jedno? Copak žijí jen dnes a nevidí, co bude zítra?...“ Máloukomu z nich ovšem docházel základní fakt: oni si nepůjčují, protože chtějí, ale proto, že prostě musí – nemají zkrátka jinou možnost, jak sehnat hotovost, kterou v daný okamžik nutně potřebují.

Jak se mluví a jak se jedná: strategie klientů

Strategie, které klienti používají při vyjednávání podmínek půjčky, jsou tak rozmanité, že člověka, který se v tomto prostředí běžně nepohybuje, by nejspíš ani nenapadly. Patří mezi ně smlouvání, licitování, přesvědčování, ale někdy i lhaní, přehánění a rozličné další myslitelné způsoby, jak vylepšit svou situaci a dosáhnout při vypůjčování peněz alespoň relativní výhody.³¹ Mnoho klientů jedná, jako by měli pocit, že jim zastavárník půjčit *nechce*. Nebo že jim chce půjčit co nejméně. Nebo že chce své peníze co nejdřív zpátky. Všechny tyto předpoklady ovšem svědčí o nepochopení principu zástavní půjčky, protože pro zastavárníka je klíčový poplatek za poskytnutou půjčku, který se přímo odvíjí od výše zapůjčené částky a času. Pokud půjčí málo nebo půjčí jen na pár dní, bude zisk malý, a pokud nepůjčí vůbec, nebude zisk žádný. Úrok tvoří základní součást příjmu, tudíž by bylo velmi krátkozraké někomu půjčku jen tak odmítnout. Přijmout předmět do zástavy a sepsat smlouvu sice není moc složité, ale přesto tahle operace vyžaduje určitý čas a námahu, tudíž je logické, že je lepší půjčit raději co nejvíc (a na co nejdélsí dobu), protože z vyšší částky bude vyšší úrok.³²

Terénní poznámky:

„Mám tady náušnice, můžeš mi na to půjčit dva tisíce?“

„Ty si se snad zbláznila, ne, vždyť to nemá ani dva gramy! Na gram půjčujeme tak pět set, pět set pade maximálně! Za dva tisíce by se tu ani neprodaly.“

„No, ale já to chci jenom do zejtra...“

(Ledén 2018)

³¹ Jak dále uvidíme, strategie, které mohou pomoci vylepšit jejich postavení, používají klienti nejen při uzavírání půjčky, ale analogicky též při jejím vrácení nebo v situaci, kdy nemají včas potřebnou hotovost a žádají o prodloužení termínu vrácení půjčky.

³² Je sice lepší půjčit co nejvíc, ale půjčka musí být přiměřená a přibližně musí odpovídat hodnotě, stavu opotřebení a hlavně předpokládané ceně, za jakou se dá zastavený předmět prodat v případě nevyzvednutí.

Přítom je samozřejmé, že horní hranice půjčené částky má určité limity. V první řadě není možné půjčit víc, než jaká by případně byla prodejní cena, přičemž je potřeba započítat i přiměřený zisk a také určitou cenovou rezervu pro případ nějaké vady věci, ať už technické nebo právní.³³ Zapůjčená částka by také neměla převýšit cenu, za jakou by byl předmět vykoupěn za hotové v případě, že by jej dotyčný přímo nabídl k prodeji.³⁴ V souvislosti s vyjednáváním podmínek zástavní půjčky musím připomenout, že způsob, který jsem výše popsal, je ve skutečnosti spíš jakýsi ideální model, který se od reality často v mnohém liší. Podmínky půjčky se řídí určitými obecnými pravidly, ale právě proto, že jsou univerzální, nemusí vyhovovat všem. Lidé nejsou stroje, každý člověk jedná svým osobitým způsobem, a to i v případě, že je konfrontován s nějakým předpisem. Popsaný ideální model vyhovuje jednomu více, jinému méně, a mnozí se pak pokoušejí pravidla upravit a trochu si je přizpůsobit tak, aby byla pro ně příznivější. Tohle ovšem zase vypadá jako nějaké další generalizující tvrzení, proto se v následujících řádcích pokusím na konkrétních příkladech ukázat strategii klientů, což snad pomůže pochopit jejich jednání mnohem lépe než obecná teorie. Jak jsem již zmínil, každý by si přál, aby podmínky, za nichž uzavírá smlouvu, byly pro něj co nejvýhodnější. A to nejen s ohledem na momentální stav, ale především na možný vývoj událostí, které se dají očekávat v okamžiku, kdy bude zástavu vyplácet nebo smlouvu prodlužovat. Jak uvidíme, někteří klienti dokážou uvažovat hodně dopředu a vzít přítom v potaz mnoho okolností, které mohou nastat.

V zastavárně se při poskytování půjčky obvykle dodržuje orientační pravidlo, že na gram zlata se dá půjčit maximálně určitá částka.³⁵ Ta ovšem není stanovena jako pevná, ale jedná se o takovou cenu, za jakou by bylo možné zastavené zlato v případě nevyzvednutí ještě s jistým, byť třeba nevelkým ziskem prodat na váhu v jakémkoliv podniku, který se zabývá výkupem drahých kovů. Pokud má zlatý předmět nějakou hodnotnější formu (např. šperk nebo zlatá

³³ Technickou vadou se rozumí případná skrytá vada předmětu, která má zásadní vliv na jeho funkčnost. Právní vada zase může nastat v případě, kdy klient zastavil předmět, který mu nepatřil, a je nutné ho vydat právoplatnému majiteli. V obou případech je pro provozovatele prakticky nemožné dobrat se nějaké náhrady.

³⁴ Při výkupu za hotové je ve srovnání se zástavní půjčkou menší administrativa, takže je výhodnější věc vykoupit přímo. Pokud existuje pochybnost, zda klient svou zástavu opravdu hodlá vyplatit, je vhodné se ho na to přímo zeptat. Mnozí totiž příliš nevnímají rozdíl mezi zastavárnou a bazarem, a i když ve skutečnosti mají v úmyslu věc prodat, z neznalosti říkají, že ji chtějí zastavit.

³⁵ Konkrétní částka se pochopitelně mění s ohledem na vývoj ceny zlata na trhu. V době, kdy vznikl tento text, se v zastavárně dalo vypůjčit na jeden gram čtrnáctikarátového zlata přibližně 500,- Kč.

mince), je dotyčnému nabídnuta o něco vyšší částka, která zohledňuje případnou prodejní cenu, která je u šperku pochopitelně o něco vyšší než u poškozených zlatých předmětů a zlomků, které jsou vhodné jen jako materiál. Poškozené věci („zlomky“) se v případě nevyzvednutí taví do slitku, který se následně nabídne podniku, který vykupuje drahé kovy na váhu.

Monika

Monika³⁶ si vždycky půjčuje co nejvíc. Na tom by nebylo nic divného, mnoho klientů si chce půjčit co nejvíc. Také to dávají najevo – na dotaz, kolik chtějí půjčit, odpovídají „kolik nejvíc můžete“. Někdo přijme vyřčenou nabídku, jiný se snaží trochu licitovat a smlouvat, aby dostal víc, ale nakonec obvykle bez většího dohadování přistoupí na jakýsi kompromis. Monika je ale jiná. Nikdy se nespokojí s tím, co jí nabídnou, vždycky chce víc. Víc, než běžně dostávají ostatní. Je pravda, že většinou zastavuje takové věci, o které by byl mezi zákazníky zájem. Hlavně mezi romskými zákazníky – Monika nosí do zastavárny takové prsteny, náušnice, madonky a další věci, které by ostatní Romové rádi vlastnili a rádi by je také koupili, pokud by byly k máni. To si Monika velmi dobře uvědomuje. Když dostane v rámci uzavírání zástavní smlouvy nabídku, která už i tak v přepočtu za gram převyšuje cenu, kterou by dostal kdokoliv jiný, vždycky začne lamentovat a hlasitě se dožadovat vyšší částky. Když se jí nabídne tisíc, chce patnáct set. Když patnáct set, chce dva tisíce. Její požadavky nemají hranice. Téměř nikdy přitom nemluví klidně, používá nejrůznější přesvědčovací způsoby, přičemž všechny mají společné to, že jsou velmi výrazné a velmi hlasité. Začne třeba tím, že: „Tyhle náušnice mám po mámě, to víš, ne? Ty bych tu nikdy nenechala. Ty vyplatím, peníze prostě seženu, i kdybych měla kvůli tomu někoho zabít“. Protože tímhle většinou nikoho nepřesvědčí, pokračuje dál: „Vždyť víte, že posledně jsem si je taky vybrala a platila jsem mnohem víc, když jsem si je vybírala. I kdybych měla přeplatit třeba třikrát tolik, vždycky si je vyberu, to je snad jasný. Kolikrát už jsem je tu měla a nikdy jsem je nenechala propadnout“. Pak začne vypočítávat, jaký zaručený příjem očekává v blízké budoucnosti: sociální dávky, příspěvek na bydlení, synův výdělek z nárazové práce, ale také třeba rodičovský příspěvek své snachy (o němž ovšem rozhoduje ona sama, jako ostatně o všech důležitých věcech v rodině). „Je to jen na pár dní, do patnáctého, pak se mi doma sejde fůra peněz. Budeme teď brát hodně, tak ti to všechno donesu a vyplatím najednou, i ty starší věci, co tady mám. Minulý měsíc to

³⁶ Všechny osobní údaje jsou změněny tak, aby zůstala zachována anonymita.

nevyšlo, protože nám na úřadě zblbli dávky, nějak se jim to zaseklo v počítači nebo co, já tomu nerozumím, tak teď to dostanu všechno najednou.“ V další fázi to zkouší s přesvědčováním z hlediska potřeby: že to přece nechce jen tak „na útratu“, ale na nějaký „naprosto nutný“ účel. Je přece úplně jasné, a každý musí pochopit, že děti potřebují jídlo/léky/plenky/sunar nebo cokoliv podobného. Nebo že je potřeba *okamžitě* zaplatit nájem: „Pokud ty peníze nesložím dneska do čtyř odpoledne, tak mě vyhodí z bytu. A kam jako potom půjdu? Ubytuješ mě snad i s dětma u sebe? Prostě mi musíš pomoci, já se jinam obrátit nemůžu...“ Cílem pochopitelně není jen vyvolat soucit, ale také přijmout jakousi spoluzodpovědnost za její finanční potíže. Jako kdyby mezi řádky říkala „tohle si přece nevezmeš na svědomí“. Pokud stále ještě nevidí tendenci jí vyhovět, začne se dovolávat našeho domnělého nadstandardního vztahu a případně i přátelství vůbec: „To mi snad půjčíš, ne, vždyť se známe léta... Jo, a už jsi u nás dlouho nebyl, kdypak se stavíš na kafe? ... Nebo přijď na oběd, víš, že se u nás pořád něco vaří a ty máš vždycky otevřeno. Jo a na jaře budou křtiny, už to pomalu domlouváme, tak to víš, že jsi taky zvanej...“ V umění přemlouvat je Monika natolik zběhlá, že obvykle dosáhne aspoň dílčího úspěchu a podaří se jí domluvit na jakémsi kompromisu. Není to proto, že by byl její dobře zahráný výstup tak přesvědčivý nebo že by se jí snad podařilo vzbudit soucit nebo vyvolat pocit viny, ale pokud musí člověk za pultem snášet její lamentace třeba půl hodiny nebo déle, nakonec se jí rád zbaví, i za cenu určitých drobných ústupků.

Na tomto místě se hodí udělat malou odbočku a trochu se zamyslet nad jednáním, které Monika při domlouvání půjčky předvádí. Když jsem přemýšlel o strategii, kterou používá při snaze vypůjčit si co nejvíc a dosáhnout co nejvýhodnějších výchozích podmínek, došlo mi, že se tu ideálním způsobem protínají dva úhly pohledu: provozovatele obchodu a výzkumníka, z nichž každý akcentuje něco jiného. Jako provozovatel vnímám její vehementní naléhání někdy jako obtěžující a únavné, a tudíž bývám ochoten k určitým kompromisům – víceméně proto, abych se jí zbavil a nemusel její lamentace už dál poslouchat. Jako výzkumník však mohu její jednání analyzovat i z dalšího hlediska: nabízí se otázka, zda není popsán naléhání, hlasité přesvědčování a nekonečné postávání u pultu součástí jakési její hry. Jako by hrála předem promyšlenou roli v představení, které má jasně stanovený cíl i diváky.³⁷ Třeba si moc dobře uvědomuje,

³⁷ Na první pohled je zřejmé, že je to obsluha zastavárny, pro kterou se tohle představení hraje. Ale Monika se v roli režiséra nespokojí s tím, že by něco předváděla *jenom* obsluze. Umí do svého výstupu zakomponovat rodinné příslušníky, kteří ji obvykle doprovází (střídavě to mohou být synové, snacha, manžel, vnoučata, jdoucí po svých nebo se vezoucí v kočárku, případně někdo ze vzdálenější přízně),

že její způsob smlouvání (nebo spíš umlouvání) je obtěžující a únavný, a právě toho se snaží svým projevem dosáhnout: unavit a znechutit obsluhu natolik, aby jediným přáním bylo se jí prostě zbavit „za každou cenu“. Vše nasvědčuje tomu, že tuto roli „obtěžujícího klienta“ hraje vědomě, s přesvědčením, že jako stálého a dlouholetého klienta ji nikdo nevyhodí, aniž by byla vůbec obsloužena. Navíc, možná díky předchozím životním zkušenostem, dokáže intuitivně spolehlivě vycítit, kdy pohár začíná přetékat a kdy je tedy potřeba trochu „ubrat plyn“. Jsou ovšem i další faktory, které ovlivňují úspěšnost jejího jednání, ale o těch nemůže předem vědět. Nemůže například odhadnout, s jakou náladou se na místě setká: v ideálním případě by obsluha sice měla být nestranná a nezaujatá, jednat podle určitých zavedených pravidel a měřit všem stejným metrem; v reálných situacích je to ovšem jinak. Předcházející zákazník mohl například vyvolat nějaký spor nebo se mohl chovat urážlivě, protože neměl se svými požadavky úspěch. Mohl třeba přinést na prodej či do zástavy věc, která byla odmítnuta nebo která nebyla ohodnocena podle jeho představ, a mohl dát svoje rozladění patřičně najevo. Je mnoho způsobů jednání, kterým dokážou zákazníci vyvolat v obsluhujícím personálu rozladění, nevoli, nebo dokonce stres – a nemusí to být jen hlasitá argumentace jedné či obou stran, připomínající někdy hádku, zvláště je-li taková výměna názorů doprovázena živou gestikulací. Někdy ale stačí třeba jenom to, že v obchodě byl předtím nával a obsluha je prostě unavená. Ve hře mohou být i osobní problémy nebo třeba jen špatná nálada – to všechno může negativně ovlivnit přístup ke klientovi. Nic z toho Monika nemůže předem vědět. Ale během prvních několika vět to obvykle vycítí a svoje jednání dokáže perfektně přizpůsobit situaci. Někdy je to ovšem naopak a ona sama přichází do zastavárny ovlivněna nějakou negativní soukromou okolností, a pak se chová neomaleně a její naléhání je až příliš vehementní. Tím ovšem proti sobě negativně naladí nebo dokonce popudí obsluhu a ta potom za dané situace nejeví velkou ochotu k přílišnému vyjednávání, a už vůbec ne k nějakým nevýhodným kompromisům. Taková interakce nezřídka končí strohým: „Dostaneš tolik a tolik a buď se s tím spokojíš, nebo běž.“

Koneckonců, z hlediska zastavárny není nevýhodné půjčovat pokud možno co nejvíc – čím vyšší je půjčená částka, tím vyšší je pochopitelně úrok. A protože půjčená částka je v každém případě nižší, než za kolik by bylo možné zastavenou

ale i náhodné zákazníky, kteří se momentálně nacházejí v prostorách obchodu. Nejlépe jí vyhovuje, když jsou někde v blízkosti pultu, pak může naplno využívat jejich přítomnosti. Tito náhodní zákazníci pak tvoří jakýsi komparz, který se nevědomky účastní děje, a Monika může pomoci na první pohled nevinných, ale ve skutečnosti přesně zacílených poznámek stupňovat tlak na obsluhu.

věc docela snadno prodat, existuje vždycky ještě rezerva pro případ, že by zástava propadla. Jenže je tu takový malý háček: Monika svoje smlouvy zásadně neprodlužuje, resp. při jednání o prodloužení termínu se vždycky pokouší uplatnit veškerý svůj přesvědčovací um a snaží se jakýmkoliv způsobem dosáhnout toho, aby nemusela nic platit – a obvykle se jí to povede. Pokud má klient domluvený termín vrácení a následně zjistí, že k tomuto datu nebude ještě mít peníze, musí se osobně dostavit a za období, o které chce smlouvu prodloužit, zaplatit na místě úrok. Takhle prodlužovat (za peníze) může téměř neomezeně dlouho a není výjimečné, že někteří jsou schopni prodlužovat termín vrácení třeba o půl roku a přijde je to na nemalé peníze, i když je platí postupně po menších částkách. Zato ale mají jistotu, že nepřijdou o zastavený předmět, na kterém z nějakého specifického důvodu lpí.³⁸ Monika ale nikdy nechodí smlouvu prodlužovat jako jiní, resp. přichází, ale neplatí. Vždycky smlouvá. Svým osobitým způsobem (tj. mnohmluvně a hlavně hlučně) přesvědčuje obsluhu, že peníze už jsou na cestě, takže nemá smysl smlouvu „o těch pár dní“ prodlužovat. Že sice „momentálně nemá u sebe ani korunu“, ale: „Přece mi ještě chvíli počkáš, ne? Tenhle měsíc to už určitě vyberu, byla jsem na sociálce a peníze už mají připravené, říkali, že do konce týdne určitě pošlou šek.“ Vím ze zkušenosti, že si svoje zastavené zlato po částech opravdu nakonec vyzvedne (a obvykle zase zanedlouho zastaví), ale trvá to dlouho – klidně i rok nebo déle. Když jí potom vypočítám, kolik by za tu dobu měla doplatit na úrocích, je částka tak vysoká, že často značně převyšuje cenu, za kterou by bylo možné zastavené věci komukoliv prodat. A snese se další příliv lamentací: „Ty ses úplně zbláznil, ne? Jak můžeš po mě chtít tolik? To ti v životě nedám tohleto... Nikdo ti to nedá! A neprodáš to! Tady to stejně prodat nemůžeš – moje zlato prostě nemůžeš nikomu prodat. To by tady nikdo nekoupil! Jak to na někom uvidím, strhám to z něj, to všichni vědí. Nebo ho prokleju! Věř mi, tomu fakt věř, to u nás takhle funguje. Nikdo z našich to nekoupí, to ti říkám... Já si to vyplatím, ale řekni si nějakou rozumnou částku, tohle je nesmysl, to ti nedám!“ Nakonec se podle váhy stanoví určitá oběma stranami akceptovatelná cena a tu musí zaplatit. Obvykle se ještě i potom pokouší něco usmlouvat,

³⁸ Obvykle proto, že mají k předmětu nějakou citovou vazbu: v případě šperku to může být dárek, památka nebo třeba dědictví. Neobvyklé ale není ani prodlužování zástavy různého pracovního (obvykle elektrického) nářadí, což vypadá na první pohled zvláštně. Pro klienta je to poměrně nákladné a v případě prodlužování o delší čas takhle utratí dost peněz třeba za vrtačku, ke které asi těžko může někdo mít nějakou citovou vazbu. Může se ale jednat o nářadí, které dotyčný vyfasoval v práci a následně (bez vědomí zaměstnavatele) zastavil. Nemusí ho třeba vrátit hned, ale pokud by ho zaměstnavatel nevrátil vůbec, mohl by se dostat do problémů.

ale pokud je při peněžích, nakonec zaplatí. Tenhle postup se při delší době trvání zástavní smlouvy používá i u jiných klientů zastavárny, obvykle u těch, kteří chodí už tak dlouho a natolik pravidelně, že si na takové zacházení už „vysloužili“ jakýsi nárok. Prodejní cena, za kterou si po čase odkupují nazpět své věci, bývá v takových případech přibližně dvojnásobná, než kolik si půjčili – což je pro ně ovšem výhodnější, než kdyby měli doplatit úrok za celou dobu, po kterou byla jejich smlouva neprodloužená, a věci zůstaly ponechané v úschově, dokud se situace „nějak“ nevyřeší. U Moniky je to ovšem jinak: na začátku si vypůjčí tolik, že rozdíl mezi půjčenou částkou a možnou prodejní cenou už prostě nemůže být tak vysoký jako u jiných klientů, a tím, že se mistrně vyhýbá placení prodloužení (což by nějaký dodatečný zisk mohlo generovat), vlastně snižuje rozdíl mezi tím, co si půjčila a co musí vrátit. Musím připustit, že tahle její strategie je z hlediska hospodárnosti velmi efektivní, i když vždycky podstupuje určité riziko, že to jednou nevyjde a že její věci budou prodané, až si pro ně jednou přijde. Proti tomu se ovšem razantně brání – její předpověď ve formě jakéhosi výhrůžného proroctví ve smyslu „To tady nikdo nekoupí. A když jo, tak toho bude litovat!“ má mezi místními Romy docela váhu. Když se na pultě objeví nějaký pěkný kousek zlata, mnozí zájemci se nejprve ptají, komu patřil, a podle toho se rozhodují, zda ho koupí, nebo ne. Proto není radno zmíněné výhrůžky úplně ignorovat – místní by se asi zdráhali její věci koupit, a i když by bylo možné je prodat přespolním, není vyloučeno, že by se to neobešlo bez nepříjemných výstupů, kdyby viděla svoje věci vystavené na prodej. Zatímco tahle překážka je spíše teoretická a výše popsaný scénář by se vůbec nemusel naplnit, je tu ještě další, ryze praktická: pokud bychom její zlaté šperky prodali, neměla by co nosit do zastavárny. Klient, který je zvyklý do zastavárny chodit a pravidelně si půjčovat, nezmění své návyky jen proto, že přišel o své šperky, které se zastavují tak snadno. Jistě bude do zastavárny chodit dál, ale na základě předchozích zkušeností se dá předpokládat, že bude nabízet věci, které jsou z hlediska záruky za půjčku mnohem méně výhodné než šperky – například elektroniku, nářadí nebo dokonce různé vybavení domácnosti. Vzhledem k tomu, že podle dosavadních zkušeností nedokáže dost dobře vyjít se svým pravidelným příjmem a chodí si půjčovat opakovaně a poměrně často (někdy i dvakrát či třikrát během měsíce), nabízí se otázka, co by Monika dávala do zástavy, kdyby přišla o své zlaté prsteny, náušnice a další šperky, na které je vždy poskytnuta půjčka rychle a ochotně. Nejspíš by pak nosila do zástavy elektroniku, což v jejím případě představuje televizi a několik mobilních telefonů, kterými rodina disponuje. Také by pravděpodobně nabízela jako zástavu různé vybavení domácnosti, což ovšem většinou nejsou předměty,

kteře by byly v zastavárně vítané. Porcelánový kávový servis, nábytek či nejrůznější dekorační předměty jistě mají svou hodnotu, ale jako zástava nejsou příliš vhodné, ať už kvůli velkým rozměrům nebo kvůli riziku možného poškození při manipulaci. Proto je z hlediska zastavárny mnohem lepší umožnit Monice, aby si s určitou penalizací vyzvedla své věci i po termínu, případně ji nechat odkoupit i ty, které nechala propadnout a které má obvykle v zastavárně odložené stranou. Zastavárna tak sice částečně přijde o zisk, který by byl v případě prodeje propadlých věcí o něco vyšší, než když si je vyplatí původní majitel, ale na druhou stranu tenhle postup zabezpečí, že se nepřeruší cirkulace věcí (a peněz) mezi klientem a zastavárnou. Takoví klienti jako Monika totiž nosí své věci do zastavárny opakovaně, obvykle v pravidelných intervalech, a pokud se zastavený cenný předmět vrátí do jejich rukou, ať už proto, že si jej vyzvednou v domluveném termínu, nebo proto, že se jim potom umožní odkoupení, je téměř jisté, že tu samou věc zanedlouho přinesou opět zastavit, z čehož zase poplyne zisk ve formě poplatku za půjčku (úroku).

Adam

Adam také chodí do zastavárny pravidelně, ale na rozdíl od Moniky patří k bezproblémovým zákazníkům. Z hlediska zastavárny by se dalo bez nadsázky říct, že Adam je vzorný klient. Přijde si pro půjčku, do zástavy nabídne přiměřené množství zlatých šperků a řekne si, kolik potřebuje. Požadovaná suma je obvykle v souladu s cennostmi, které nabízí jako záruku, a pokud ne, nějaký kousek zlata přidá tak, aby váha odpovídala. Vždycky si půjčuje najednou tolik, aby mu peníze vydržely na celé období, které potřebuje půjčkou pokrýt. Pokud si půjčuje víc a na delší dobu (např. na měsíc), je to pro zastavárnu docela výhodné, protože se tak eliminuje jak byrokracie, tak i zbytečná manipulace se zastaveným předmětem.³⁹ Proto je snaha zvýhodňovat zákazníky, se kterými „není tolik práce“, a mírným snížením poplatku za půjčku je motivovat k tomu, aby si půjčili pokud možno co nejvíc (samozřejmě s tím, že jejich požadavek je v souladu s hodnotou věci, kterou nabízí do zástavy) a na co nejdelší období. Při uzavření smlouvy alespoň na měsíc se proto klientovi o třetinu sníží úrok, jako odměna za menší pracnost. A pokud vypůjčená částka překročí určitou hranici, úrok se sníží dokonce o polovinu. To je právě případ Adama. Snaží se

³⁹ Když si klient vypůjčí jen na týden, pak si svou zástavu vyplatí a za pár dní si přijde vypůjčit znovu, je s ohledem na opakované uzavírání smlouvy celý proces mnohem pracnější, protože se musí nejen napsat nová smlouva, ale i překontrolovat, převážít a uložit zastavovaný předmět, smlouvu zaevidovat do účetnictví a založit na příslušné místo.

půjčit si pokud možno takovým způsobem, aby splnil podmínky pro poskytnutí co největší slevy. Adam nikdy nesmlouvá. Jak jsem se již zmínil, přijme vždycky nabídku tak, jak je mu předestřena, a pokud se mu nabízená částka zdá malá a potřebuje půjčit víc, přidá na váhu další kousek. Stejně tak o úrocích nediskutuje a nesnaží se, tak jak to někteří dělají, smlouvat a přesvědčovat obsluhu že „je to moc“. A podobně jedná, když má půjčku vrátit. Pokud ví, že k danému termínu ještě nebude mít peníze, přichází s předstihem několika dní s požadavkem na prodloužení splatnosti. Ví, že tohle prodloužení je potřeba předem zaplatit, a obvykle si dokáže spočítat, kolik to bude dělat, takže peníze má obvykle připravené. Ani se nepokouší smlouvat, i když pokud by o nějakou dodatečnou slevu požádal, jistě by uspěl. Je to bezproblémový a v jistém smyslu vlastně ideální, a z těchto důvodů velmi vážený klient. Proto je vhodné, dát mu někdy pocítit náklonnost a jako projev dobré vůle nabídnout i bez požádání mírnou slevu či drobný ústupek proti obvyklým pravidlům. Pokud je mu při prodlužování smlouvy nabídnuta menší sleva nebo je mu odpuštěn doplatek, když se o pár dní opozdí s vyzvednutím, přijímá to s vděčností a nepokouší se udělat z toho pravidlo, ani s tím napříště nepočítá jako se samozřejmostí. Což se rozhodně nedá říct o všech, mnozí jednájí přesně podle přísloví „podej prst a příště budou chtít celou ruku“.

Posouzení strategií Moniky a Adama z hlediska finanční gramotnosti

Dalo by se říct, že příběhy Moniky a Adama vlastně představují krajní případy na jedné straně poměrně obtížného, a na druhé straně naprosto bezproblémového klienta. Mezi tím se samozřejmě rozprostírá široká škála všech možných způsobů jednání, přičemž není bez zajímavosti, že ten samý zákazník může střídavě naplňovat charakteristiku obou extrémů – někdy přijme dané podmínky bez protestů či pokusů o smlouvání, jindy je naopak ochoten vynaložit značné úsilí a použít nejrůznějších prostředků, aby získal byť i jen nepatrnou výhodu. Když mám posoudit přístup Moniky a Adama z hlediska jejich finanční gramotnosti, musím se v první řadě vyrovnat s tím, že si vůbec v zastavárně půjčují. Ale vzhledem k tomu, že půjčka v zastavárně je pro ně patrně jediná možnost, jak získat potřebnou hotovost (jak jsem ostatně již poznamenal v úvodu), nemohu jejich jednání posuzovat jako projev finanční negramotnosti.⁴⁰ Spíš bude zají-

⁴⁰ Jak jsem již poznamenal v úvodu, půjčka v zastavárně není jistě *jediná* možnost, jak získat potřebnou hotovost, ale je to možnost, kterou dotyční v dané situaci vyhodnotili jako nejschůdnější nebo „nejméně nevýhodnou“, a proto se rozhodli ji využít.

navé zaměřit se na to, jak rozdílné strategie představitelů těchto dvou krajních přístupů volí, aby aspoň částečně eliminovali výdaje, které s sebou zástavní půjčka nese.

Adam využívá možnosti dosáhnout slevy z úroků tím, že si půjčí větší částku na delší čas. Jeho jednání je cílené a promyšlené, dokáže velmi dobře posoudit výhodnost či nevýhodnost nabídky, která je mu předestřena, čímž dává jasně najevo, že dokáže přemýšlet o penězích a uvědomuje si nejen své potřeby, ale i možnosti, které v dané situaci má. Dokáže posoudit, zda je pro něj výhodnější půjčit si méně a zaplatit poplatek v plné výši, nebo si půjčit víc a docílit tak určité slevy. Po zvážení všech alternativ dochází k tomu, že v obou případech zaplatí za půjčku přibližně stejně, ale ve druhém případě bude mít k dispozici víc peněz, proto tuhle možnost volí jako výhodnější.

Monika uvažuje úplně jinak a její strategie se od té Adamovy podstatně liší, nakonec však i ona dosáhne svého cíle, a možná s lepším výsledkem než Adam. Dokáže poměrně dobře vyhodnotit situaci a nebojí se riskovat, že se její včas nevyzvednuté cennosti mezitím prodají. A protože její odhad většinou vyjde, výsledkem bývá nezanedbatelná úspora nákladů oproti situaci, kdyby jako běžný klient průběžně platila za prodloužení smlouvy. Kdyby byla při vypůjčování dostala v přepočtu na váhu srovnatelnou částku jako klient, který tolik nesmlouvá, byl by rozdíl mezi možnou prodejní cenou (kterou musí zaplatit, když si chce vykoupit své zlaté šperky ze zástav, které již dávno propadly) a tím, co si již půjčila, mnohem větší. Ovšem vzhledem k tomu, že prodejní cena se neodvívá od toho, kolik si předtím vypůjčila, ale vychází z toho, kolik daný šperk váží, je pro ni výhodné, když je rozdíl mezi vypůjčenou částkou a prodejní cenou co nejnižší – samozřejmě v neprospěch zastavárny. Monika, stejně jako v předchozím příkladu Adam, jedná od samého začátku naprosto promyšleně. Pomineme-li úvodní myšlenku, že půjčka v zastavárně je již sama o sobě projevem nízké finanční gramotnosti, popsané jednání obou protagonistů naopak svědčí o tom, že se snaží v rámci svých možností zacházet s penězi tak, aby jejich náklady nebyly vyšší, než je v dané situaci nezbytně nutné. Přitom si velmi dobře uvědomují náklady spojené se zástavní půjčkou a dokážou využít všech možností, které vedou k jejich snížení.

Závěr

Na základě zjištěných poznatků jsem dospěl k závěru, že ti, kteří žijí na hranici chudoby a svou nepříznivou finanční situaci řeší víceméně pravidelně půjčkou v zastavárně, nejsou ani hloupí, ani finančně negramotní. Jejich finanční gramotnost je však poněkud jiného druhu než ta, kterou uznává majorita. Strategie, které mnozí klienti používají, svědčí o tom, že si moc dobře uvědomují náklady, jež s sebou nese zástavní půjčka. I když ve své životní situaci nevidí jinou možnost než tyto náklady víceméně akceptovat, neberou je na lehkou váhu a dokážou nacházet cesty, jak je pomocí vyjednávání aspoň mírně snížit. Hlavní životní potřebou chudých, sociálně vyloučených a dalších lidí na okraji je opatřit si hotovost, kterou v danou chvíli nutně potřebují, s tím, že zítřek budou řešit až zítra a nikoliv dnes. To ovšem neznamená, že s penězi zacházejí úplně bez rozmyšlení a že bezhlavě přijímají všechny podmínky, které jsou jim předestřeny. Přijímají takové, o nichž se domnívají, že je nemohou změnit, a pokud by je odmítli akceptovat, k hotovosti by se nedostali, přičemž i v této situaci se snaží přistupovat k řešení problému s rozmyslem a zachovat si přitom elementární lidskou důstojnost. Klíčovým cílem pravidelných klientů zastavárny tedy je přežít nejbližší budoucnost a neztratit přitom tvář.

Michael Rádl absolvoval v roce 2014 studium obecné antropologie na Fakultě humanitních studií UK a v současné době je na téže fakultě studentem doktorského programu. V popředí jeho badatelského zájmu je ekonomická antropologie, zaměřuje se především na oblast neformální a okrajové ekonomiky a na souvislosti tohoto ekonomického odvětví s marginalizací.

Kontakt: Radl.Michael@seznam.cz

Prameny a literatura

- Abu Ghosh, Yasar. 2010. „Crediting Recognition. Monetary Transactions of Poor Roma in Tercov.“ Pp. 91–107 in *Multi-Disciplinary Approaches to Romany Studies*. Budapest: Central European UP.
- Anderson, Leon. 2006. „Analytic Autoethnography.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 35, 2006, 4: 373–395.
- Bhutta, Neil – Goldin, Jacob – Homonoff, Tatiana. 2016. „Consumer Borrowing after Payday Loan Bans.“ *Journal of Law and Economics* 59, 2016, 1: 225–259.
- Carter, Suzan P. 2015. „Payday Loan and Pawnshop Usage. The Impact of Allowing Payday Loan Rollovers.“ *Journal of Consumer Affairs* 49, 2015, 2: 436–456.
- Caskey, John P. 1994. *Fringe Banking. Check-Cashing Outlets, Pawnshops, and the Poor*. New York: R. Sage.
- ČNB. 2020. ARAD – Systém časových řad – Česká Národní Banka. Dostupné z https://www.cnb.cz/cnb/STAT.ARADY_PKG.hlavni_ukazatele?p_iframe=0&p_lang=CS [cit. 2020-04-05].
- ČSÚ. 2011. Sčítání Lidu 2011. Dostupné z <http://vdb.czso.cz/sldbvo/> [cit. 2014-03-28].
- ČSÚ. 2013. *Domácnosti v ČR: Příjmy, Spotřeba, úspory a Dluhy*. Dostupné z <https://www.czso.cz/csu/czso/cri/domacnosti-v-cr-prijmy-spotreba-uspory-a-dluhy-v-letech-1993-az-2012-n-3m4b4c9311> [cit. 2017-10-11].
- Day, Sophie E. – Papataxiarches, Evthymois – Stewart, Michael. 1999. *Lilies of the Field. Marginal People Who Live for the Moment*. Boulder: Westview.
- Ellis, Carolyn – Adams, Tony E. – Bochner, Arthur P. 2011. „Autoethnography. An Overview.“ *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 12, 2011, 1. Dostupné z <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1589> [cit. 2016-12-08].
- Finance. 2020. *Srážky Ze Mzdy: Jak Se Změní Exekuce v Roce 2020?*. Dostupné z <https://www.finance.cz/531314-srazky-ze-mzdy-a-exekuce-zmeny/> [cit. 2020-04-05].
- Graeber, David. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value. The False Coin of Our Own Dreams*. New York: Palgrave.
- Graeber, David. 2012. *Dluh. Prvních 5000 Let*. Brno: BizBooks.
- Gregson, Nicky – Crang, Mike – Laws, Jennifer – Fleetwood, Tamlynn. 2013. „Moving Up the Waste Hierarchy. Car Boot Sales, Reuse Exchange and the Challenges of Consumer Culture to Waste Prevention.“ *Resources, Conservation and Recycling* 77, 2013: 97–107.
- Gregson, Nicky – Crewe, Luise. 1996. „The Bargain, the Knowledge, and the Spectacle. Making Sense of Consumption in the Space of the Car Boot Sale.“ *Environment and Planning* 1996, D 15: 87–112.
- Gregson, Nicky – Crewe, Luise. 1997. „Performance and Possession. Rethinking the Act of Purchase in the Light of the Car Boot Sale.“ *Journal of Material Culture* 2, 1997: 241–263.
- Gregson, Nicky – Crewe, Luise. 2003. *Second-Hand Cultures*. Oxford: Berg.
- Holman, Robert. 2005. *Ekonomie*. Praha: C. H. Beck.

- Hrustič, Tomáš. 2016. „Usury among the Slovak Roma. Notes on Relations between Lenders and Borrowers in a Segregated Taboris.“ Pp. 31–48 in Micol Brazzabeni – Ivone Pereira da Cunha – Martin Fotta (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York: Berghahn Books.
- Maki, Krystl. 2011. „Neoliberal Deviants and Surveillance. Welfare Recipients under the Watchful Eye of Ontario Works.“ *Surveillance & Society* 9, 2011, 1–2: 47–63.
- Mareš, Petr. 2001. *Dávky sociálního státu. Nastavení systému – jeho ekonomická i sociální efektivita a sociální konvence pro klienty sociálního státu i společnost*. Brno: FSS MU + Georgetown.
- Rádl, Michael. 2014. *Bazar a zastavárna. Etnografie na rozhraní formální a neformální ekonomie*. Rkp. diplomové práce obhájené na FHS UK v Praze.
- Rádl, Michael. 2016. *Klasické Koncepty stratifikace a jejich srovnání se situací v soudobé společnosti. Subjektivní a objektivní pozice ve společenské struktuře*. Rkp. diplomové práce obhájené na FHS UK v Praze.
- Rádl, Michael. 2017. „Půjčka, dluh a ‚hodnota‘ v zastavárně“. *Lidé města* 19, 2017, 3: 373–402.
- Reed-Danahay, Deborah E. (ed.). 1997. *Auto/ethnography. Rewriting the Self and the Social*. Oxford: Berg.
- Steiner, Jakub. 2004. „Ekonomie Sociálního Vyloučení.“ Pp. 218–229 in Marek Jakoubek – Tomáš Hirt (eds.): *Kulturologické etudy*. Plzeň: A. Čeněk.
- Tesař, Filip. 2007. *Etnické konflikty*. Praha: Portál.
- Weber, Max. 2009. *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: OIKOYMENH.
- Young, Jock. 1999. *The Exclusive Society*. London: Sage.
- Young, Jock. 2007. *The Vertigo of Late Modernity*. Los Angeles: Sage.

Č E S

K Ý

Czech
Ethnological
Journal

L I D

je významným středoevropským časopisem pro **etnologii** a příbuzné obory indexovaným v databázi SCOPUS, jehož plné texty (od roku 1892) jsou dostupné na portálu JSTOR

Číslo 1 až 3 ročníku 107/2020 přinesla celkem jedenáct studií a tři materiálové studie.

Číslo 4 je monotematicky zaměřené a věnuje v pěti studiích pozornost etnologii/ antropologii turismu:

Die Karlsbad-Reise des Ferdinand Krackowizer im Jahre 1909.
Anmerkungen zu einer Kulturgeschichte der bürgerlichen Badereise
Elisabeth Fendl

„Domorodci“ neznámého domova. Cesty německých vysídlenců do Československa
a jejich percepce místního obyvatelstva ve vysídleneckých periodikách
Sandra Kreisslová – Jana Nosková

“Past Future Concrete” revisited: Ex-Yugoslav monuments shaped as Destinations
via online Image Practices
Uwe Baumann

Die gemachten Gäste. Die Bergsteigerdörfer und ihr Bild von den Reisenden
Ruth Weiland

Ayahuasca ethno-tourism and its impact on indigenous Shuar community (Ecuador)
and the Westerner participants
Dima Salibová

Plné texty aktuálních čísel, informace o časopisu, složení redakční rady, pokyny pro autory
a on-line aplikace pro zasílání rukopisů jsou dostupné na <http://ceskylid.avcr.cz>

AKTIVITY PRAŽSKÝCH KŘEŠŤANSKÝCH CÍRKVÍ VE VEŘEJNÉM (POST)SEKULARIZOVANÉM PROSTORU*

Kamila Klingorová

Sociologický ústav AV ČR Praha

Activities of Christian Churches in the (Post)secular Public Space in Prague

Abstract: With the growing secularization of society, the privatization of religion, and low trust in religious institutions, Prague Christian churches are having a hard time in succeeding. Nevertheless, most of them can find their place in society, providing activities beyond worship for their adherents and the general public. This contribution focuses on the social and cultural activities of Christian churches in Prague, analyzing the factors influencing the role of churches in the socio-cultural life of city communities and the openness of their activities for the general, nonbelieving public. This contribution builds on data collected about the location and activities of all Prague church institutions and on interviews with representatives of the 14 biggest Christian churches. The analysis identifies and further discusses the influence of the size and character of the parish community, its location, the means of communicating with the public, and the premises of the facilities on the scope and focus of socio-cultural activities. The scope and focus of church socio-cultural activities differ from one parish to another based on the identified factors; however, most of the parish communities focus on those activities that are needed in the given location. This contribution concludes stating that the spiritual, community, and secular dimensions blend in the activities that the parishes provide. The space they create for their adherents and the public

* Článek vznikl s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 68378025, pod projektem Kostel jako místo setkávání: role církevních institucí v zajišťování společenských, kulturních a vzdělávacích aktivit obyvatel Prahy.

has the character of a shared public space, whereby the Christian dimension remains present in the background, especially in the motivations and ethical principles.

Keywords: *religion; church activities; secular space; public space; Prague*

Česká společnost je považována za jednu z nejvíce sekularizovaných na světě. Kromě nízké religiozity jsou jejími charakteristickými rysy ostych, nízká důvěra, nebo dokonce nepřátelství vůči náboženským institucím, což se projevuje například v diskuzi ohledně církevních restitucí (Vojtíšek 2017). Ve společenské atmosféře nedůvěry vůči náboženství jsou křesťanské církve vedle tradičního poskytování bohoslužebných a jiných duchovních služeb nuceny hledat i další způsoby uplatnění ve veřejném prostoru (Williams 2010). Církevní služba veřejnosti se tím snaží přizpůsobit většinové, nevěřící či neinstitucionalizované společnosti, čímž dochází k „vzrůstající tendenci církví a náboženských společností stát se aktéry občanské společnosti a zapojit se do veřejné diskuze“ (Furseth 2017: 222).

Kostel nebo sborový dům se tak v mnohých případech stává spíše místem setkávání (Turner 1979) než místem výhradně určeným pro bohoslužebné aktivity. V jeho prostoru funguje tak zvané veřejné náboženství (Kohrsen 2012; Casanova 1994), kde se prolíná duchovní, komunitní a sekulární rozměr církevního života a aktivit. Tedy kromě bohoslužeb, svátostí a náboženských slavností se v kostele nebo sborovém domě odehrává také setkávání skupinek věřících (případně jejich nevěřících přátel) a křesťanská společenství organizují i další aktivity (koncerty, výstavy, dobročinné bazary apod.), které zdánlivě nemají s náboženstvím nic společného, na první pohled je tedy lze vnímat jako sekulární. Podle Kohrsena se veřejné náboženství projevuje hlavně ve dvou sférách: jednak v diskuzích o tématech, která s náboženstvím nějakým způsobem souvisejí (například stavby mešit, přístup Turecka do EU, tzv. migrační krize apod.), a potom formou veřejných vystoupení církví a náboženských představitelů ke konkrétním tématům z pozice morální autority (diskuze o potratech, manželství stejnopohlavních párů atd.; Kohrsen 2012; obdobně Casanova 1994). Náboženství tedy vstupuje do společenských diskuzí, což se nepochybně děje i v České republice. Za formu veřejného náboženství lze považovat i spolupráci s neziskovými a státními organizacemi na zajištění sociálních služeb (tzv. *faith based organizations*, definice atd. Beaumont 2008) nebo obecně působení

náboženských organizací v sociální sféře. Zejména v posledních dvou dekádách dochází k rozšiřování míst, kde se náboženští a sekulární aktéři společně starají o sociálně vyloučené skupiny obyvatel (Cloke – Beaumont 2013). Ve své práci tak překračují hranici mezi náboženským a sekulárním prostorem, zejména v Praze, kde je (nejen) vzhledem k dynamice sociálních vztahů, vysoké míře liberalizace a pluralitě společnosti také nejvíce rozvinutý proces tak zvané postsekularizace společnosti (Havlíček – Klingorová 2018).

Kohrsen (2012) a Casanova (1994) tedy veřejné náboženství definují jako zapojení církví do celospolečenských diskuzí, veřejná vystoupení z pozice morální autority a zajišťování sociálních služeb. Kromě těchto sfér lze ovšem za projevy veřejného náboženství označit také aktivity v kulturní a společenské oblasti, kterými se církve a náboženské společnosti zapojují do života komunit, čímž také vstupují do veřejného prostoru. Tato forma veřejného náboženství, tedy role církví v sociokulturním životě komunit, je předmětem zájmu tohoto příspěvku. Vzhledem k tomu, že česká společnost projevuje vůči náboženským společnostem ve velké míře ostych a povědomí společnosti o náboženství a činnosti církví je spíše nízké, mají církve v této oblasti veřejného působení velmi komplikovanou pozici. Konkrétně se tento příspěvek zaměřuje na křesťanské církve, které jsou v našem prostředí nejviditelnější. Tradiční učení každé křesťanské církve se ovšem liší, proto se také každá církev věnuje jiné podobě veřejné služby. Nabízí se například hledat rozdíly mezi tzv. exkluzivistickými, vyznavačskými církvemi (například evangelikální církve), do kterých se vstupuje křtem a které často působí jako uzavřené společenství, a církvemi ve společnosti již delší dobu etablovanými, jako například římskokatolická církev. Etablované církve, které poskytují veřejné služby tradičně již dlouhá staletí (Nešpor 2018, 2017), se „transformovaly do podoby poskytovatelů sociálních služeb pro ‚občasné zájemce‘ z řad necírkevní nebo přinejmenším nábožensky neaktivní veřejnosti“ (Nešpor 2017: 120) a zejména v oblasti sociální péče, krizové pomoci nebo vzdělávání často dokonce suplují roli státu.

Tento příspěvek diskutuje společenskou, kulturní, vzdělávací a sociální funkci křesťanských církví působících v Praze a hledá odpověď na otázku, jaké faktory míru aktivity církví ve veřejném prostoru určují a jestli se v kulturně-sociální angažovanosti ve veřejném prostoru liší církve etablované a exkluzivistické. Diskuze se opírá o výzkum náboženského prostoru a společnosti Prahy, který proběhl formou rozhovorů s duchovními představiteli 15 nejvýznamnějších křesťanských církví. Ty přiblížily pozadí fungování jednotlivých sborů a farností, nabídku jejich aktivit, reálnou návštěvnost a další aspekty a problémy,

se kterými se křesťanská společenství ve veřejném působení setkávají. Analýza identifikuje a dále diskutuje několik faktorů, které ovlivňují to, jakou měrou je dané náboženské společenství úspěšné v poskytování kulturního a společenského vyžití pro širší (post)sekularizovanou veřejnost, jako je například charakter a velikost daného společenství, jeho poloha či způsob komunikace s veřejností.

(Post)sekulární společnost v Praze

Českou náboženskou scénu v posledních několika desetiletích utvářelo několik politických a společenských událostí, které zde formovaly jednu z nejvíce sekularizovaných společností na světě (Václavík – Hamplová – Nešpor 2018; Nešpor 2018; Vido 2017). Počet lidí, kteří se hlásí k náboženské víře nebo některé církvi či náboženské společnosti, výrazně klesá i po roce 1989 (od 44 % věřících v roce 1991 přes 32 % v roce 2001 k 21 % v roce 2011; ČSÚ 2011). Navíc je mezi těmi, kteří se označují za věřící, vysoký počet věřících bez přináležení (Davie 1990; Nešpor 2004) nebo tak zvaných něcistů (Halík 2006), tedy těch, kteří se za věřící považují, ale nejsou členy žádné církve ani náboženské společnosti (45 % všech věřících obyvatel; ČSÚ 2011).

Přesto je křesťanské náboženství stále pevnou součástí českého veřejného prostoru a společenských debat. Mnozí autoři dokonce tvrdí, že se role náboženství ve veřejném prostoru zvětšuje (např. Nešpor 2018; Hamplová – Nešpor 2009; Václavík – Hamplová – Nešpor 2018). V posledních třech desetiletích vzniká stále více nových církví a náboženských společností, čímž se náboženská scéna heterogenizuje (Nešpor 2018; Havlíček – Hupková – Smržová 2009). Heterogenizace náboženství úzce souvisí s aktuálními společenskými procesy – globalizací, liberalizací, postmodernizací a s nimi související postsekularizační společnosti (Beaumont – Baker 2011; Herman a kol. 2012; Stevenson a kol. 2010; Henkel 2014). Jedním z mnoha znaků postsekulární společnosti je, že se náboženství dostává ze soukromé sféry do veřejného prostoru (Berger 1999; Habermas 2008; Casanova 1994). Zejména původně sekulární, bohatší a vzdělanější obyvatelé měst stále více inklinují k náboženství. I v souvislosti s imigrací tak ve městech vzniká nábožensky velmi pluralitní společnost, zakládá se stále více náboženských směrů a církví. Náboženství také vstupuje do městského prostoru, kde dochází ke vzniku nových sakrálních míst (Wigley 2019; Habermas 2008).

Postsekulární proměny společnosti kladou nároky nejen na individuálního člověka, ale také na církve a náboženské společnosti. Casanova (1994) v souvislosti s postsekularizací poukazuje na to, že náboženské instituce se stále aktivněji podílejí na veřejném dění, a tuto situaci popisuje jako veřejné náboženství (obdobně Davie 2006). Tento proces lze pozorovat hlavně v západní Evropě (Kohrsen 2012; Davie 2006). Náboženská situace v Česku se nicméně trochu odlišuje nejen od situace ve velkých postsekulárních městech v západní Evropě, ale i od dalších postkomunistických zemí střední a východní Evropy (Nešpor 2018; Novac 2012). V souvislosti se silnou sekularizací není pražský veřejný prostor tolik nábožensky pluralitní (Sandercock – Senbel 2011), drtivě převládá křesťanství (konkrétně katolicismus). Veřejné diskuze jsou dokonce často v opozici k jiným náboženstvím, než je křesťanství (například diskuze ohledně stavby mešit v různých českých městech). Naopak zejména v Praze kvete necírkevní spiritualita a netradiční náboženské směry (Hamplová 2013), na rozdíl od dalších českých regionů je zde velký podíl věřících bez příslušnosti (Havlíček – Klingorová – Lysák 2017: 115). Nelze ovšem říci, že by současné postsekulární klima stavělo do pozadí většinové náboženství (v našem případě katolické křesťanství) tak, jak je to v jiných západoevropských zemích (Beaumont – Baker 2011). Náboženští představitelé nejvýznamnějších křesťanských církví se často účastní veřejných akcí z pozice přirozené duchovní záštity, například při pokládání základních kamenů, rozsvěcení vánočních stromků, střihání pásek a podobně. Tato forma veřejného náboženství je tedy v Česku (což platí i pro liberálnější, nábožensky heterogennější hlavní město) pevně ukotvená a celospolečenská diskuze a sociální sféra s křesťanstvím (zejména katolickým) počítají jako s neodmyslitelnou součástí.

Nicméně v sociokulturní oblasti života komunit, které jsou i přes neopomenutelný vliv křesťanství na společenskou diskuzi a přes vzrůstající postsekulární tendence stále dominantně sekularizované, má náboženství mnohem komplikovanější pozici. V osobní každodenní rovině se většina společnosti s náboženstvím neseťká a o činnosti náboženských společností nemá velké povědomí. Proto je zajímavé zaměřit se na to, jakým způsobem s touto výchozí pozicí církve pracují a jak se jim daří překonávat hranici mezi sekulárním a náboženským prostorem nejen v rámci svých kostelů, modliteben a sborových domů, ale také v rámci svých společenských, kulturních a dalších aktivit. Následující kapitoly proto analyzují roli křesťanských farností a sborů v sociální a kulturní oblasti života lidí v hlavním městě a identifikují faktory, které jejich veřejné působení ovlivňují.

Metodologie

Výzkum aktivit křesťanských církví a náboženských společností probíhal v Praze v roce 2019 formou rozhovorů s duchovními.¹ Prvním krokem vedoucím k realizaci rozhovorů bylo získat přehled o aktuální podobě pražské náboženské scény, tedy zmapovat aktivně fungující pražská křesťanská sakrální místa pomocí tištěných publikací (např. Bedrníček 2009; Martinek 2016; Nešpor 2009; Nešpor – Vojtíšek 2015; Škoda 2002), veřejně dostupných mapových zdrojů a zejména internetových stránek církví a náboženských společností. Z utváření přehledu vzešlo, že v Praze v současnosti funguje více než 400 kostelů, kaplí, komunitních a farních center, sborových domů a modliteben, které provozuje bezmála 40 křesťanských církví a náboženských společností.² Pomocí sekundárních zdrojů (internetových stránek, nástěnek, newsletterů a zpravodajů daných církví) byly pro každé sakrální místo konkretizovány aktivity pro věřící i pro širší veřejnost, které v daném místě církev provozuje (tedy nejen bohoslužby, setkávání skupinek a modlitební večery, ale i koncerty, přednášky, kurzy a kroužky, divadlo, charitativní činnost, sportovní akce, slavnosti apod.) a jejich frekvence. Pro další výzkum bylo vybráno 15 největších křesťanských církví a náboženských společností,³ ve kterých převládají členové české národnosti. Polostrukturované rozhovory byly zrealizovány se 35 duchovními, kteří vedou předem vybrané sbory či farnosti daných církví. U menších církví byl dotazován vždy jeden duchovní, v případě větších církví s více než 3 sbory či

¹ Pojem duchovní v tomto textu vyjadřuje širokou škálu farářů/řek, pastorů/rek, kazatelů/lek a laických kazatelů/lek, kteří v daných společenstvích působí.

² Kromě zmíněných 40 církví a náboženských společností provozují další sakrální místa například kláštery nebo soukromé či státní subjekty (například kulturní instituce), které vzhledem ke svému charakteru nebyly předmětem zájmu tohoto výzkumu. Předmětem výzkumu nebyly ani cizojazyčné sbory a cirkve, tedy cirkve a náboženské společnosti zaměřené primárně na cizince, protože jejich aktivity kvůli jazykové bariéře necílí na širokou veřejnost.

³ Jedná se o římskokatolickou církev (ŘKC, ke které se v Praze podle posledního sčítání lidu přihlásilo přibližně 80 000 věřících, ČSÚ 2011), Českobratrskou církev evangelickou (ČCE, 7 200), Československou církev husitskou (ČCSH, 6 300), Církev bratrskou (CB, 1 800), Náboženskou společnost Svědkové Jehovovi (NSSJ, 1 700), Církev Křesťanská společenství (CKS, 1 200), Církev adventistů sedmého dne (CASD, 700), církevní sbor Evangelické církve augsburského vyznání (ECAV, 670), Bratrskou jednotu baptistů (BJB, 400), Apoštolskou církev – Sbor bez hranic (AC, 400), Starokatolickou církev (SC, 330), Evangelickou církev metodistickou (ECM, 300), Obec křesťanů v České republice (OK, 290), Církev Ježíše Krista Svatých posledních dnů v České republice (CJKS, 170) a Armádu spásy (AS). Přestože se v několika případech na základě oficiálního názvu nejedná o cirkve, ale náboženské společnosti, pro zjednodušení bude o všech těchto institucích v textu pojednáváno jako o církvích.

farnostmi na území Prahy (zejména ŘKC, ČCE, CČSH, CB⁴) bylo pro výzkum vybráno od 2 do 7 (nejvíce v případě ŘKC) sborů nebo farností na základě jejich velikosti, polohy a hlavně množství, formy a frekvence aktivit provozovaných v daném sakrálním místě. Cílem výběru bylo dotazovat duchovní z co nejpestřejšího vzorku sborů a farností, tedy od těch nejméně veřejně aktivních až po ty nejvíce aktivní, a zároveň dotazovat duchovní ze společenství sídlících v různých městských částech od centra města přes vnitřní město a panelová sídliště až po vnitřní suburbánní zónu. Duchovní byli osloveni prostřednictvím emailu či telefonicky. Naprostá většina na oslovení vstřícně zareagovala a navrhla čas a místo setkání pro rozhovor. Rozhovory se obvykle odehrávaly na faře či v budově sboru a trvaly průměrně jednu hodinu.

V úvodu rozhovorů s duchovními byly představeny cíle výzkumu a v reakci na ně se obvykle dotazovaní spontánně rozhovořili o aktivitách a způsobu fungování svého sboru či farnosti. Průběžně jim pak byly kladeny doplňující otázky. Rozhovory se konkrétně zaměřovaly na dva aspekty fungování daného sboru nebo farnosti – vnitřní a vnější. V souvislosti s vnitřním fungováním bylo zjišťováno, kolik má dané společenství aktivních věřících, jaká je jejich generační struktura, z jakých městských částí pocházejí, jakým způsobem se angažují v aktivním životě daného společenství a jakou formu a návštěvnost mají jejich oficiálně organizovaná setkávání. Dále se rozhovory zaměřovaly na aktivity, které dané společenství pořádá nad rámec bohoslužebných aktivit a duchovních setkávání členů, konkrétně na jejich návštěvnost, podobu a zaměření, reálný počet návštěvníků z řad veřejnosti (tedy nečlenů sboru nebo farnosti) a na to, kdo z členů daného společenství tyto aktivity organizuje. V neposlední řadě byla tématem rozhovorů charitativní činnost společenství, spolupráce s dalšími institucemi (zejména lokálními institucemi veřejné správy a dalšími církvemi či náboženskými společnostmi) a také způsob komunikace s veřejností i mezi členy navzájem. Součástí setkání s duchovními byla ve většině případů také prohlídka daného sakrálního místa, tedy sborového domu, kostela nebo farnosti, ve kterých duchovní působí.

Rozhovory byly zaznamenány formou detailních poznámek, které často doplnily informace z materiálů, jako jsou zpravodaje, informační letáky apod., a také z internetových stránek a sociálních sítí daných sborů a farností. Získané informace byly tematicky analyzovány s ohledem na cíl výzkumu a výzkumné otázky. Výše představená metoda se ukázala jako účelná a lze ji vyhodnotit jako

⁴ Názvy církví jsou pro zjednodušení textu používány ve formě zkratk, viz pozn. 3.

dostačující pro tento typ výzkumu, nicméně i přesto je nutné v další analýze počítat s několika jejími omezeními. Rozhovory s duchovními nebyly nahrávány, pouze zaznamenány formou poznámek. Tato metoda byla zvolena proto, že umožňovala vést s duchovními neformální rozhovor, který se mnohdy neodehrával po celou dobu na jednom místě, ale často i během prohlídky sakrálního místa, a byl doplněn během setkávání se s dalšími představiteli daného sboru či farnosti. Nepřítomnost diktafonu usnadnila duchovním sdílet upřímné názory, vést otevřený rozhovor a otevírat mnohá další témata, která by při formálním, řízeném rozhovoru mohla zůstat opomenuta. Nevýhodou této metody je nicméně nemožnost opřít se v analýze o konkrétní citace. Zejména v otázce návštěvnosti sakrálních míst není možné pracovat s přesnými a ověřenými čísly, protože taková data žádná z pražských církví nedokáže poskytnout. Bylo tedy nutné pracovat pouze s odhady duchovních, které mohou realitu zkreslovat v závislosti na jejich zkušenostech. Jako s takovými bylo s daty také pracováno. V neposlední řadě bylo v analýze získaných dat a následné diskuzi bráno v potaz, že duchovní jsou angažovanými aktéry s rozdílnými zkušenostmi a povahovými rysy, a proto jejich výpovědi nemusí být v některých případech úplně objektivní.

Druhy veřejných aktivit pražských křesťanských církví

Z analýzy získaných dat vyplývá, že křesťanství se projevuje ve veřejném prostoru hlavního města ve třech rozměrech, na základě kterých lze získané informace rozdělit pro účely dalšího rozboru. Prvním z nich je duchovní rozměr, tedy bohoslužebné aktivity a evangelizační aktivity, mezi které spadají i náboženské obřady (svátosti apod.) a misijní činnost. Druhým rozměrem je rozměr společenský, tedy setkávání v rámci širšího společenství věřících za účelem vzdělávání v duchovních otázkách a společného sdílení duchovních prožitků a volného času, kde se nejčastěji prolíná duchovní a sekulární program. Za třetí rozměr lze považovat rozměr sekulární, tedy zapojení náboženských představitelů a společenství věřících do aktivit primárně přímo nesouvisejících s náboženstvím.

Nicméně tyto tři rozměry veřejného působení církví lze samozřejmě hned z kraje problematizovat. Přestože dotazovaní duchovní většinu aktivit rozdělují na duchovní, společenské či sekulární aktivity, ve skutečnosti se tyto rozměry prolínají, hlavně ve společenské a sekulární oblasti. Do sekulárního působení sborů a farností patří řada aktivit, z nichž nejčastější jsou koncerty, ať již duchovní, nebo čistě sekulární hudby, nicméně často se odehrávají v sakrálních prostorách, navštěvované věřícím publikem a vybrané duchovními tak,

aby odrážely jejich náboženské přesvědčení. Zaměření a organizace koncertů se různí, jedná se o koncerty farních či sborových hudebních uskupení, žákovské nebo studentské koncerty, koncerty duchovních i sekulárních umělců, neziskové i ziskové, nicméně vždy jsou hudební uskupení pečlivě vybrána tak, aby vhodně zapadla do daného duchovního prostoru a nebyla v rozporu s učením daného společenství. Další velmi častou aktivitou jsou tematické přednášky nebo série přednášek různého zaměření, od duchovních přes historická témata po aktuální společenské problémy. Oblíbenými tématy přednášek jsou zdraví, psychologie, výchova, cestování a zdravý životní styl, tedy témata mnohdy s náboženstvím spojená jen vzdáleně, naopak o významných náboženských svátcích výrazně převládají témata duchovní. Návštěvnost přednášek se liší právě podle tématu, nejvíce jsou navštěvována témata sekulární a společensky aktuální s populárním hostem, kdy sakrální prostory navštíví obvykle také největší počet lidí, které duchovní označují za nevěřící či nečleny jejich společenství.

Církev samozřejmě organizují také setkávání generačních a jiných skupinek věřících (mládež, senioři, matky s dětmi apod.) nejen v rámci pravidelného programu, ale také například formou výletů, poutí, společných dovolených a letních táborů pro děti. Přestože je setkávání skupinek duchovními prezentováno jako otevřené pro širokou veřejnost, duchovní obvykle přiznávají, že reálně se jich účastní téměř výhradně členové daného společenství věřících. Naopak letní tábory (které pořádá většina dotazovaných církví) bývají aktivitou, kde se výrazně prolíná duchovní, společenský a sekulární rozměr v tématech her a aktivit, v umístění tábora, vedení tábora i v účastnících se dětech. Táborů se ve většině případů neúčastní pouze děti členů společenství, ale také jejich přátelé, známí nebo spolužáci, obvykle je až polovina dětí se společenstvím věřících spojena jen okrajově.

Další častou veřejnou aktivitou sborů a farností je charitativní činnost a pomoc lidem v nouzi, od pomoci konkrétním lidem (členům sboru, širší komunity nebo dané městské části) přes psychologické, sociální, finanční a pedagogické poradenství a terapii, pomoc seniorům a bezdomovcům ve spolupráci s konkrétními domy sociálních služeb a zapojení do mezinárodních neziskových a charitativních projektů. Charitativní činnost většiny církví vychází z jejího učení a duchovní ji považují za své náboženské poslání. Častěji je tato pomoc ovšem využívána nevěřící veřejností než věřícími, čímž se z duchovně motivované aktivity stává aktivita určená pro širokou sekularizovanou veřejnost. Specifickou formou pomoci lidem v nouzi je vězeňské a nemocniční kaplanství, kterému se prostřednictvím některého nebo některých ze svých představitelů

věnuje velká část farností a sborů (více Beláňová 2018). Opomenout nelze také ochranu kulturního dědictví, zejména údržbu sakrálních objektů, které mnoho církví věnuje značné úsilí a finance (více Martinek 2016).

Každá církev samozřejmě vychází z po desetiletí nebo staletí utvářeného učení a pevně zakotveného církevního poslání, které dává směr tomu, jakým aktivitám se bude věnovat a v jaké míře. Přestože jsou exkluzivisticky zaměřené církve ze své podstaty uzavřenými společenstvími, kladou velký důraz na aktivní náboženský život svých členů (Nešpor 2017). Kromě toho tyto církve velmi podporují dobrovolnou činnost, které se jejich členové věnují v několika oblastech, například CASD se zaměřuje hlavně na zdravý životní styl, OK je zase tradičně úzce provázaná s waldorfským vzděláváním. Naopak nejlépe etablovaná církev ŘKC udržuje tradiční zaměření farností, jež nejsou dobrovolné činnosti věřících nakloněny tolik jako exkluzivistické církve. Nicméně prostřednictvím svých duchovních představitelů se ŘKC angažuje v oblastech vzdělávání a sociálních služeb (například katolická Charita je největším nestátním poskytovatelem sociálních služeb, více Martinek 2016). Kromě tradičního učení ovšem formu a míru aktivity konkrétní církve nebo její části (farnosti, sboru) ve veřejném prostoru utváří také vnější faktory, například její právní postavení dané státem, minoritní nebo majoritní postavení ve společnosti, a hlavně možnosti financování. Nicméně většina sborů a farností z dotazovaných církví je formálně administrativně i finančně samostatná, což jim dává relativní volnost v tom, čemu se budou věnovat nad rámec bohoslužebných aktivit.

Problematika otevřenosti církevních aktivit pro širokou veřejnost

Výše představené aktivity sborů a farností jsou vždy prezentovány jako otevřené k účasti širší veřejnosti, tedy lidem, kteří se přímo nehlásí k danému konkrétnímu společenství věřících, případně se nepovažují za věřící. Ovšem rozdílem často bývá to, zda aktivity sboru nebo farnosti opravdu reálně navštěvují nevěřící, nebo jestli tuto možnost nikdo nevyužívá. Otevřenost aktivit veřejnosti má mnohá úskalí. V první řadě je potřeba zdůraznit, že většina dotazovaných duchovních otevřenost všech pořádaných aktivit komukoliv z veřejnosti explicitně zdůrazňovala, nicméně reálně lze aktivity rozdělit na dvě skupiny: aktivity primárně cílené na společnost věřících a aktivity cílené na veřejnost. Do první skupiny téměř výhradně spadají aktivity pravidelné (setkávání skupinek, kurzy, výlety apod.) a do druhé nepravidelné (přednášky, koncerty, bazary), které jsou

pořádány společenstvím věřících pro širší veřejnost. Zároveň je nutné podotknout, že nepravidelných, veřejnosti otevřených aktivit se účastní pokaždé jiný počet lidí zvenčí, „reálná“ otevřenost se tedy liší případ od případu.

Z toho je zřejmé, že samotný vstup do kostela nebo obecně do duchovního prostoru tvoří pro nevěřící veřejnost či nečleny daného společenství nejen fyzickou, ale i pomyslnou bariéru mezi sekulárním a sakrálním prostorem, kterou je pro většinu z nich obtížné překročit, zejména když se uvnitř koná jakékoliv shromáždění. Mají pocit, že by se v duchovním prostoru cítili nepatřičně, nevědí, jaké chování se od nich uvnitř očekává a jak by je dané společenství přijalo. Tuto pomyslnou bariéru mezi dvěma prostory se sbory a farnosti snaží překonávat nejen otevřeností kostela pro individuální návštěvy, kdy se nevěřící v daném prostoru může cítit pohodlněji, protože na něj není vyvíjen pomyslný společenský tlak, ale také tím, že nevěřícím umožní vstoupit do kostela při příležitosti, která je jim svým zaměřením bližší než náboženský program. Proto se farnosti a sbory často zapojují do Noci kostelů a dalších komunitních aktivit, jako jsou například Otevřené dvory nebo Zažít město jinak, jejichž prostřednictvím zvou veřejnost do sakrálního prostoru na předem připravený program. Při těchto akcích ve farnostech a sborech obvykle převládá kulturní program nad duchovním, aby přilákaly větší počet návštěvníků.

Otevřenost sboru nebo farnosti pro veřejnost je samozřejmě dána i učením dané církve. Rozdíly v tradičním učení mezi jednotlivými církvemi lze ilustrovat na přístupu k oddávání, které duchovní jednoznačně považují za jednu z klíčových služeb veřejnosti. Církevní sňatky samozřejmě nejčastěji uzavírají věřící. Na církve se ovšem v poslední době stále častěji obracejí lidé, kteří do daného společenství nepatří, ale rádi by se jejich představitelem nechali oddat. V učení etablovaných církví ŘKC a ČČSH je manželství svátostí a je tedy podmíněno křtem alespoň jednoho z partnerů, proto tuto službu poskytují menšímu počtu lidí. Ale například v ČCE či OK manželství svátostí není, proto někteří duchovní dokonce oddávají větší počet párů přicházejících zvenčí než členů společenství. Nicméně vždy záleží hlavně na přístupu konkrétního duchovního. Za veřejnou službu lze považovat i vedení pohřbů a vánoční půlnoční bohoslužby, které jsou v Praze hojně navštěvovány nevěřící veřejností. Některé sbory či farnosti mají i více než poloviční, nebo dokonce tříčtvrtinovou účast nečlenů společenství na půlnoční bohoslužbě.

S otevřeností aktivit daného společenství pro veřejnost úzce souvisí také to, jak je dané společenství otevřené novým věřícím a jak se tedy rozrůstá jeho členská základna. Výše popsané aktivity, a to i přesto, že evangelizace obvykle

není jejich primárním účelem, občas přilákají do daného společenství nové lidi, kteří se účastí na nich osmělí a dále se začnou zapojovat nejen do společenského, ale mnohdy také do duchovního programu farnosti nebo sboru.

Faktory ovlivňující veřejné působení církvi v sociokulturní oblasti

Struktura členské základny společenství

Otevřenost církevních aktivit pro širokou veřejnost z výše představených důvodů problematizuje nejen učení dané církve či konkrétní druh aktivity, ale zejména reálná i subjektivně vnímaná prostupnost fyzické hranice sakrálního prostoru. Všechny tyto proměnné je potřeba uvážit při analýze toho, které faktory ovlivňují míru, způsob a motivaci pro zapojení daného společenství do sociokulturního života komunity, a při diskusi možností, které mohou daná společenství v této oblasti využít.

Za první a nejvýznamnější faktor, který veřejné působení daného společenství nejvýrazněji formuje, lze bezpochyby označit velikost a strukturu jeho členské základny. Pro analýzu struktury členské základny zkoumaných společenství je v první řadě potřeba zvážit rozdíly mezi velikostí farnosti, počtem formálních členů a počtem skutečně aktivních členů daného společenství. Rozdíly jsou dány hlavně zvykem jednotlivých církví. Například ŘKC nevede žádné seznamy formálních členů a své farnosti vymezuje územně, proto mají mnohonásobně více „formálních členů“ než aktivních účastníků farního života. Naopak ČCE pravidelně aktualizuje seznamy svých členů na základě formální, ne vždy ale skutečné účasti na náboženském životě, a CB počítá pouze aktivní věřící, kteří se podílejí na činnosti daného sboru.

Jediným srovnatelným ukazatelem velikosti daného společenství se tak ukazuje být účast na nedělních (případně sobotních) bohoslužbách. I k tomuto údaji je ovšem potřeba přistupovat kriticky. Data, která jsou uvažována pro účely této diskuze, pocházejí z vyjádření samotných duchovních. Naprostá většina sborů či farností nevede žádné pravidelné sčítání účastníků bohoslužeb, čísla tak odrážejí odhad duchovních založený na jejich zkušenosti. Dalším výrazným specifickým návštěvnosti bohoslužeb ve velkém městě jako Praha je fluktuace věřících. Spousta členů společenství nedochází na bohoslužbu každý týden, ale třeba pouze jednou měsíčně. Pouze duchovní, kteří své společenství věřících dobře znají a nemají jej příliš početné, jsou schopni odhadnout, kolik lidí celkově se během měsíce na bohoslužbách prostrídá. Dalším aspektem problematizujícím

návštěvnost bohoslužeb jsou roční doba a počasí. Kromě odjezdů na chaty, chalupy či k příbuzným vysvětlují duchovní fluktuaci věřících na víkendových bohoslužbách také tím, že většina z nich nestaví náboženství mezi své priority na první místo, ale věnuje se i dalším, pro ně důležitějším aktivitám. Nicméně pro toto chování mají církevní představitelé obvykle pochopení a počítají s ním, byť je pro ně mnohdy obtížné připravit se na vedení bohoslužby, když předem nemají konkrétnější představu o tom, pro kolik lidí ji povedou. Návštěvnost víkendových bohoslužeb ovlivňuje také čas jejich konání, například navštěvovat bohoslužby v neděli ve večerních hodinách je problematické pro rodiny s malými dětmi. Mladými rodinami jsou navštěvovanější dopolední bohoslužby vedené v takovém čase, aby po bohoslužbě měli čas zdržet se s komunitou věřících na občerstvení a poté stihli oběd. Oblíbený bývá také propracovaný program pro děti v den bohoslužby nebo během ní.

Věková a sociální struktura daného společenství nejvýrazněji ovlivňuje to, jakému druhu aktivit (sociálních, kulturních, vzdělávacích nebo charitativních) se bude dané společenství primárně věnovat. Generační struktura společenství sboru nebo farnosti je často velmi rozmanitá. Přestože obecně v Česku platí, že mezi věřícími je vyšší podíl lidí staršího věku (Hamplová 2013), naprostá většina dotazovaných představitelů pražských farností a sborů hodnotí své společenství věřících jako generačně vyvážené, tedy ve společenství jsou zastoupeny všechny generace a žádná výrazně nedominuje ani nechybí. Pokud je ve sboru nebo farnosti přeci jenom některá generace dominantní nebo chybějící, je to nejčastěji důsledkem historického vývoje daného společenství. Například ve sborech založených nebo obnovených v 90. letech dnes převládá generace lidí ve věku okolo 40–50 let (skupina, která sbor zakládala ve vysokoškolském věku) a jejich děti, mladí dospělí (studenti) a senioři jsou v menšině. Naopak protestantské sbory s dlouhou tradicí a většina katolických farností mají obvykle zastoupeny všechny generace. Jiným společenstvím chybí mládež, protože jejich představitelé nedokázali tuto generaci v pravý čas zapojit do společných aktivit a tím je udržet. Mládež se obvykle od svého sboru nebo farnosti odpoutá ve vyšším školním věku nebo na střední škole, kdy dětem naroste množství aktivit, kterých je v Praze velká nabídka, případně se ve svých každodenních aktivitách přesouvají ze své městské části (kde chodili do farnosti či sboru) do jiné, ve které začnou studovat, a přerhávají tak stávající vazby. Generační nevyváženost společenství může být ale způsobena i naopak zaměřením aktivit daného sboru nebo farnosti. Příkladem je třeba sbor CASD v Praze 2 na Vinohradech, kde dominují středoškolští a vysokoškolští studenti, kteří sem přicházejí kvůli velké nabídce aktivit pro ně

určených. Naopak sbor CASD na Chodově je ve své činnosti zaměřen na mladé rodiny, proto se zde mladé rodiny také scházejí.

Obecně samozřejmě platí, že čím je dané společenství větší, tím více aktivit pro své členy i pro veřejnost provozuje, protože je schopno širokou škálu aktivit personálně a finančně lépe zajistit. Větší společenství také bývají rozmanitější co do sociálního postavení a vzdělání členů, což klade nároky na toleranci členů, nutnost vystoupit z vlastní sociální bubliny, a tedy snahu udržovat soudržnost a přátelství s lidmi různého věku, vzdělání či zaměstnání.

Otevřenost daného společenství, charakter členské základny a s tím související působení ve veřejném prostoru také ovlivňuje osobnost duchovního, tedy nejen jeho charakter, ale i kontakty a osobní iniciativa. Někteří dotazovaní představitelé sborů ČCE zdůrazňovali, že jejich úkolem je překračovat hranice farnosti, protože dělat jenom „*servismana* pro rybičky v akváriu nemá smysl“ (z rozhovoru s farářem Pavlem Rumlem, 28. 5. 2019, ČCE Praha 6 Dejvice). Je patrné, že motivovaní a aktivní duchovní, kteří jsou si vědomi nutnosti překračovat hranice farnosti, často opravdu dokáží aktivity svého společenství propojit s životem komunity. Každý krok směrem od sboru k veřejnosti se přitom danému společenství mnohonásobně vrací v nárůstu počtu členů, rozšíření finančních možností a hlavně ve zvýšení povědomí o dané církvi u širší veřejnosti. Služba veřejnosti je důležitá právě pro utváření obrazu církve navenek. Společenství tím dává najevo, že jejich snahou není pouze vést lidi k duchovnu, ale také obecně ke společenské diskuzi a kulturnímu vzdělávání. Nicméně problémem mnoha farností a sborů je, že duchovní je jedinou osobou ve společenství, která se této činnosti může věnovat naplno (obvykle jako jediný pobírá za svou činnost plat, pokud není laickým duchovním), a náplň jeho/její činnosti je velmi široká, proto nemá čas věnovat se i této stránce vedení společenství. Vyžaduje totiž nejen práci na komunikaci a propagaci, ale také vyhledávání kontaktů, vymyšlení aktivit a programů a dobrou koordinaci všech činností společenství, což je časově náročné.

Poloha sboru či farnosti v rámci města

Dalším faktorem, který ovlivňuje provoz sboru či farnosti a s tím související aktivity pro veřejnost, je poloha v rámci města. Analýza ukazuje na výrazné rozdíly ve fungování náboženských společenství působících v centru města, ve vnitřním městě (v činžovní a vilové zástavbě), na okraji v panelovém sídlišti nebo ve vnitřní suburbánní zóně Prahy (o typologii rezidenčních oblastí Prahy viz Pospíšilová – Ouředníček – Jíchová 2015). Centrum města a vnitřní město

(zejména vilová zástavba v severozápadní části) má průměrně vyšší religiozitu obyvatel, která klesá směrem k okrajovým částem města (Havlíček – Klingorová – Lysák 2017: 121). Nicméně religióznější centrum se v posledních desetiletích vylidňuje, zejména mladé rodiny se z důvodu vysokých nákladů na bydlení stěhují do okrajových částí města. Sборы a farnosti v centru jsou proto často početně menší, věkově starší a provozují méně aktivit během pracovního týdne. Pokud mladé rodiny v daném společenství zůstávají z důvodu společenských a historických vazeb i přesto, že bydlí mimo danou lokalitu, svůj každodenní život žijí v novém místě bydliště a do svého kostela nebo sboru přicházejí obvykle jen o víkendech. To platí zejména pro děti, jejichž aktivity se soustředí v místě bydliště a školy a sbory či farnosti v centru proto obvykle setkávání dětí vůbec nemají. Výjimkou jsou studenti středních, a hlavně vysokých škol, jejichž každodenní život se naopak odehrává spíše v centru nebo ve vnitřním městě (vzhledem k umístění středních a vysokých škol), a pokud je tomu dané společenství nakloněné, účastní se přes týden nejen generačních skupinek, ale také dalšího společenského a kulturního programu. Ve vnitřním městě (vilových a činžovních čtvrtích) je situace podobná jako v centru města, a navíc je většina evangelických a evangelikálních sborů sídlících v této části města bohatší a prestižnější. Ve vnitřním městě totiž bydlí spíše bohatší lidé (Pospíšilová – Ouředníček – Jíchová 2015). Ve sborech se tak setkávají nadprůměrně movití a vzdělaní věřící z vyšších vrstev společnosti z celé Prahy, což se projevuje také ve formě a druhu aktivit daného společenství.

Okrajové části Prahy (sídlíště a vnitřní suburbánní oblasti) mají mladší strukturu obyvatel (Pospíšilová – Ouředníček – Jíchová 2015). Zde působící farnosti a sbory proto mají spíše rodinný charakter, pořádají programy pro rodiny s malými dětmi a setkávání dětí v rámci skupinek během školního roku. Zároveň se ovšem musí vypořádat s velkou fluktuací věřících, která ztěžuje jejich provoz. Protože sídlíště vznikala až v sedmdesátých a osmdesátých letech a od té doby se skladba obyvatel mnohokrát proměnila, jejich obyvatelé obvykle nemají utvořeny vazby na danou lokalitu a často se stěhují. To je problémem zejména pro utváření skupinek v rámci farností a sborů, jejich vedení dobrovolníky a obecně pro kontinuitu aktivit provozovaných místními sbory a farnostmi. Poloha na sídlíštích naopak pozitivně ovlivňuje návštěvnost nedělních bohoslužeb. Velké kostely či sbory často vznikaly až od devadesátých let (během komunistického režimu, kdy sídlíště vznikala, nemělo náboženství ve veřejném prostoru žádné místo) a jedná se proto mnohdy o velké moderní stavby s dostatečným zázemím. Zejména rodiny tyto kostely vyhledávají kvůli jejich snadné

dostupnosti na kraji města a možnosti snadno zaparkovat. Do větších farností a sborů na panelových sídlišťích přijíždějí v neděli věřící nejen z vnitřní suburbánní zóny města, ale i z měst a vesnic v zázemí Prahy až třeba do vzdálenosti několika desítek kilometrů. Naopak v tomto ohledu trpí kostely a sborové domy v centru města, kde se parkuje špatně a dostupnost pro rodiny je tak zhoršená. Nicméně i přesto další skupiny (méně početné) věřících ze suburbánních zón a sídlišť dojíždí na bohoslužby do centra a vnitřního města, protože zde mají osobní vazby na daná společenství, která navštěvovali již před tím, než sbory či farnosti na sídlišťích vůbec mohly vzniknout.

Zaměření daného sboru nebo farnosti a jejich aktivity neformuje jenom poloha v rámci struktury města, ale také konkrétní místo nebo lokalita, kde se nachází. Zejména evangelické a evangelikální sbory často hledají, jakým způsobem by mohly být prospěšné veřejnosti v dané lokalitě. Příkladem může být sbor CASD v Krči, který využívá modlitebnu přímo v areálu Thomayerovy nemocnice, a proto se rozhodl své aktivity zaměřit na pomoc nemocnici. Sbor založil občanské sdružení Lékořice, které poskytuje duchovní podporu zaměstnancům a pacientům nemocnice. V Lékořici dobrovolně působí velká část členů sboru. Z obdobných důvodů provozuje sbor CB v Praze 1 v Soukenické ulici Křesťanské terapeutické centrum. Členové sboru přemýšleli, jak by mohli být prospěšní lidem pohybujícím se v dané lokalitě, a protože se jedná o centrum města, kde pracuje hodně lidí, rozhodli se být prospěšní lidem podléhajícím stresu a tlaku ze zaměstnání. Náboženská obec ČČSH na Žižkově, kde je větší koncentrace romského obyvatelstva, se zaměřuje na práci s romskými dětmi, pro které provozuje komunitní a nízkoprahové centrum. Sbor ČCE Smíchov se zase věnuje ve své stanici na sídlišti Barrandov práci s malými dětmi formou lego kroužku a přednáškám o výchově, protože na sídlišti žije hodně mladých rodin. Farnosti a sbory tímto jednak reagují na sociální potřeby městské části, kde působí, a zároveň naplňují poslání pomáhat veřejnosti v souladu s učením své církve.

Komunikace s veřejností

Důležitým aspektem rozvoje aktivit farností a sborů se ukázala být propagace daných aktivit, tedy komunikace s veřejností a spolupráce s dalšími institucemi v městské části. Právě komunikace s veřejností je často největší slabinou sborů a farností. Primárně se farnosti a sbory prezentují na webových stránkách, které jsou různou měrou aktuální a informačně bohaté. Dalším informačním kanálem jsou sociální sítě, zejména Facebook, které slouží v některých případech

k propagaci aktivit zaměřených na širokou veřejnost (koncerty, přednášky apod.), jindy spíše pro interní komunikaci v rámci společenství. Některé sbory nebo farnosti dokonce využívají k propagaci (zvláště konkrétních větších akcí) internet nebo billboardy soukromých specializovaných firem, je to ale spíše výjimečné. Jiné spravují kanály na Youtube a vysílají bohoslužby online, případně v rozhlasu. Naprostá většina farností a sborů také vydává vlastní zpravodaj nebo informační letáky s programem, obvykle měsíčníky nebo čtvrtletníky, které distribuují na svých webových stránkách, mezi členy společenství a případně i do spřátelených lokálních institucí, s nimiž koordinují nabídku aktivit a utvářejí další programy. Obdobně některé farnosti či sbory aktivně přispívají do zpravodajů místních městských částí, zvláště tam, kde dobře funguje spolupráce s městskou částí.

Zajímavým komunikačním nástrojem společenství je nástěnka. Nástěnky bývají umístěny poblíž budovy kostela nebo sboru na veřejném místě a podobně jako web bývají různou měrou aktuální a informačně bohaté. V dnešní době by se mohlo zdát, že nástěnka nebude ve srovnání s internetem příliš úspěšnou formou komunikace. Nicméně dotazovaní duchovní se shodli na tom, že nástěnky jsou naopak účinným prostředkem, jak předat komunitě lidí žijících v okolí informace o své činnosti. Dobře fungují hlavně v případě, že je budova kostela nebo sboru umístěna na rušném místě, například v centrální ulici, u autobusové zastávky, poblíž školy apod. Nejen pomocí nástěnek, ale i tím, že spolupracují s lokálními institucemi, se sbory a farnosti zaměřují na relativně geograficky malou oblast, kde působí, nesnaží se tedy například zvat na své programy lidi ze vzdálenějších než sousedních farností a sborů.

Z výše uvedeného výčtu by se mohlo zdát, že sbory a farnosti využívají velké množství komunikačních kanálů, a proto by měla být jejich prezentace úspěšná a povědomí veřejnosti o jejich činnosti velké. Za hlavní úskalí je možné považovat aktualizaci komunikačních nástrojů, tedy nástěnek, webových stránek či sociálních sítí. Zde společenství nejčastěji narážejí na personální problémy, tedy nedostatek lidí, kteří by byli schopni se komunikaci pravidelně věnovat. Nejúčinnější formou komunikace s veřejností se tak jednoznačně ukazuje být osobní kontakt. Pokud je duchovní výraznou a aktivní osobností, dovede snadno přilákat lidi k návštěvě společenství a jeho aktivit. Ještě lépe funguje pozitivní reference od člena společenství. Nově přichází do společenství zdaleka nejčastěji přicházejí za duchovním nebo společenským programem na základě doporučení od příbuzných, přátel a známých. Často se stává, že přátelé a příbuzní členů sboru přicházejí primárně s cílem účastnit se společenských a komunitních

aktivit. O duchovní otázky se mnohdy začnou zajímat až dlouho poté, co se stanou součástí širší komunity daného sboru nebo farnosti. Vstup do církve skrze danou komunitu a její společenské aktivity lze označit jako další způsob konverze, jakousi komunitní konverzi, kdy člověk přichází ke křesťanské víře skrze zapojení do komunity věřících, která primárně nezačala s náboženskou motivací, ale postupně transformovala v náboženskou proměnu člověka. S komunitní konverzí souvisí i zajímavá zkušenost velkých farností a sborů, zejména na velkých sídlištích (například Komunitní centrum Matky Terezy na Jižním městě, Komunitní centrum Sv. Prokopa na Stodůlkách, sbor KS v Libni), již je pronajímání prostoru kostela či společenského sálu (někdy se jedná o jeden multifunkční prostor) pro schůze bytových družstev a pro besídky, koncerty a slavnosti místních škol. Tyto akce vyžadují velké prostory, které v dané lokalitě často dokáže poskytnout pouze místní církve. Do kostela tak přicházejí lidé, kteří by do sakrálního prostoru jinak vůbec nezavítali. Účastí na školní besídce nebo schůzi bytového družstva překonají pomyslnou bariéru mezi svým každodenním sekulárním prostorem a prostorem sakrálním, zorientují se v něm, poznají lidi, kteří jej provozují, a seznámí se s jejich aktivitami, což jim usnadní překročit pomyslnou hranici a znovu tento prostor navštívit, třeba zatím kvůli sociokulturním aktivitám, které nabízí. Díky tomuto způsobu sdílení sakrálního prostoru s nenáboženskými institucemi tak může znovu docházet ke komunitní konverzi, kdy se nevěřící člověk seznámí s věřícími prostřednictvím jiné než bohoslužebné aktivity a později se s jejich nepřímou pomocí začne sám o jejich víru zajímat.

Další faktory formující míru veřejného působení církvi

Kromě struktury členů, polohy v rámci města a komunikace s veřejností lze vyzorovat ještě několik méně, ale přesto významných faktorů, které ovlivňují to, nakolik jsou sbory a farnosti otevřené širší veřejnosti. Jedná se bezpochyby o kvalitu a rozlohu prostorového zázemí sborů a farností (například společenské sály a klubovny, farní centra, kanceláře a sociální zázemí), které dané společenství potřebuje, aby mělo kde své aktivity provozovat. Prostorové zázemí souvisí také s finančními možnostmi a s historií daného sboru nebo farnosti. Bohatší společenství má lepší možnosti kvalitní zázemí si vybudovat a jiné sbory či farnosti zase těží z toho, že rozlehlé budovy získaly již před deseti- či dokonce staletími. Další faktor souvisí s ročním obdobím. Nejvíce aktivit s větší návštěvností (i nevěřící veřejnosti) se odehrává v období velkých křesťanských svátků, naopak přes léto – v době školních prázdnin – jsou aktivity sborů a farností

omezeny na naprosté minimum, i návštěvnost bohoslužeb je v letním období malá. Obdobně ovlivňuje návštěvnost aktivit počasí. V obdobích větších mrazů omezují svou účast na aktivitách farnosti či sboru zejména senioři, v teplejších dnech zase mladí lidé a rodiny s dětmi, které dávají přednost pobytu venku či mimo Prahu. Se sezónností a s polohou souvisí i faktor cestovního ruchu, některé církve jsou během letní turistické sezóny navštěvovány turisty. Kostely v centru města a vnitřním městě, tedy v lokalitách, které jsou oblíbené pro ubytování klientů, jsou vyhledávány cestovními kanceláři, které jejich prostory využívají pro bohoslužby pro své klienty. S těmito několika posledními faktory (samozřejmě spolu s polohou v rámci města) ovšem duchovní a členové sborů a farností nemají moc možnost pracovat, proto je nemohou využít k rozvoji svých sociokulturních aktivit, a tedy ke zlepšování povědomí široké, sekularizované veřejnosti o své činnosti a o svém přesvědčení.

Závěr

Postavení křesťanských církví v pražském veřejném prostoru problematizuje vysoká míra sekularizace a malá důvěra společnosti vůči jejich činnosti. Nicméně analýza fungování církví a jejich sociokulturních aktivit ve veřejném prostoru ukazuje, že pražské křesťanské církve se s touto situací dokázaly vypořádat a mnohé z nich jsou významnými aktéry života pražských komunit. Ovšem druh aktivit, které veřejnosti nabízejí, a míra otevřenosti těchto aktivit pro širokou veřejnost se výrazně liší nejen církev od církve, ale zejména v různých sborech a farnostech.

Veřejné působení daného sboru či farnosti se vyvíjí v první řadě podle charakteru daného společenství a podle prostředí, kde se nachází. Výrazně aktivnější bývají sbory nebo farnosti, jejichž společenství je početnější, dostatečně rozvinuté, upevněné a ukotvené v okolním veřejném prostoru. To jsou faktory, které není vždy v moci daného společenství změnit a tak třeba i zvýšit svou angažovanost v sociokulturním životě komunity. Klíčovou se ukazuje být osobnost duchovního, jeho schopnost společenství podpořit či aktivizovat, aktivity správně propagovat na veřejnosti a v neposlední řadě získat nezbytné finance. Naopak polohu sboru či farnosti v rámci města není v moci duchovního (v naprosté většině případů) změnit, o to významnějším faktorem se ukazuje být v rozvoji aktivit daného společenství. Poloha a charakter okolní zástavby formuje nejen podobu daného společenství (generační, sociální), ale hlavně návštěvnost aktivit, jak členy společenství, tak širokou veřejností. Mnohá společenství se

ovšem dovedou dané lokality dobře přizpůsobit a jejím obyvatelům nabídnout aktivitu, která zde chybí a je veřejností vítaná. Dovedou tak často hrát sice ne vždy zcela doceněnou, ale mnohdy významnou roli nejen v sociokulturním životě, ale i v zajišťování pomoci slabším členům komunity.

V míře aktivizace v sociokulturní veřejné sféře se mezi etablovanými a exkluzivistickými církvemi stírají hranice (obdobně Nešpor 2018). Exkluzivistické církve sice vznikají jako uzavřená společenství, ale jejich působení se naopak projevuje otevřeností vůči městské komunitě, naprostá většina z nich aktivně provozuje sociální pomoc a poskytuje služby veřejnosti. Také často utvářejí okolo jádra svých členů širší skupinu přátel a příznivců, kteří se jako otevřené společenství podílejí na aktivní a dobrovolné činnosti pro veřejnost a stávají se tak významným hráčem v životě dané městské části. Naopak některé farnosti etablovaných církví, jako je římskokatolická církev nebo Církev československá husitská, které na našem území v mnoha oblastech suplují roli státu (sociální pomoc, vzdělávání apod.), nemají dostatečně rozvinuté společenství a personální zázemí k tomu, aby dokázaly poskytovat služby nad rámec bohoslužebných. Nicméně v míře aktivity pro veřejnost nelze jednotlivé církve srovnávat, tedy některé označit za úspěšnější a jiné za méně úspěšné, protože i v rámci jednotlivých církví jsou velké rozdíly mezi sbory a farnostmi, což je dáno právě širokou škálou faktorů, které aktivitu sboru či farnosti formují.

Z analýzy také vyplývá, že není možné oddělit sekulární, společenský a duchovní rozměr sociokulturních aktivit pražských sborů a farností. V naprosté většině aktivit, které sbory a farnosti provozují, se tyto tři rozměry prolínají. Je tedy otázkou, jestli sociokulturní prostor, který svými aktivitami sbory a farnosti vytvářejí, lze považovat za zcela sdílený, tedy otevřený pro kohokoliv, kdo o něj projeví zájem, nebo jestli je tento prostor vždy výhradně křesťanský, protože vzniká s náboženskou motivací. Jiná náboženská přesvědčení nebo dokonce sekularita v tomto prostoru sice obvykle má možnost uplatnit se bez jakýchkoliv omezení, křesťanský rozměr však v pozadí vždy přetrvává – nejen v motivaci lidí, kteří tento prostor utvářejí, a v důsledném uplatňování křesťanských etických zásad, ale také ve všudypřítomné symbolice.

Pražské křesťanské sbory a farnosti významně přispívají ke kulturnímu a sociálnímu životu obyvatel komunity. Nicméně vždy záleží hlavně na tom, zda širší, nevěřící veřejnost o těchto aktivitách vůbec ví, a pokud ano, jestli je potřebuje a oceňuje a dokáže tedy překročit pomyslnou bariéru mezi sekulárním a duchovním prostorem a nabízené aktivity využít. Otázkou tedy zůstává, zda se v pražském veřejném prostoru setkává poptávka lidí hledajících duchovní

a komunitní uplatnění s nabídkou křesťanských církví a zda je tato poptávka církvemi naplňována. Fungují církve jako zástupné při nedostatku kulturně-spoločenského vyžití v městských částech? Odpovědi na tyto otázky jsou nad rámec této studie, bylo by ovšem zajímavé dále se na ně zaměřit.

Kamila Klingorová vystudovala regionální a politickou geografii na Přírodovědecké fakultě UK, kde se rovněž podílela na výzkumu geografii náboženství a získala doktorát. V současnosti je postdoktorandkou Sociologického ústavu AV ČR, pokračuje zde ve výzkumu postsekularity české a dalších společností.

Kontakt: kamila.klingorova@soc.cas.cz

Prameny a literatura

- Beaumont, Justin. 2008. „Faith Action on Urban Social Issues.“ *Urban Studies* 45, 2008, 10: 2019–2034.
- Beaumont, Justin – Baker, Christopher (eds.). 2011. *Postsecular Cities. Space, Theory and Practice*. London: Continuum.
- Bedrníček, Pavel. 2009. *Příběhy pražských svatyní*. Praha: Volvox Globator.
- Beláňová, Andrea. 2018. „Být kaplanem v Česku. Zdroje nejistoty a nacházení opory.“ *Český Lid* 105, 2018, 1: 25–43.
- Berger, Peter L. (ed.). 1999. *The Desecularisation of the World. Resurgent Religion and World Politics*. Grand Rapids: B. Eerdmans.
- Casanova, José. 1994. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cloke, Paul – Beaumont, Justin. 2013. „Geographies of Postsecular Rapprochement in the City.“ *Progress in Human Geography* 37, 2013, 1: 27–51.
- ČSÚ. 2011. „Databáze výsledků ze sčítání lidu, domů a bytů k 26. 3. 2011. Electronic Database.“ Praha: Český statistický úřad.
- Davie, Grace. 1990. „Believing without Belonging. Is This the Future of Religion in Britain?“ *Social Compass* 37, 1990, 4: 455–469.
- Davie, Grace. 2006. „Religion in Europe in the 21 Century. The Factors to Take into Account.“ *Archives Européennes de Sociologie* 47, 2006, 2: 271–296.
- Furseth, Inger. 2017. „The Return of Religion in the Public Sphere? The Public Role of Nordic Faith Communities.“ Pp. 221–241 in Fredrik Engelstad – Håkon Larsen – Jon Rogstad – Kari Steen-Johnsen (eds.): *Institutional Change in the Public Sphere*. Warsaw: De Gruyter Open.
- Habermas, Jürgen. 2008. „Notes on Post-Secular Society.“ *New Perspectives Quarterly* 24, 2008, 5: 17–29.
- Halík, Tomáš. 2006. „Otázky a pochybnosti.“ Pp. 47–54 in *Český ateismus. Příčiny, klady, zápory*. Benešov: EMAN.

- Hamplová, Dana. 2013. *Náboženství v české společnosti na prahu 3. tisíciletí*. Praha: Karolinum.
- Hamplová, Dana – Nešpor, Zdeněk R. 2009. „Invisible Religion in a ‘Non-Believing’ Country. The Case of the Czech Republic.“ *Social Compass* 56, 2009, 4: 581–597.
- Havlíček, Tomáš – Hupková, Martina – Smržová, Kamila. 2009. „Changes in the Geographical Distribution of Religious Heterogeneity in Czechia during the Transformation Period.“ *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 44, 2009, 1–2: 31–47.
- Havlíček, Tomáš – Klingorová, Kamila. 2018. „City with or without God? Features of Post-Secularism in Religious Landscape of Post-Communist Prague.“ *Social & Cultural Geography* 19, 2018, 6: 789–811.
- Havlíček, Tomáš – Klingorová, Kamila – Lysák, Jakub. 2017. *Atlas náboženství Česka*. Praha: Karolinum.
- Henkel, Reinhard. 2014. „The Changing Religious Space of Large Western European Cities.“ *Prace Geograficzne* 137, 2014: 7–15.
- Herman, Agatha – Beaumont, Justin – Cloke, Paul – Walliser, Andrés. 2012. „Spaces of Postsecular Engagement in Cities.“ Pp. 59–80 in Agatha Herman – Justin Beaumont – Paul Cloke – Andrés Walliser (eds.): *Faith-Based Organisations and Exclusion in European Cities*. Bristol: Policy Press.
- Kohrsen, Jens. 2012. „How Religious Is the Public Sphere? A Critical Stance on the Debate about Public Religion and Post-Secularity.“ *Acta Sociologica* 55, 2012, 3: 273–288.
- Martinek, Michael. 2016. *Přehled křesťanských církví a jejich aktivit v ČR*. Praha: Portál.
- Nešpor, Zdeněk R. 2004. „Religious Processes in Contemporary Czech Society.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 40, 2004, 3: 277–295.
- Nešpor, Zdeněk R. 2009. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich.
- Nešpor, Zdeněk R. 2017. „Etablované církve v české společnosti.“ *Dingir* 20, 2017, 4: 120–122.
- Nešpor, Zdeněk R. 2018. „Postsekularismus po česku? Ne/religiozita současné české společnosti mezi Východem a Západem.“ *Střed* 10, 2018, 1: 101–118.
- Nešpor, Zdeněk R. – Vojtíšek, Zdeněk. 2015. *Encyklopedie menších křesťanských církví v České Republice*. Praha: Karolinum.
- Novac, Sergiu. 2012. „Post-Secular Bucharest? The Politics of Space in the Case of the ‘Cathedral of National Redemption’.“ *Jahrbuch StadtRegion* 2011/2012: 81–98.
- Pospíšilová, Lucie – Ouředníček, Martin – Jíchová, Jana. 2015. „Sociálně prostorová diferenciacie Česka a Prahy v historické perspektivě.“ Dostupné z www.atlas-obyvateľstva.cz [cit. 2019-07-20].
- Sandercock, Leonie – Senbel, Maged. 2011. „Spirituality, Urban Life and Urban Professions.“ Pp. 87–103 in Justin Beaumont – Christopher Baker (eds.): *Postsecular Cities*. London – New York: Continuum.
- Škoda, Eduard. 2002. *Pražské svatyně. Kostely, kaple, synagogy, církevní sbory a modlitebny od úsvitu křesťanství na práh 21. století*. Praha: Libri.

- Stevenson, Deborah – Dunn, Kevin – Possamai, Adam – Piracha, Awais. 2010. „Religious Belief across ‘Post-Secular’ Sydney. The Multiple Trends in (de) Secularisation.“ *Australian Geographer* 41, 2010, 3: 323–350.
- Turner, Harold W. 1979. *From Temple to Meeting House. The Phenomenology and Theology of Places of Worship*. Mouton: Religion and Society.
- Václavík, David – Hamplová, Dana – Nešpor, Zdeněk R. 2018. „Religious Situation in Contemporary Czech Society.“ *Central European Journal of Contemporary Religion* 2, 2018, 2: 99–122.
- Vido, Roman. 2017. „The Czech Republic. New Challenges for Churches in a Highly Secularized Society.“ Pp. 45–50 in Jan Nelis – Caroline Sägeser – Jean-Philippe Schreiber (eds.): *Religion and Secularism in the European Union. State of Affairs and Current Debates*. Citizenship Dynamics in Europe, 08. Bruxelles: P. Lang.
- Vojtíšek, Zdeněk. 2017. „Horská krajina českého náboženství.“ *Vesmír* 96, 2017, 10: 596–598.
- Wigley, Edward. 2019. „Unofficial Geographies of Religion and Spirituality as Post-secular Spaces.“ Pp. 371–381 in Justin Beaumont (ed.): *The Routledge Handbook of Postsecularity*. Abingdon – New York: Routledge.
- Williams, Roman R. 2010. „Space for God. Lived Religion at Work, Home, and Play.“ *Sociology of Religion* 71, 2010, 3: 257–279.

RELIGIONISTICKÁ ENCYKLOPEDIE

Hlavní editor Zdeněk R. Nešpor

Pozitivní ohlas a obrovský zájem veřejnosti o internetovou *Sociologickou encyklopedii* vedl k závazku doplnit ji o mladší „sestru“ – encyklopedii náboženství, religiozity a náboženských studií. Gesce se opět ujal Sociologický ústav AV ČR, který je při absenci samostatné religionistické výzkumné instituce jedním z tematicky nejbližších pracovišť a má k této problematice blízko personálně i historicky.

Vzhledem k omezeným zdrojům byla na podzim 2020 spuštěna první, spíše zkušební verze *Religionistické encyklopedie*. Obsahem slovníku České církve a náboženské společnosti (2020) jsou základní historické, religionistické, sociologické, statistické a sociálněgeografické charakteristiky všech 42 náboženských společenství registrovaných v České republice.

Stane-li se *Religionistická encyklopedie* užitečnou pomůckou pro všechny zájemce o religiozitu a její studium, budeme intenzivně pracovat na jejím rozšiřování.

rg-encyklopedie.soc.cas.cz

PODOBY VIZUÁLNÍ PROPAGANDY V NĚMECKÉM ZÁZEMÍ ZA PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLKY

Kamil Beer

Fakulta humanitních studií UK Praha

Forms of Visual Propaganda on the German Home Front in World War I

Abstract: One of the popular perceived notions of the German Reich's defeat during the First World War is that propaganda, its misuse or insufficient use, was one of the reasons for the empire's collapse. This is not so, as per the words of American professor David Welch and German professor Klaus-Jürgen Bremm, the German propaganda machinery was one of the most sophisticated during the war and maintained the Reich as a formidable adversary of the Entente powers for almost five years of the war. The article explores the history of Germany's war propaganda establishment and mentions its noteworthy visual expressions on home front posters and its main "talking points". Its other notable visual outlets are also described: e.g. the "nail men" or the growing movie industry. When fitting, the article also mentions the reception of propaganda. German propaganda was based not only on a strong national "network" of public opinion offices, but it also used types of imagery powerful enough to convince the German people to continuously contribute to the war effort. However, it had its shortcomings and in time, as the conflict became too long and taxing on the populace, the effect of propaganda waned, and the Reich was eventually defeated by the Entente powers.

Keywords: First World War; 1914–1918; propaganda; German Reich; visual propaganda

„Teprve během války bylo možné pozorovat, jak příšerným výsledkům mohla vést správně používaná propaganda. ... Byla u nás vůbec nějaká propaganda? Na tuto otázku mohu odpovědět pouze tak, že bohužel nebyla. Vše, co se v tomto směru dělo, bylo nedostatečné a špatné...“ (Hitler 2016). Takto zní známý názor na německou propagandu za první světové války. Svou popularitou mezi laickou veřejností způsobuje, že to, jak císařství komunikovalo s obyvateli v zázemí během konfliktu, je považováno za selhání. To na první pohled podtrhuje i samotná porážka říše. Po kritickém přezkoumání ovšem zjistíme, že nástroje, jimiž Německo ovládalo válečné veřejné mínění, byly velmi sofistikované.

Co se tedy dá říci o německé propagandě, kterou navzdory populárnímu názoru označují někteří historici za úspěšnou (Welch 2014; Bremm 2013)? Co bylo jejím smyslem? Jakým jazykem hovoří a na jaké fenomény upozorňuje? Právě tyto otázky se snaží prozkoumat předkládaná studie. Soustředí se především na vizuální propagandu v podobě plakátů a dalších objektů na veřejných místech.

Problémy dlouhé války

Na počátku velké války převládala mezi soupeřícími stranami myšlenka, že konflikt brzy skončí a vojáci se vrátí domů do Vánoc. Když se ale toto nestalo a boje stále trvaly, nebylo možné jednoduše válku ukončit a vrátit se do statu quo. Země se rozhodly ve válce setrvat, a to pro ně představovalo řadu výzev, převážně politického, ekonomického a ideologického rázu.

Počáteční politické sjednocení a dočasné odložení stranických sporů se ve Francii nazývalo *Union Sacrée*, v Německu *Burgfrieden*, v Rusku jako „jednota cara a lidu“ (Demm – Sterling 2015). V prvních dvou případech nabídly svou podporu i původně protiválečné sociálnědemokratické strany. U Německé říše šlo toto sjednocení ruku v ruce s nadšením pro válku, kterému se přezdívalo „duch roku 1914“ nebo *Kriegsbegeisterung*. Toto nadšení převládalo zejména mezi příslušníky střední třídy, zatímco u průmyslových a zemědělských vrstev nastupovaly spíše obavy – například z odchodu pracovních sil (Mommsen 2000). A víra v *Burgfrieden*, kde „císař neznal žádné politické strany“, začala mizet již v roce 1915, kdy byl konec konfliktu stále ještě v nedohlednu.

Ekonomické problémy se začaly prohlubovat již v druhém roce války. Očekávání krátkého konfliktu způsobilo, že žádný ze států neměl připravené finanční a materiální prostředky, které by jim umožnily zvládnout déle trvající válku. Tak tomu bylo i v Německu. Možností získávání zdrojů bylo málo,

a nakonec byla zmobilizována celá společnost, pro což se vžil pojem „totální válka“.

Zásadní bylo také zažehnat nebezpečí ideologické. V říši jej představovaly zejména posilující socialistické strany, usilující o svržení monarchie, o mír, o zřízení ústavy a republiky, v radikálních případech i o revoluci, což vedlo ke vzpourám a pacifistickým demonstracím.

Válka se již neodehrávala pouze na frontě, ale zasáhla do každodenního života příslušníků všech společenských tříd. Bylo třeba, aby lidé v zázemí s vládnoucími vrstvami souhlasili a podpořili je, dokud nedojde k porážce jejich protivníků. Klíčovým se stalo předejít již zmíněné revoluci (k jaké došlo roku 1917 v Rusku) a udržet financování konfliktu ze strany mocností. Právě zde se ukázala skutečná síla propagandistického aparátu, který politickou, ekonomickou i ideologickou krizi nejen v Německé říši – byť dočasně – odvrátil.

Počátek německé propagandy

Pojem propaganda lze definovat jako „mechanismus, kterým je ve velkém měřítku šířeno přesvědčení nebo doktrína“. Právě v případě první světové války je vhodná také definice „systematizovaná snaha získat podporu pro určité přesvědčení nebo činnost“ (Bernays – Miller 2005). Propaganda se během konfliktu používala různě: v zázemí mohla přesvědčovat obyvatelstvo o oprávněnosti války vzbuzováním nenávisti k nepříteli, obhajovat účast národa v konfliktu tím, že je veden čistě obranně, nebo zdůrazňovat rizika porážky. Dalším jejím důležitým úkolem bylo mírnit únavu, kritiku a odpor obyvatel. Válečné neúspěchy mohla propaganda svádět na disidentské, ideologicky nepřijatelné nebo nepohodlné názorové soupeře, aby nedošlo k podezírání vládnoucích činitelů. Obyvatele neutrálních zemí mohla svádět na svou stranu, ve státech nepřítele je zase přimět pochybovat nebo dokonce nabádat vojáky protivníka k dezerci (Demm – Sterling 2015).

Německá propaganda začala podobně jako v jiných zemích jako „nekontrolovaná improvizace“, avšak na konci války se její kanceláře staly pevnou součástí vlády. Přes rozrůzněnost poválečných názorů na ni to bylo ze všech mocností právě Německo, které propagandě věnovalo pozornost již před konfliktem (Welch 2014) a bylo tedy na její použití připraveno. V této době před první světovou válkou říšská propaganda skrz zahraniční zastoupení, ambasády, banky či obchodní společnosti ovlivňovala názor v ostatních zemích, v čemž byla před svými pozdějšími protivníky o krok napřed. Po vypuknutí války bylo

prvním úkolem německé komunikace udržet „čistý štít“ jak v zázemí, tak v neutrálních státech, a to zvláště po invazi do Belgie. Zmiňme v tomto kontextu známý „Manifest 93“, prohlášení 93 německých vědců a umělců z října 1914, které ospravedlňovalo tuto invazi a popisovalo válku jako „boj Německa o vlastní existenci“. Říšská propaganda byla hned na začátku postavena do defenzivy a primárně reagovala na osočení ze strany Francie a Británie – musela odmítat, že konflikt rozpoutalo císařství, a ospravedlnit masakry v napadených zemích. Později sama začala rasisticky napadat např. africká a asijská koloniální vojska ve službách Francie a Británie, která označovala za barbarská. Častovala je označeními jako např. „krvelačné bestie v lidské podobě“ a jejich nasazení v Evropě kritizovala jako porušení mezinárodních ujednání (Koller 2017).

První z propagandistických úřadů – Erzbergerova tisková kancelář (pojmenovaná podle předsedy politické strany centristů Mathiase Erzbergera) – měl za úkol především uspořádat orgány zahraniční propagandy, aby ji bylo možno později optimálně provozovat. V říjnu 1914 se stala součástí Ústředního úřadu pro zahraniční záležitosti (*Zentralstelle für Auslanddienst*). Později se stalo zásadní kanceláří propagandy oddělení vrchního velení *Abteilung III b*, které fungovalo rovněž jako úřad rozvědky a kontrarozvědky (Pöhlmann 2017). *Abteilung III b* zastřešovalo jak veškerou válečnou propagandu, tak i cenzuru. Obě činnosti také samostatně vykonávali zástupci velících generálů, autonomně a často rozdílně spravující různé části říše.

Německá propaganda tvrdila, že vede pouze obrannou válku. Toto tvrzení používaly ale ve své propagandě i další válčící země, jako Francie nebo Británie (Bremm 2013). V případě Německa tato teze vycházela z geografické situace říše, která byla obklíčena protivníky: na západě Francií a na východě Ruskem. Ruská mobilizace a vyhlášení války ze strany Británie nebo i později Spojených států zmíněnou tezi jenom utvrdily. Západní protivníci říše byli označováni za plutokraty a imperialisty – metaforou pro Británii byl John Bull, pro Ameriku zase na plakátech karikovaný prezident Woodrow Wilson. Kromě obranné války, vnucené nepřítelem, bylo dalším tématem propagandy ohrožení německé kultury v případě, že by došlo k porážce císařství.

Propaganda se snažila kromě zázemí cílit na neutrální země jako Nizozemsko, Rumunsko či Itálii, ale nepodařilo se jí žádnou z nich přesvědčit, aby se připojila na stranu Centrálních mocností, zvláště po brutálních válečných zločinech v Belgii. Výjimkou je Bulharsko, avšak k jeho připojení došlo spíše vlivem slibovaného útoku na Srbsko, od něhož by získalo balkánské království území.

Mezi kanály propagandy patřil tisk: literatura, časopisy či noviny. Zvláště přísná byla novinová cenzura – nad sběrem zpráv a jejich produkcí mělo kontrolu jak již zmíněné *Abteilung III b*, tak regionální kanceláře zástupců generálů, které si často v tom, co bylo přípustné a co již ne, protirečily. V telegrafní propagandě byl klíčovým úřad *Wolffs Telegraphisches Bureau*. Británie ovšem kontakt mezi Amerikou a Německem přerušila poškozením podvodních komunikačních kabelů. Díky tomu došlo k prudkému rozvoji německé bezdrátové komunikace a namísto telegrafu se stalo zásadním rádio s klíčovým vysílačem v Nauen, jehož zprávy bylo možno zachytit až v Persii či v Mexiku (Welch 2014). Nakonec byla velmi rozvinutá i propaganda vizuální, např. zobrazování různých scén na pohlednicích nebo na obrázcích v tisku. Zásadními byly ale plakáty.

Právě za 1. světové války byly plakáty poprvé zmobilizovány státem v tzv. „válce slov“ (Bremm 2013) – nejlepší plakát byl ten, který obsahoval jasnou a jednoduchou zprávu. Již dříve psychologové Walter Dill Scott a Gustav LeBon hovořili o přitažlivosti opakovaných emotivních, iracionálních pobídek a přitažlivých tvrzení, které mohly plakáty v městském prostředí vyobrazit doslova na každém rohu. Plakáty za války najednou pronikaly do konzervativních obchodů, kostelů a na jiná místa, která byla pro komerční využití nemyšlitelná. Pomocí silné symboliky, metonymie, využívání autostereotypů či heterostereotypů a jasného doprovázejícího tvrzení plakáty jasně nabádaly k určité činnosti a staly se prokazatelně účinnými, ať už pro válečné nebo pro reklamní účely (Aulich 2009).

V Německu se tvorby plakátové propagandy účastnili zejména výtvarníci ze střední třídy, kteří tvořili především konzervativní plakáty zdůrazňující středověké kořeny, legendy, germánskou kulturu nebo duchovní symboly. Umělci tvořící v modernějším stylu jako Louis Oppenheim, Julius Gipkens, Lucien Bernhardt nebo Hans Rudi Erdt produkovali pro reklamní agenturu Hollerbaum und Schmidt specifický typ obrazů, který se nazýval *Sachplakat* „objektový plakát“ – jednoduchý, graficky a vizuálně poutavý, a tedy ideální médium pro jednoznačné sdělení propagandy. Tento typ fungoval i v městském prostředí, kde mohl divák informaci věnovat jen omezenou pozornost.

Nesmíme ale zapomenout ani na propagandu filmovou, která využila zvědavosti a zájmu obyvatelstva o záběry z fronty. Nejvíce se rozvíjela ve spolupráci s centralizovanými státními filmovými ateliéry. Reklamní plakáty na tyto snímky byly právě ve stylu objektového plakátu, tj. pouze název a jeden obraz, často v poloabstraktním stylu – řadu jich ztvárnil Hans Rudi Erdt. Právě motivy propagandy vizuální, a zejména plakátové, se tato studie zabývá dále.

Británie – silný rival, silný symbol

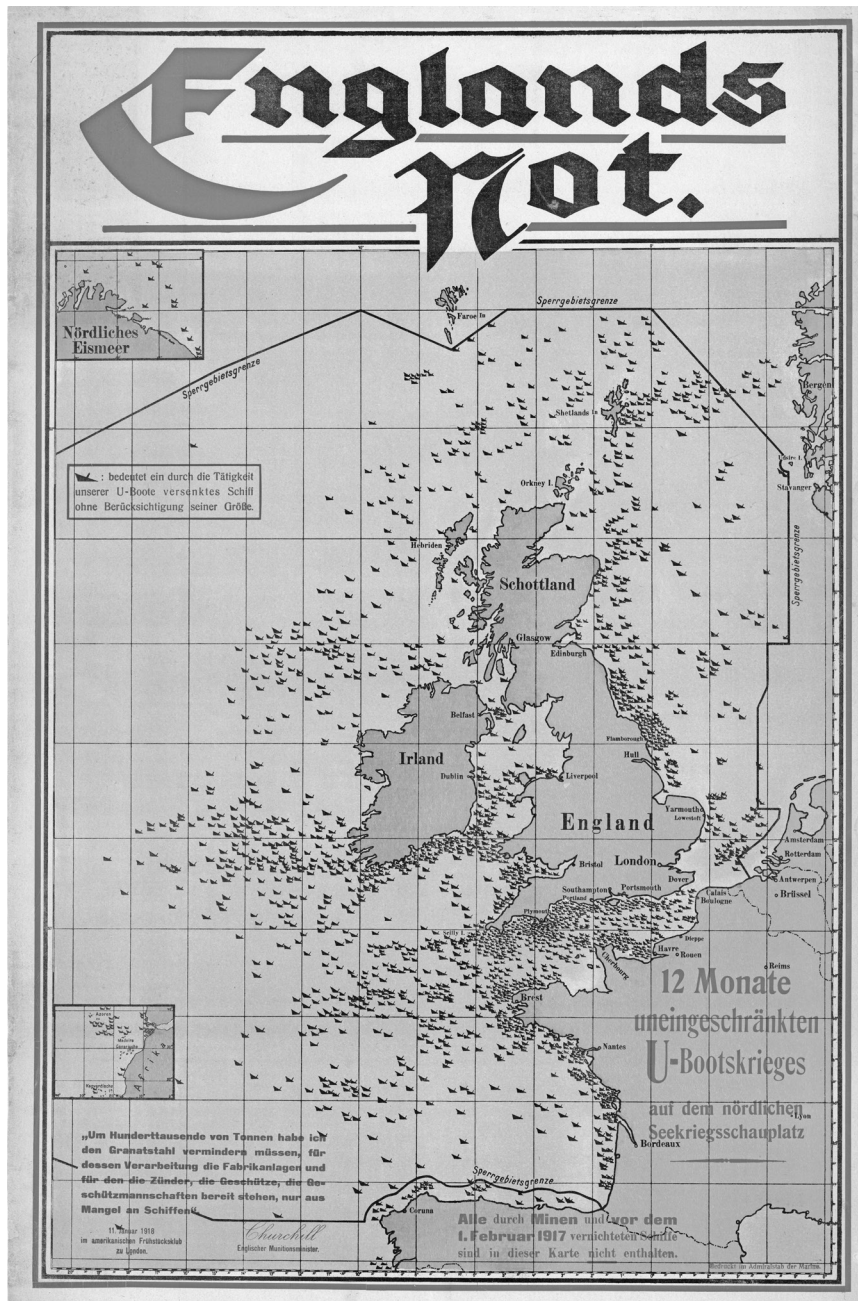
Byla to právě Británie, o které německá propaganda hovořila nejčastěji a kterou označovala za nejhoršího nepřítele, ještě více než Francii nebo Rusko. Británie byla rivalem císařství už před válkou ve věci koloniálních a námořních záležitostí. Německo toužilo po tom ji jako lodní velmoc porazit a vlastnit tak největší evropskou flotilu; už v roce 1907 začal námořní závod mezi těmito dvěma mocnostmi o to, kdo lépe vyzbrojí tehdy největší typy bitevních lodí, tak zvané *dreadnoughty*, a kolik jich bude.

Anglie byla na plakátech vykreslena jako hlavní protivník císařství. Z důvodu útoku na Belgii vyhlásila Německu válku, čímž dokončila obklíčení. To zase podpořilo propagandou šířenou myšlenku obranného konfliktu, který byl říši vnucen zvenčí. Málokdy také byla na plakátech nazývaná jako Británie, spíše jako Anglie (Welch 2014). Na poutačích často zaznívala věta *Gott strafe England*, kombinující náboženský i protibritský prvek. V některých městech fungovala i jako pozdrav (Chickering 2001). Ostrovní mocnost byla obviňována i z potravinové nouze v německém zázemí a z vysokých cen potravin. Když v květnu 1916 přicházela z Württemberska hlášení o kritické nespokojenosti obyvatel a obviňování úřadů z nedostatečné distribuce potravin, propagandistické kanceláře toho využily a obvinily z toho britskou blokádu Německa, čímž chtěly nespokojenost lidu zaměřit na nepřítele (Welch 2014).

Na plakátech vidíme Británii jako poraženou, jako nebezpečnou, ale i jako směšnou. Jako poražená a slabá figuruje hlavně v souvislosti s neomezenou ponorkovou válkou, propagovanou v Německu jako „všelák“ proti britskému problému. Některé plakáty znázorňovaly dopad ponorkové války na britská plavidla: celkové ztráty, místa, kde byly lodi potopeny (obr. 1), anebo upoutávaly na filmy s touto tematikou, například *Der magische Gürtel*.

Jako závažné nebezpečí byla Británie prezentována např. v podobě pavouka, který rozpíná nohy po Evropě. Podobně jako státy Dohody kritizovaly myšlenky pangermanismu, Ústřední mocnosti obviňovaly Brity z imperialismu. V kontextu vzdušné války (dalšího běžného tématu v německé propagandě) lze najít plakát nadepsaný „Co Británie chce“, zobrazující bombardování Porýní, které navrhoval jeden z britských labouristických poslanců (letecké útoky na německá

► **1: Utrpení Anglie – plakát s drobnými symboly lodí, každý symbol údajně reprezentuje potopenou britskou loď.** Zdroj: Cornell University, www.digital.library.cornell.edu

města nebyly neobvyklé, zmiňme například nálet na Düsseldorf, Friedrichshafen a Ludwigshafen; Carpenter – Tucker 2015).

Existuje ale celá řada plakátů, které srovnávaly zemědělská či průmyslová odvětví Německa a Británie. Jejich autorem byl výtvarník Louis Oppenheim, který rozdíl znázornil jednoduchým karikaturním způsobem. Na plakátu byl vždy osobitý Oppenheimův font Lo-Type, popis srovnávaného fenoménu, někdy i datace, kdy ke srovnání došlo, a dvě postavy či dva objekty: větší objekt reprezentoval Německo a obsahoval číselný údaj (např. majetek obyvatel), a menší reprezentoval Británii, taktéž s číslem. Objekty byly karikovány a stylizovány, např. postavička na straně Německa se usmívala či působila pozitivně, a na straně Británie se mračila, zuřila, byla ožebračená nebo jinak doplácela na deklarovaný nedostatek. Artikly srovnávanými na těchto plakátech byly například vypěstované obilniny, stavy skotu, produkce surového železa, export výrobků, mezinárodní obchod, celkový majetek obyvatel, vojenská a územní převaha (obr. 2), chemický průmysl a mnoho desítek dalších. Tyto plakáty dávaly zřetelně najevo, v čem bylo Německo lepší, a to z takového období, aby srovnávání dopadlo co nejlépe. Kompozicí se plakát blížil objektovému stylu, který předává stručné sdělení, podpořené výmluvnou ilustrací.

Paul von Hindenburg a „hřebíkoví muži“

Již jsme si zmiňovali, že říšská propaganda se vracela k minulosti, ke kulturní a duchovní tradici mýtů a wagnerovských hrdinů. Často vyobrazovanými figurami byli rytíři a středověké meče a štíty – železo a ocel symbolizovaly silný německý průmysl (Aulich 2009).

Německá propaganda využívala smyslu říšského obyvatelstva pro poslušnost, disciplínu, povinnost a patriotismus, stejně jako zdůrazňovala sílu německé armády a jistotu rychlého vítězství. Tato slova často pronášely populární osobnosti: maršál Paul von Hindenburg, Erich Ludendorff či příslušníci císařské rodiny byli na plakátech mnohokrát znázorněni a vystupovali jako soudobí hrdinové – motiv, který byl blízký německému myšlení.

Připomeňme si již zmíněné financování účasti říše ve válce: Německo počítalo s krátkým konfliktem. Když válka trvala déle, než se předpokládalo, císařství odmítalo zahraniční půjčky a zvyšování daní se ministr financí Helfferich obával. Nezbylo tedy než hledat cesty jiné.

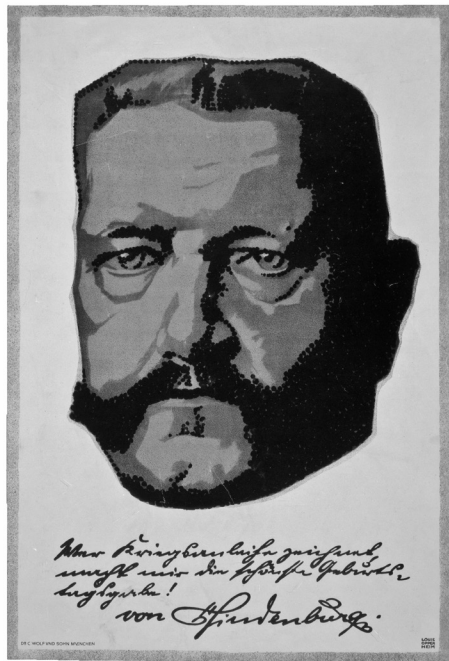
Jedním navrhovaným způsobem čerpání financí byly *Kriegsanleihe* – válečné půjčky. V jejich prospěch hovořilo to, že obyvatelé v zázemí budou chtít

2: *Kdo je vítěz?* Zdroj: Library of Congress, www.loc.gov

vlastenecky přispět. První dva roky tomu tak skutečně bylo a druhou válečnou půjčku v roce 1915 upsalo 2,5 milionu obyvatel. Dluhopisy byly vypisovány vždy jednou za půl roku a bylo jich celkem 9. Jejich emise doprovázel výrazný patriotismus: nabízely je banky, pošty, firmy i děti – a všechny půjčky dohromady vybraly přibližně 100 miliard marek. Ovšem jak válka pokračovala, mizela i motivace obyvatel přispívat. Jakmile říšská vláda zavedla válečnou daň, již od roku 1916 raději někteří obyvatelé spořili doma nebo ponechávali peníze na svých účtech (Küster 2008). Obyvatelstvo měl tedy k darování pobídnout kultovní maršál von Hindenburg.

Jeho tvář se začala objevovat na plakátech vyzývajících ke koupi válečných dluhopisů dluhopisů (např. poutač na obr. 3 od Louise Oppenheima), ale také na řadě pohlednic či medailí. Jeho podoba byla kromě válečných půjček využita i v rámci peněžních sbírek, pojmenovaných podle „železných mužů“ nebo „železných strážců“ – jednalo se o dřevěné figury, případně kříže, do nichž se zatloukaly černě, stříbrně či zlatě nabarvené hřebíky. Podle výše donace si mohl

3: *Kdo opisuje válečnou půjčku, dává mi nejlepší narozeninový dar!*
Zdroj: Library of Congress, www.loc.gov

► 4: **Železný Hindenburg v Berlíně.**
Převzato z RES, Anthropology and Aesthetics 40 (2001).

dárce vybrat jak barvu hřebíku, tak místo na soše, kam byl hřebík zatlučen. Tyto sbírky se nejčastěji pořádaly na raněné nebo na pozůstalé (Munzel-Everling 2008). Opět zde vidíme symboliku železa a duchovna – alegorii hřebů z Kristova kříže (Aulich 2009). Nejznámějším železným mužem byla dvanáctimetrová Hindenburgova socha, vztyčená roku 1915 vedle Vítězného sloupu v Berlíně (obr. 4). „Hřebíkové“ sbírky s motivem polního maršála se objevily i v dalších městech jako Hameln, Zwickau či Jüterbog. A pouze berlínská sbírka vybrala 1,15 milionu říšských marek (Simmons 2001).

Polní maršál se stal velmi populárním díky porážce přesily ruských vojsk u Tannenbergu a u Mazurských jezer v srpnu a v září 1914. Jeho pověst ještě více posílila po úspěšném útoku na Polsko a Litvu, kdy německé síly zabraly Kovno (dnešní Kaunas), Vilnius a řadu ruských pevností. Hindenburg se stal lidovým hrdinou a symbolem vojenského úspěchu. Co do popularity začal dokonce brzy konkurovat i císaři (Chickering 2001). Hindenburgovo jméno bylo ovšem použito i pro obhajobu méně populárních kroků – zmiňme například „Hindenburgův program“, neúspěšný a nerealistický pokus o rapidní zvýšení mobilizace průmyslu pro válečné účely.

Hrdinové (nejen) stříbrného plátna

Propaganda využívala oblíbeného motivu hrdinů šířením příběhů o válečných osobnostech. Například knihy byly vydávány jak v zázemí, tak v zahraničí a doprovázela je originální plakátová reklama. Najdeme poutače na knihy o životech slavných letců (např. pilota Maxe Immelmanna *Meine Kampf Flüge* nebo Ernsta Udetu *Kreuz wider Kokarde*), mořeplavců (díla o plavbě lodi SMS *Möwe* nebo SMS *Deutschland*) nebo generálů (von Mackensenovo dílo *Siegeszug durch Rumänien*). A jelikož k hrdinům a hrdinským činům byli němečtí obyvatelé velmi vnímaví, využila toho i soudobá kinematografie.

Film byl v říši už na začátku války populárním médiem; v roce 1914 dle slov filmového teoretika Siegfrieda Kracauera kina naplňoval „balast plný válečných manželek, vlajek, důstojníků, vojáků, sentimentálnosti a kasárenského humoru (Kracauer 1947)“. Došlo také k vyřazení všech filmů z Anglie nebo z Francie (Mühl-Benninghaus 2014). Film se stal pro zázemí neodolatelným – lidé mohli spatřit to, co se děje na frontě. Zprávy a dokumenty o válce, vysílané v kinech, byly tedy velmi vyhledávané.

Natáčení na bojišti ovšem obvykle povolené nebylo z důvodu možné špiónáže, a tak se točily bitvy pouze fiktivní. Na to vojáci reagovali posměšně či agresivně. Na kameru nebylo povoleno ukazovat vážně raněné vojáky, moderní zbraně a v prvních dvou letech války ani vojenské představitele (Mühl-Benninghaus 2014). Časem zájem o válečné zprávy klesal, stejně jako jejich uvěřitelnost, jelikož obyvatelé v zázemí už byli boji unaveni a raději vyhledávali zábavné filmy. Těm ale vždy předcházely zprávy z fronty – novinek z bojiště tedy diváci nebyli ušetřeni nikdy. V druhé půlce války se ve snímcích čím dál tím více objevovaly osobnosti z vojenských a vládnoucích kruhů – cílem bylo, aby jim lidé důvěřovali a věřili tak i v budoucí porážku nepřítel.

Erich Ludendorff, vojenský partner maršála von Hindenburga, prohlásil, že propaganda je zásadní pro vítězství – a tak založil v roce 1917 filmová studia, nejprve BUFA (*Bild- und Filmamt* – obrazový a filmový úřad) a UFA (*Universum film AG*). Jejich smyslem byla státem řízená produkce filmů a centralizace rozhodování o jejich zveřejňování – do té doby totiž měli v publikacích a cenzuře snímků hlavní slovo zástupci velících generálů, kteří rozhodovali v různých regionech odlišně a nekoordinovaně. Oficiální snímky byly distribuovány v zázemí i v zahraničí a prezentovaly válku jako test, kterým hlavní hrdina musí projít až do cíle (Jung – Mühl-Benninghaus 2005).

V prosinci 1916 ministerstvo války objednalo natáčení řady propagandistických snímků a od ledna následujícího roku se studia BUFA zaměřovala na produkci filmů o německých vojenských úspěších pro válkou unavené obyvatelstvo (Aulich 2009). V posledních válečných letech byl tedy filmový průmysl na vzestupu, a i v plakátové propagandě najdeme řadu upoutávek na snímky s tématy, jako byly upisování válečných půjček, sběr surovin (*Der papierne Peter*), boje na frontě (např. *Die grosse Schlacht in Frankreich* nebo *Im italienischen Kampfgebiet*) či ponorky (*Der magische Gürtel* či *Zwei blaue Jungen*). Natáčelo se i o životech populárních osobností, což vidíme například na plakátu k filmu *Ein Tag bei Hindenburg* nebo *Mackensens Siegeszug durch Rumänien* („Mackensenova vítězná cesta skrz Rumunsko“, zřejmě se odvolávající k podobně pojmenovanému snímku *Mackensens Siegeszug durch die Dobrudscha*¹), *Der Kaiser bei unseren türkischen Verbündeten* (Císař u našich tureckých spojenců) či *Des kaisers Weihnachtsreise* (Císařova vánoční cesta). Řadu těchto filmových plakátů vytvořil výtvarník Hans Rudi Erdt, jehož rukopis byl na poutačích nepřehlédnutelný – využíval matných barev, ručně psaných písem a poloabstraktních tvarů (Aulich 2009). Erdtovy filmové plakáty byly typickými reprezentanty objektového stylu, který byl svým jasným a jednoduchým sdělením pomocí velkých písmen a výrazných barev a také výmluvným obrazem doplňujícím sdělení ideální formou propagandistického plakátu.

I přes všechny státní snahy ovšem počet diváků válečných filmů klesal – ať už z důvodu nezájmu, opakujících se typů snímků (tvořilo je jen pár autorizovaných velkých firem) nebo absence propracovaných distribučních a marketingových kanálů (Mühl-Benninghaus 2014). V posledních měsících roku 1918 tyto filmy z německých kin zcela zmizely.

Závěr

Jak lze tedy nahlížet na německou propagandu – byla úspěšná, nebo neúspěšná? Jistě nelze nekriticky souhlasit se soudy Ericha Ludendorffa a Adolfa Hitlera, například že německá propaganda vlastně vůbec neexistovala. Podle amerického historika Davida Welche Německo rozhodně špatně nekomunikovalo (říše měla široké povědomí o působení propagandy, stejně jako řadu „monitorovacích

¹ Pod „Mackensens Siegeszug durch Rumänien“ se žádný snímek v německých archivech najít nepodařilo, ovšem pod „Mackensens Siegeszug durch die Dobrudscha“ ano – <https://www.filmothek.bundesarchiv.de/video/578581?q=&xf%5B0%5D=Keywords&xo%5B0%5D=EQUALS&xv%5B0%5D=Romania>

stancí“, které sledovaly náladu lidu). Takto vedená propaganda bezesporu pomohla udržet národ pět let ve válce. Dle Welche skutečný neúspěch propagandy tkvěl v tom, že nedodržovala to, co hlásala (monitorovala společenské tendence, ale na to, co zjistila, nereagovala), nebyla využita jako nástroj integrace a protiřečila si s realitou. Druhým problémem byl nezáměr vládnoucích vrstev naslouchat lidu, částečně z opovržení (nálada v zázemí byla brána z vojenské perspektivy; kdo nesouhlasil nebo protestoval, byl defétista či zahaleč), a nechota navázat se zázemím efektivní partnerství, přistoupit na určité reformy a vyhovět jeho potřebám. To bylo v době totální války a masového nasazení lidu nutností. S absencí těchto činů se poté rozptýlila i víra ve vítězství (Welch 2014).

Německý historik Klaus-Jürgen Bremm označuje za jeden z úspěchů německé propagandy např. podnícení revoluce v Rusku, ale jako její slabou stránku vidí absenci poválečné vize, která by motivovala obyvatele neutrálních zemí, na rozdíl od demokratizace a konce válek, o kterých hovořila propaganda Dohody (Bremm 2013).

Německá plakátová propaganda se soustřeďovala na jednoho protivníka a nepřestávala mu věnovat pozornost – mnoho desítek poutačů mířilo proti Británii. Jednou před ní varovaly, jindy ji zesměšňovaly, a využívaly tak síly emocí. Dále říšské filmy a plakáty ukazovaly prověřenou sílu moderních technologií, jako byly ponorky, zepelíny či těžké dělostřelectvo. Způsob komunikace propagandy vyhovoval německé povaze a její touze po silných osobnostech: často se opakovaly motivy mytických hrdinů (v podobě odvážných vojáků, slavných letců a námořníků), silných autorit (císaře a různých generálů, se speciálním důrazem na von Hindenburga) a dobrodruhů z knih i filmů.

Německý propagandistický aparát byl během 1. světové války teprve na začátku své cesty. To, co deklaroval, bylo spíše věcí uposlechnutí než dobrovolného přijetí určitých myšlenek a ztotožnění se s nimi (Ther 2014). Nálada v Německu kolísala, a tak ke sklonku války už lidé brali propagandu kriticky – nenávisť k Británii nemohla zaplnit prázdný žaludek, i přes příběhy o hrdinech válka trvala příliš dlouho a fiktivní válečné filmy a zprávy brzy vyčerpaly reálný zájem obyvatelstva. Říci ovšem, že byla neúčinná, rozhodně nelze – důkazem nám může být množství vybraných peněz v rámci hřebíkových mužů nebo válečných dluhopisů.

Kamil Beer vystudoval evropské kulturní a duchovní dějiny na Fakultě humanitních studií UK, v současnosti je studentem doktorského oboru soudobé evropské kulturní dějiny na téže fakultě. Ve své disertační práci se zabývá srovnáním francouzské a německé plakátové propagandy v první světové válce.

Kontakt: Kamil.Beer@seznam.cz

Prameny a literatura

- Aulich, James. 2009. *Válečné plakáty, zbraně hromadné komunikace*. Praha: Naše vojsko.
- Bernays, Edward L. – Miller, Mark C. 2005. *Propaganda*. Brooklyn: IG Publishing.
- Bremm, Klaus-Jürgen. 2013. *Propaganda im Erstem Weltkrieg*. Stuttgart: Theiss.
- Carpenter, Stanley D. M. – Tucker, Spencer. 2015. „Great Britain, Air Service.“ Pp. 694–696 in Spencer Tucker (ed.): *World War I*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Demm, Eberhard – Sterling, Christopher. 2015. „Propaganda.“ Pp. 1279-1284 in Spencer Tucker (ed.): *World War I*. Santa Barbara: ABC-CLIO
- Hitler, Adolf. 2016. *Mein Kampf*. Praha: Naše vojsko.
- Chickering, Roger. 2001. *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge UP.
- Jung, Uli – Mühl-Benninghaus, Wolfgang. 2005. „Front und Heimatbilder im Ersten Weltkrieg, 1914-1918.“ Pp. 381–486 in Martin Loiperdinger (ed.): *Geschichte des dokumentarischen Films in Deutschland I. Kaiserreich 1895–1918*. Stuttgart: Reclam.
- Kracauer, Siegfried. 1947. *From Caligari to Hitler*. Princeton: Princeton UP.
- Koller, Christian. 2017. *Fake News im Weltenbrand. Gewalt und Emotionen in der Propaganda des Ersten Weltkriegs*. Basel: Colmena.
- Küster, Bernd. 2004. *Der Erste Weltkrieg und die Kunst. Von der Propaganda zum Widerstand*. Oldenburg: Merlin.
- Mommsen, Wolfgang J. 2000. *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. Brno: Maticе moravská.
- Mühl-Benninghaus, Wolfgang. 2014. „Film/Cinema (Germany).“ In: *International Encyclopedia of the First World War*. Dostupné z https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/filmcinema_germany [cit. 2020-02-20].
- Munzel-Everling, Dietlinde. 2008. *Kriegsnagelungen Wehrmann in Eisen Nagel-Roland Eisernes Kreuz*. Wiesbaden: Archiv Munzel-Everling.
- Pöhlmann, Markus. 2017. „Abteilung III b.“ In: *International Encyclopedia of the First World War*. Dostupné z https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/abteilung_iii_b [cit. 2020-02-20].
- Simmons, Sherwin. 2001. „Men of Nails.“ Pp. 211–238 in *RES, Anthropology and Aesthetics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ther, Vanessa. 2014. „Propaganda at Home (Germany).“ In: *International Encyclopedia of the First World War*. Dostupné z https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/propaganda_at_home_germany [cit. 2020-02-20].
- Welch, David. 2014. *Germany and Propaganda in World War I. Pacifism, Mobilization and Total War*. London: I. B. Tauris.

Redakce:

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.
Redakce HD
Na Florenci 3
110 00 Praha 1

e-mail: hdredakce@gmail.com

**Informace o předplatném
a objednávky:**

Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.
Na Florenci 3
110 00 Praha 1

e-mail: gergelova@eu.cas.cz

**VYBÍRÁME Z OBSAHU MONOTEMATICKÉHO ČÍSLA 2, 43/2019
připraveného Beatrice Moring (University of Helsinki):**

- J. Lanza: *Out Front but Invisible: Women's Work in Parisian Guilds*
H. Sandvik: *The Economic Necessity of Family Co-Operation. The Norwegian Case*
M. A. Nelson: *Agricultural Family and Neighbor Labor in Nineteenth-Century Minnesota*

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

je recenzovaný vědecký časopis (založen v roce 1967), který se jako jediný v ČR systematicky věnuje problematice dějin populačního vývoje, dějin obyvatelstva, historické antropologii rodiny a příbuzenství i teorii historické demografie a příbuzných oborů.

Všechna čísla časopisu jsou **volně dostupná** on-line na:
<http://www.eu.avcr.cz/cs/publikace/historicka-demografie/>

Časopis vychází 2x ročně, cena jednoho čísla je 130,- Kč.

ANALÝZA KVALITATIVNÍCH DAT V ORÁLNÍ HISTORII S VYUŽITÍM SOFTWARE ATLAS.TI

Jana Římanová

Fakulta humanitních studií UK Praha

Analysis of Qualitative Data in Oral History Using the ATLAS.ti Software

Abstract: This article summarises the current possibilities of using computer technologies for analysis and interpretation in research based on oral history interviews. At least three methodological approaches meet in one place: an oral history method used as a tool to create primary data sources, a method of grounded theory applied as a basic approach to the analysis and interpretation of biographical interviews, and a computer-assisted analysis process performed using ATLAS.ti's qualitative research software. Computer systems have begun to emerge as a tool for the clearer, more detailed, and more accurate application of traditional methods of qualitative research. However, their wide range of possibilities begin to interfere already in the way the very methods are used. In accordance with the post-structuralist idea that language is not just a tool, but that its influence also has the opposite effect on thinking, especially on the possibility of visualising and interconnecting the individual objects that the researcher can use in software for qualitative analysis, this software transforms the way of working with primary data. Visibility and visual representation are key elements of scientific cognition in general. Our thoughts about data might be visually captured and preserved for future research. The mystery of qualitative research, often described as an extraordinary feeling for the subject of research or intuition, can be captured and visibly recognised in the density of codes and in the density of their connection with other codes and quotations in the sources used.

Keywords: *oral history; grounded theory; qualitative research; ATLAS.ti*

Článek si klade za cíl prozkoumat možnosti využití výpočetních technologií pro analýzu a interpretaci orálněhistorických pramenů. Systém práce s těmito prameny autorka postupně vyvinula na základě teoretických poznatků o metodách kvalitativního výzkumu v souvislosti se znalostí aktuálních dostupných technologických nástrojů. Následně však zjistila, že to, co pracně objevovala jako pro orální historiky nový způsob práce, je pro kolegy z jiných společenskovo vědních oborů naprostou samozřejmostí. Na počátku vzniku článku byla touha podělit se s kolegy o nově objevené technologické možnosti, usnadňující tradiční historikův způsob práce s prameny různého druhu. Pro kolegy především z řad sociologů tak mohou být některé informace důvěrně známé. Přínosem pro ně mohou být specifika orálněhistorických rozhovorů jako dějinného pramene. Článek si tak také klade za cíl podnítit mezioborovou diskuzi a podpořit transfer metodologických poznatků.

Orální historie

V českém akademickém prostředí etabloval orální historii jako metodu historického bádání Miroslav Vaňek. Nejucelenější pohled na práci s rozhovory jako historickými prameny přinesl s kolegou Pavlem Mückem v knize *Třetí strana trojúhelníku* (Vaňek – Mücke 2011) vydané poprvé v roce 2011. Jeho přístup je založen na principech co nejmenšího vstupování tazatele především do prvního vznikajícího interview. Při prvním rozhovoru, který s narátorem nahráváme, se snažíme co nejméně vstupovat do proudu vyprávění a necháme narátora podat jeho životní příběh v jeho vlastním pojetí. Takový přístup přináší při následné interpretaci možnost sledovat, jaká témata narátor zdůrazňuje, jakým se naopak vyhýbá nebo je úplně zamlčuje.

Po tomto prvním rozhovoru následuje v ideálním případě ještě rozhovor druhý, ve kterém má výzkumník možnost doptat se na předem připravené otázky. Již měl čas kriticky se podívat na tvrzení v rozhovoru a srovnat je s dalšími zdroji, a tak se může zaměřit na sporná tvrzení z rozhovoru předchozího. Ke každému rozhovoru by si měl výzkumník vést protokol, do kterého si zaznamená okolnosti rozhovoru jako prostředí, náladu, přítomnost dalších osob a další poznatky, které by ze zvukového záznamu nemusely být zřejmé. Samozřejmostí je také právní ošetření nakládání s rozhovory. Každý narátor by měl mít možnost podepsat informovaný souhlas se záznamem rozhovoru a být přesně informován, jakým způsobem bude s jeho osobními údaji zacházeno.

V širším slova smyslu může být orální historie veřejností vnímána jako práce s jakýmkoli druhem ústního pramene, tedy i s novinářským interview, televizním nebo rozhlasovým rozhovorem.

Metodologie orální historie, tak jak je doposud v českém prostředí využívána, přináší smysluplný a kvalitní návod na způsob vedení, zpracování samotných rozhovorů, tedy vytvoření primárního zdroje informací. Méně rozpracována je však následná analýza a interpretace získaných zdrojů. A právě pro tuto část badatelské práce mohou být využity dnes již všudypřítomné výpočetní technologie.

Pro analýzu rozhovorů využívá autorka softwarový nástroj pro kvalitativní výzkum ATLAS.ti. Vývoj tohoto programu byl zahájen na akademické půdě v rámci výzkumného projektu s názvem ATLAS v 90. letech na Technické univerzitě v Berlíně. Ten v praxi umožňuje to, k čemu jiní historikové používají pastelky a stovky barevných lepících papírků, tedy přehlednou práci při kódování témat a významných míst v rozhovorech. ATLAS.ti však rozhodně není jediným programem na trhu a jeho další alternativy budou uvedeny v druhé polovině článku.

V úvodu rozsáhlého inovátorského článku *Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu* popisuje sociolog Zdeněk Konopásek scénu, která bude dobře známá asi každému, kdo někdy praktikoval kvalitativní výzkum: „Po stole, po zemi a všude kolem jsou rozházené papíry, sešity a knihy, barevné tužky. Vidíme také nůžky a lepidlo. A snad ještě nějaké hrnky a konvice na čaj. Papíry jsou přepsané popisy rozhovorů... Je sobota, skoro noc. Co se to děje? Badatel promlouvá se všemi svými respondenty najednou... Badatel teď bere do ruky tužku a zaškrťává po stranách textu rozhovoru... za chvíli se mu poznámky nevejdou na okraj papíru“ (Konopásek 1997, odst. 106). Začne si je tedy psát na jiné papíry, jenže tím ztratí výhodu možnosti dívat se na všechny údaje najednou. Vytváří si tedy nějaký způsob, jak udržet spojitost mezi údaji na papíře a na přepisu rozhovoru. Co když ale jsou jednotlivé zatržené pasáže zajímavé z různého hlediska? Kolika barvičkami můžeme malovat přes sebe? Pokud každá barva označuje téma nebo úhel pohledu, začíná tak badatel vytvářet nové příběhy, vyprávějící o zvoleném aspektu napříč zkušenostmi z rozhovorů. Někdy si může přepisy rozhovorů rozstříhat, aby mohl složit příslušné části k sobě. Spotřebuje ale hodně papíru. Bude potřebovat vytisknout rozhovory několikrát. Při čtení nově vytvořených vyprávění začíná badatel i jinak rozumět původním vyprávěním jednotlivých osob. Přitom generování, formátování, kopírování, stříhání, lepení, označování, propojování a vrstvení textů, jejich bujení a recyklace jsou procesy, které se na obrazovce počítače mohou odehrávat s lehkostí a precizností.

Přístup k analýze a interpretaci

Induktivní budování teorie je přístup, při kterém je teorie budována na základě poznatků objevených v primárních zdrojích, spíše než pomocí snahy aplikovat existující teorii na zkoumaný výsek reality. Jedním z možných induktivních přístupů je zakotvená teorie, poprvé popsána sociology Anselmem Straussem a Barney Glaserem v sedmdesátých letech 20. století. Jejím základním principem je teoretická interpretace množství sesbíraných dat tak, aby tato interpretace stále zůstala zakotvena v empirické realitě (Strauss 1999: 3).

Program ATLAS.ti z této metodologie vychází a analytické nástroje, které nabízí, mohou pomoci zachytit další jemné souvislosti, které by mohly výzkumníkovi v poněkud chaotičtějším papírkovém prostředí uniknout. Mezi ně patří například barevné znázornění hodnoty hustoty výskytu určitého tématu (kódů označujících téma) nebo možnost prohlédnout si, která témata se v používaných pramenech objevují velmi často společně. Ani častý výskyt kódu nemusí samozřejmě nutně implikovat význam tématu (může se například jednat o téma velmi výrazně důležité pro jednoho narátora), stejně jako častý společný výskyt určitých témat nemusí nutně znamenat, že jedno je příčinou druhého.

Softwarový nástroj umožňuje preciznější práci se zdroji při velkém množství zpracovávaných dat a eliminuje nebezpečí, že výzkumník některé souvislosti z čistě technických důvodů přehlédne. Jinak ale software nikterak nesupluje kreativní proces ani při analýze, ani při následné interpretaci shromážděných zdrojů.

Pro názornou ukázkou funkcionalit programu budou využity příklady z průběhu tvorby disertační práce, zaměřené na postavení žen v české akademické sféře ve druhé polovině 20. století. V nahraných rozhovorech bylo označeno téměř 400 témat, která se vztahovala k historickým a politickým událostem, významným milníkům v akademické kariéře, životním milníkům v rodinném a osobním životě, vztahům k dalším lidem, emocím nebo pohledu narátorky na její vlastní příběh. Pracovat s tak velkým množstvím kódů v prostředí lepících papírků a pastelek by bylo pravděpodobně velmi neefektivní. Nástroje pro vizualizaci dat umožňují efektivní organizaci takového velkého množství dat a vytvoření myšlenkové mapy nebo jinak řečeno paradigmatického modelu celé zkoumané oblasti, jehož struktura je pak autorovi vodítkem pro logicky plynoucí strukturování celého textu.

Neprostopnost oborů

Když autorka pro svůj postup hledala oporu a inspiraci v zahraniční literatuře, zjistila, že i přes relativně dlouhou dobu, po kterou jsou již softwarové nástroje pro analýzu kvalitativních dat k dispozici na trhu, v aktuální odborné literatuře propojení orálněhistorického výzkumu s nástroji pro analýzu kvalitativních dat prakticky chybí. Informace jsou tak spíše dostupné v podobě návodů na webových stránkách producentů jednotlivých programů. V současných odborných publikacích se využitím výpočetních technologií pro humanitní vědy zabývá převážně sémiotika a informační věda pod moderním pojmem *Digital Humanities*. Mezi historiky, kteří by mohli tuto technologii využívat v praxi, se však informace zatím spíše nedostávají. V metodologické literatuře z oblasti orální historie se informace objevují spíše v řádu jednotek publikací, které zde budou uvedeny.

Využitím digitálních technologií pro humanitní vědy se zabýval program kongresu *Digital humanities a biografický výzkum: Stanovení pozic a analýza* v červnu 2017 v Ústavu historie a biografie FernUniversität v Hagen. Některé výstupy z této konference byly publikovány v roce 2017 v německém časopise *BIOS* zaměřeném na orální historii a biografický výzkum (BIOS 2017). André Epp v jednom z článků konstatuje, že přestože jsou tyto programy průběžně vyvíjeny už od osmdesátých let minulého století a vývojáři reagují na potřeby kvalitativních výzkumných pracovníků, dosud nejsou v biografickém výzkumu široce využívány (Epp 2017). Výstupy z této konference jsou asi nerozsáhlejším příspěvkem k diskuzi o využití podobného postupu pro orální historii za posledních pět let. Navíc byly publikovány v němčině a nedotkly se tak anglofonního prostředí.

Z dosud publikované literatury v angličtině použití softwarových nástrojů pro analýzu kvalitativních dat v souvislosti s orální historií tematizují příručky Valerie Janesickové *Oral History for the Qualitative Researcher* (Janesick 2010) nebo metodologické učebnice Patricie Leavyové vydávané Oxford University Press kolem roku 2010 (Leavy 2011). Mohlo by se tak zdát, že systémy pro kvalitativní výzkum jsou již všeobecně známým nástrojem. Reálná situace je však jiná. Laboratoř výpočetní techniky Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy má k dispozici několik jednotek licencí v tuto chvíli již neaktuální verze programu, o které pravděpodobně není velký zájem, a většina studentů se s touto možností práce nesetkala.

Stejně jako autorka článku, došli intuitivně k téměř identickému metodologickému postupu iránské badatelé Mohammadreza Firouzkouhi a Ali Zargham-Boroujeni, kteří svůj postup při analýze rozhovorů s ošetřovatelkami z irácko-iránské války publikovali v roce 2015 (Firouzkouhi 2015). V něm prakticky zopakovali postup zachycený sociology Anselmem Straussem a Barney Glaserem v sedmdesátých letech, aniž by se otevřeně hlásili k metodologii zakotvené teorie. Svůj článek publikovaný v roce 2015 pojmenovali *A New Approach in Historical Research* a stejně naivně jako autorka tohoto článku považovali svůj postup za revoluční a inovativní. Vzájemná neprovázanost jednotlivých oborů tak není problémem pouze českého akademického prostředí.

Funkce programu

Asi každý, kdo někdy pracoval na delším souvislém textu, zažil situaci, kdy se do textu opakovaně vracel na jeho různých místech, zpětně vepisoval nové poznatky z nově prostudovaných materiálů a přitom poněkud ztrácel přehled, jestli zdroj nebo autora popsal v dřívější části textu, nebo v pozdější.

Za nejužitečnější a základní funkci počítačového zpracování analýzy pak lze považovat možnost nejprve okódotovat shromážděné zdroje a poté si přehledně prohlédnout veškeré citace, které se vztahují ke konkrétnímu jevu, kterému jsme přidělili určité slovní označení, jinak řečeno kód. Povšimneme-li si tedy například významu osobnosti vyučujícího na vysoké škole v příbězích narátorek, můžeme si ve chvíli, kdy chceme dojít k závěru, co tato postava znamená pro životy a další osud zkoumaných lidí, nechat přehledně zobrazit veškeré pasáže, které se k postavě učitele vztahují (viz obr. 1).

Autoři zakotvené teorie Barney Glaser a Anselm Strauss se rozcházelí v názoru, zda je správné nakládat se všemi informačními zdroji, tedy jak s vlastními zdroji dat, tak také s rozhovory nebo terénními poznámkami, ale i s odbornou a další literaturu při procesu kódování stejně.

Zpravidla nejsme zvyklí s odbornými knihami zacházet stejně, jako pracujeme například s přepisem rozhovorů. Nestříháme je a (někteří) do nich nečmáráme, spíše však z technických a materiálních důvodů. – Nemáme k dispozici několik kopií knihy, kterou bychom mohli během analýzy zničit. Počítačové zpracování alespoň části dokumentů z oblasti odborné literatury, které máme tak jako tak v elektronické podobě, tento problém eliminuje. Je tedy možné si na jednom místě shromáždit a poté přehledně zobrazit své veškeré dosavadní vědění o zkoumaném jevu. To samozřejmě neznamená,

The screenshot shows the ATLAS.ti Code Manager interface. On the left, a list of code groups is displayed, with 'Období VŠ studia (10)' selected. On the right, the 'Show codes in group Období VŠ studia' panel is active, showing a table of codes and a section for quotations.

Name	Grounded	Density
Nástup do doktorskéh...~	█	1
Nástup na vysokou školu	█	2
Neplacená práce v zahr...	█	1

ID	Name	Start	End
5:17	0:22:50 - 0:25:...	0:22:50.0...	0:25:13.4...
6:8	10:39 - 11:47	0:10:39.9...	0:11:47.4...
7:8	12:19 - 16:45	0:12:19.6...	0:16:45.7...
10:28	0:37:52 - 0:41:...	0:37:52.0...	0:41:21.6...

Obr. 1. Příklad souhrnného zobrazení všech výskytů kódu „Vzor profesor na univerzitě“

že nereflktujeme rozdílný způsob vzniku a rozdílnou povahu shromážděných úryvků. U pasáží z odborné literatury je nutné se kriticky zamyslet nad metodou, kterou byly závěry získány. U citací z rozhovorů reflektujeme, že se jedná o osobní pohled vypravěče a nikoli potvrzená fakta. U svých terénních poznámek jsme si vědomi toho, že se jedná o náš zatím nepodložený subjektivní pohled. Obr. 2 ukazuje příklad náhledu všech citací k tématu *Děti a věda*. Tyto citace pocházejí z různých zdrojových dokumentů – zvukových a textových.

Druhy zdrojových dokumentů

Program ATLAS.ti umožňuje pracovat s textovými dokumenty, s videem, zvukem i obrázky. Kódovat lze tedy klasicky úryvky textu. V případě, že si později zobrazíme přehled citací opatřených určitým kódem, vidíme před sebou

Search Codes

Show codes in group **Genderové role, rodinný a partnerský život**

Name	Grounded	Density	Groups
◊ Děti a věda		7	0 [Genderové role, rodinný a part
◊ Domácí práce		4	0 [Genderové role, rodinný a part
◊ Frustrace partnera z úspěchu ž			
◊ Jesle			
◊ Manželství~			
◊ Mateřská dovolená~			
◊ Neúspěch partnera/manžela~			
◊ Partner jako celoživotní spoluz			
◊ Partner z oboru			
◊ Partnerský vztah~			
◊ Rodinný život~			
◊ Rozvod			
◊ Svatba			
◊ Těžké práce v domácnosti			
◊ Tradiční ženská role			
◊ Ústupy aby se muž cítil dobře		1	0 [Genderové role, rodinný a part
◊ Výchova dětí v CSFR		1	0 [Genderové role, rodinný a part

7 quotations for Děti a věda

Search Quotations

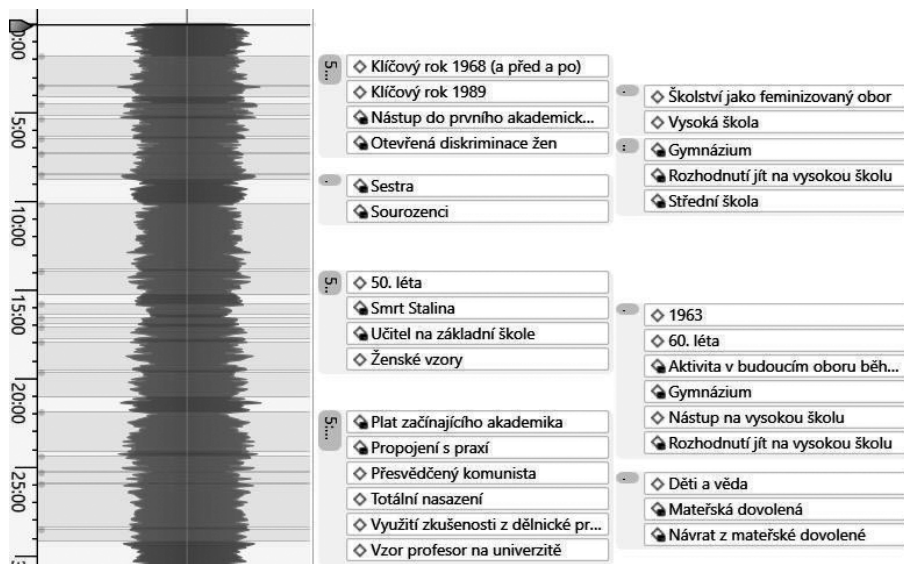
ID	Name
3:4	Byla jsem tři roky se synem doma, ráda bych zůstala doma i děle, ale u...
4:5	Pracujeme v týmech a dohled nad studenty už přebírají mladší kolegov...
4:6	Startovní čára je stejná, během studia ženy běží rychle, možná rychlej...
4:8	Proběhlo to, ani nevím jak. Mně v té době vůbec nepřišlo, že by to...
5:18	0:25:28 - 0:26:24
5:19	0:26:24 - 0:27:04
7:33	0:56:44 - 0:59:54

Comment:

Obr. 2. Souhrnné zobrazení všech výskytů kódu „Děti a věda“. Z náhledu je vidět rozdílné zobrazení úryvků z textových dokumentů a časově ohraničených úryvků ze zvukových záznamů

v jeden okamžik kompletní textové citace, stejně jako v případě rozstříhaných rozhovorů na papíře. U videa a zvuku to samozřejmě není možné, protože nemůžeme v jednom časovém momentu sledovat celý průběh rozhovoru nebo dění ve videu najednou. Výhodou ale je, že je tímto způsobem možné vynechat přepis rozhovoru a kódovat rovnou zvukové (nebo video) sekvence (viz obr. 3). Pozitivním efektem je, že při následném prohlížení sekvencí slyšíme kromě slovy zachyceného obsahu také tón hlasu, nonverbálně projevené emoce jako smích nebo pláč, případně hlas dalšího člověka, který do rozhovoru zasáhl, anebo psa, který se narátorovi zrovna sápe na klín. V případě videa vidíme samozřejmě i výraz obličeje a další okolnosti (prostředí, počasí, fyzický stav vypravěče), které obsah vyprávění ovlivní.

U obrázků lze kódovat i jejich části. Tato funkce poslouží také v případě, že máme k dispozici fotografii novinového článku, u kterého není možné provést pro počítač čitelné optické rozpoznávání znaků, ale lidským zrakem je text čitelný. Při zobrazení citace tak opět přehledně vidíme okódovanou oblast.

Obr. 3. Příklad kódované pasáže ze zvukového dokumentu. Žluté štítky označují vysvětlující poznámky připojené k určitému kódu.

Prvky programu

Základní jednotkou programu je projekt, ve starších verzích programu, které byly blíže akademickému prostředí, nazývané hermeneutická jednotka. Uvnitř projektu program nabízí možnost pracovat s následujícími entitami: dokumenty, citace, kódy a memo poznámky. Všechny tyto entity lze sdružovat do skupin na základě společných vlastností (v dřívějších verzích programu nazývaných rodiny). U rozsáhlejšího výzkumu umožňuje třídění do skupin filtrovat zobrazené citace například podle pohlaví, věku a dalších kritérií. Tyto kategorie nejsou v programu předem nadefinované. Záleží na badateli, jaká kritéria rozdělení považuje pro svůj konkrétní výzkum za užitečná. Skupiny, do kterých by rád své citace roztrídil a využíval později pro možnost filtrování, musí nejprve v programu definovat a citace do nich přiřadit.

Mezi entitami lze zvolit některý z předem definovaných druhů vztahů – hierarchické nebo rovnocenné, případně příčinné. Tyto vztahy mezi entitami využijeme nejčastěji u kódů – můžeme je propojovat do struktury, která se nakonec stane paradigmatickým modelem zkoumaného výseku reality. Užitečná je však i možnost

propojit citace z jednoho pramene, který nějakým způsobem souvisí s informací v jiném prameni (ne nutně s konkrétní pasáží, ale například s celým dokumentem).

Kódy v programu mohou být rovnou spojené s citací, nebo mohou stát volně v případě, že si je vytvoříme, protože předpokládáme, že takový jev ve zdrojích v budoucnu najdeme a připojíme ho k příslušné citaci později. Kódy je možné snadno přejmenovat, pokud přijdeme na výstižnější označení. Změna se projeví na všech místech, kde byl kód přiřazen, což opět výrazně ulehčuje úkon, který by v prostředí papírků a pastelek zabral mnoho času.

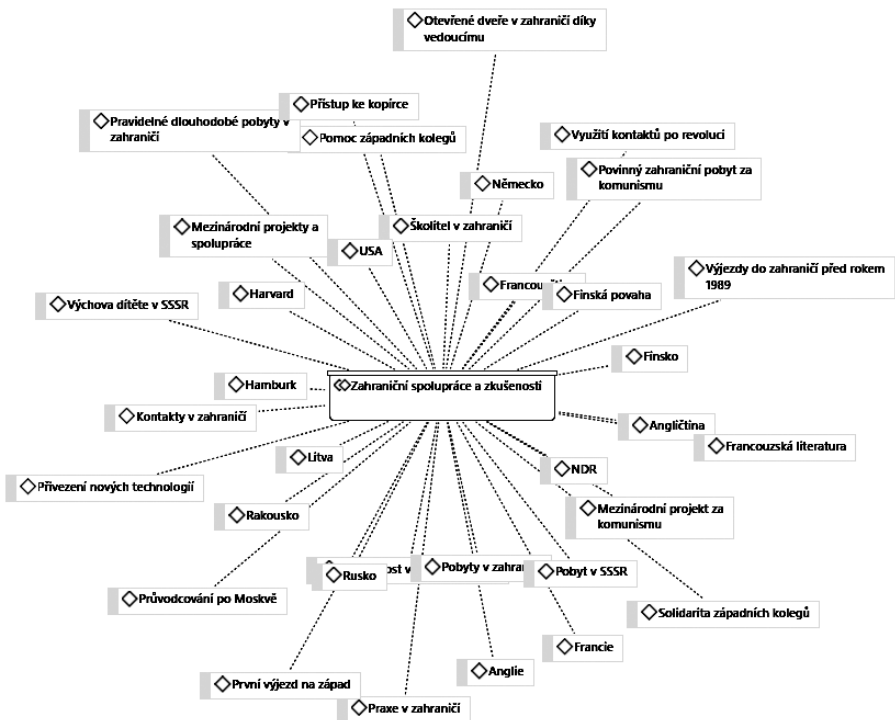
Vizualizace dat

Vizualizace dat byla jedním ze základních principů programu od samého začátku jeho vývoje. Objekty, které jsme v rámci programu propojili určitými vztahy – například sdružením do skupin nebo nastavením jednotlivých vztahů – mohou být snadno zobrazeny ve formě podobné myšlenkové mapě (viz obr. 4). V tomto vizuálním zobrazení můžeme vztahy mezi objekty – představme si pro ilustraci třeba jednotlivé kódy – dále editovat. Intenzita zbarvení rámečku kódu ukazuje, jak hojně je kód zakotvený v primárních zdrojích.

Jiný způsob vizualizace umožňuje zobrazit si seznam kódů v režimu, kdy je zakotvenost zobrazena velikostí písma a doplněna údaji o tom, s kolika dalšími entitami je kód propojen (viz obr. 5). Tento náhled obvykle nepřinese nějakou revoluční myšlenku, ale umožní nám nahlédnout na zkoumané téma z velkého odstupu a uvědomit si, která subtémata v něm dominují. Podobné zobrazení lze využít i pro rychlou obsahovou analýzu textových dokumentů. Po nastavení toho, která slova mají být z analýzy vynechána, protože nenesou sama o sobě žádný význam, můžeme vidět, že se některé výrazy v textu objevují velmi často. Tento druh rychlé obsahové analýzy lze aplikovat například i na jednotlivý přepis a zjistit tak, zda se k některému tématu narátor opakovaně vracel. Většinou si takového jevu dokážeme všimnout i sami, ale při velmi dlouhých rozhovorech nebo dlouhodobém projektu tu software opět může posloužit jako pomocník nedostatečné lidské paměti.

Proměna myšlení

V roce 1997 formuloval Zdeněk Konopásek myšlenku, že počítačové programy pro zpracování nenumerických dat nejsou pouze technickým pomocníkem, který umožní přehledněji a snáz zvládat to, co badatelé dělali vždy. Předpovídal,

Obr. 4. Příklad jednoduché základní vizualizace témat vztahujících se k zahraničním zkušenostem narátorek

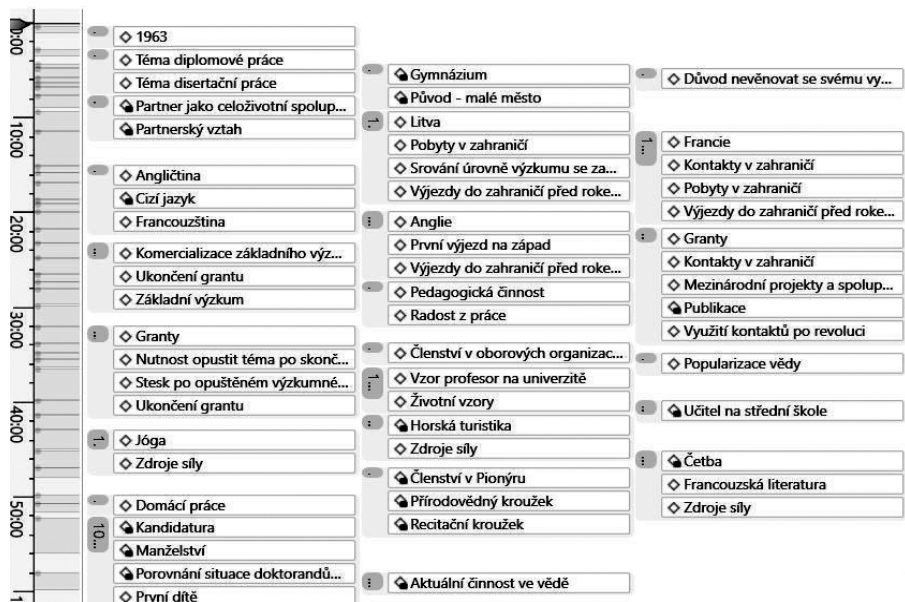
Obr. 5. Word cloud je spíše hravým nástrojem, který umožňuje prohlédnout si nejčastěji užívaná slova. Funguje však pouze pro textové zdroje. Navíc dosud chybí seznam „stop slov“ – nevýznamových slov pro češtinu.

že nepůjde o pouhé znásobení nebo umocnění badatelovy mentální kapacity, ale o její hlubokou transformaci (Konopásek 1997, odst. 52). Už v roce 1992 konstatoval, že design těchto programů přestává být odvozován jednoznačně a mechanicky z metodologických příruček kvalitativního výzkumu. Namísto toho se na trhu začaly objevovat metodologické příručky, jejichž obsah byl určován tím, jak se proměňovaly možnosti softwarových nástrojů.

Výhodou i rizikem využití computerizovaného kódování je snadnost, s jakou je možné pracovat s obrovským množstvím kódů. Pokud badatel nedovede příběh zpět poskládat do soudržnějšího celku, hrozí atomizace výzkumného tématu. Možnost pracovat s větším množstvím kódů umožňuje důkladný průzkum materiálu – rozhovory tak můžeme rozebrat z různých hledisek – například v souvislosti s životními obdobími narátora, z pohledu velkých politických událostí, sebehodnocení narátora nebo z pohledu prožívaných emocí. Výzvou pro badatele je pak schopnost jednotlivé atomy smysluplně poskládat do logicky plynoucí teorie.

Specifikem orálněhistorických pramenů je, že zaznamenaná slova nesou jen část významu pronesené řeči. Pro výslednou interpretaci je však důležitý i kontext, ve kterém byla pronesena, tedy prostředí, přítomnost dalších osob nebo emotivní zabarvení, nadsázka, ironie nebo rozčilení a další emoce, které vyprávění provázejí. Pokud se badatel rozhodne pracovat nejbližší tradiční technice, tedy s textovými přepisy rozhovorů, které si nejprve okóduje a později si zobrazí příslušné úryvky textu se shodným kódem, riskuje, že tyto informace o kontextu vzniku pramene budou u úryvků vytržených z celkového textu ztraceny. V tomto případě je naopak výhodou práce s původními zvukovými záznamy nebo dokonce videozáznamy rozhovoru, neboť badateli kromě slovního obsahu poskytnou celou řadu nonverbálních informací, jakými je ruch v okolí, příchod jiné osoby, cinkání šálku nebo emotivní zabarvení hlasu. Stejně tak významné jako slova může být i ticho mezi jednotlivými sděleními, a to může badateli, pokud si jej přímo nepoznamená, při práci s přepisem snadno uniknout. Videozáznam je jako informační zdroj ještě komplexnější, avšak obrazové záznamy nejsou u orální historie běžnou praxí. Zvuková nahrávka totiž narátorovi poskytuje možnost značné anonymity a intimní atmosféry při rozhovoru, za současného zachování vysoké vypovídací hodnoty z hlediska možnosti vcítit se do pocitů vyprávějího.

Pohled na okódovaný zdrojový dokument umožňuje badateli poodstoupit od zpracovaného materiálu a sledovat tok myšlenek vyprávějího (viz obr. 6). Přeskakuje určité životní období? Hovoří hlavně o práci? Jaká témata na sebe ve vyprávění navazují? To jsou příklady otázek, které si může klást při pohledu na určitý kódovaný úsek.

Obr. 6. Možnost poodstoupit od kódovaného rozhovoru a sledovat tok myšlenek narátora. Vyprávění začíná rokem 1963, vrací se k dětství na malém měste a poté přechází k současné situaci v grantovém systému hodnocení vědy.

Počítačové zpracování analytického procesu tak nepřináší kompletní transformaci myšlení. Spíše umožňuje přehledné zachycení badatelova uvažování, které je tak možné i zpětně sledovat. Přináší však možnost kreativního zpracování nashromážděných pramenů z různých úhlů pohledu při práci s velkým množstvím kódů a jejich kategorií. Umožňuje spolupráci větších badatelských týmů, při níž mohou jednotliví účastníci dobře sledovat uvažování svých kolegů a začleňovat své postřehy do společného projektu.

Trendy ve vývoji programu

Osmá verze programu ATLAS.ti se přiznaně inspiruje vzezřením programů MS Office a od předchozích verzí programu se poměrně výrazně liší. Daleko více se přizpůsobuje tomu, na co jsou nezavěření uživatelé zvyklí (Konopásek 2017). To může zprvu iritovat ty, kteří byli zvyklí pracovat ve starších verzích programu. Pro nové uživatele je však daleko přívětivější a nemá význam, aby se snažili nejprve naučit orientovat ve starších verzích programu.

Slovník programu se také přizpůsobil běžnému uživateli a pozměnil se z výrazů vycházejících z tradice metodologie kvalitativního výzkumu spíše směrem ke slovníku běžného uživatele Windows. Z *hermeneutické jednotky* se stal *projekt*. Z *primárních dokumentů* jsou *dokumenty*, z významových rodin (*families*) jsou skupiny (*groups*).

Do výzkumného projektu v ATLAS.ti lze nyní importovat data z dalších programů a databází. Načítání je nově možné z Twitteru, z Evernote, z Excelu a z různých programů zaměřených na správu bibliografických dat. Bibliografické programy EndNote (propojený s platformou Web of Science), Mendeley (produkovaný jejich největším konkurentem, nakladatelstvím Elsevier) či svobodný software Zotero umožňují budovat virtuální knihovničku PDF dokumentů a při čtení je opatřovat poznámkami, tedy svým způsobem procházet první fází kódování. Stejného efektu však můžete dosáhnout i v případě, že si čtené dokumenty rovnou kódujete – opatřujete výpisky a poznámkami přímo v programu ATLAS.ti

V létě 2020 oznámil producent softwaru verzi 9, která byla uvedena jako vhodná pro akademický výzkum, marketingový výzkum a výzkum uživatelské zkušenosti. Směr vývoje k využitelnosti pro komerční účely tak stále nabývá na významu.

Alternativní možnosti na softwarovém trhu

ATLAS.ti samozřejmě není jediným programem svého druhu na trhu. Má konkurenty mezi komerčními programy i různými open source systémy. V roce 1997 odstartoval podobně zaměřený program NUD*IST produkovaný nakladatelstvím SAGE. Dnes je dostupný jeho nástupce NVIVO, který disponuje obdobnými funkcemi jako ATLAS.ti. V historii vývoje programu ATLAS.ti uživatelská komunita velmi cenila skvělou uživatelskou podporu. Autoři programu komunikovali s odbornou veřejností a návrhy, které vyhodnotili jako užitečné, velmi rychle zapracovávali do nových verzí programu. Zdeněk Konopásek vzpomíná v článku z 90. let, jak přímo autor programu Thomas Mur odepisoval na začátečnícké dotazy i připomínky z odborných kruhů osobně a zpravidla ještě téhož dne (Konopásek 1997). Tím si program získal výsadní postavení mezi svými konkurenty.

Velmi dobrá uživatelská podpora programu stále přetrvává, i když si se zákazníci již nedopisuje přímo tvůrce programu. Pravidelně jsou vypisovány živé webináře dostupné zdarma. V jejich rámci je možné se ptát na nejasnosti

v reálném čase. Producent programu se stále hlásí ke kořenům spojeným se zakotvenou teorií a pořádá vzdělávací programy i na toto téma. Velmi kvalitní jsou i videotutoriály, dostupné uživatelům programu na platformě Youtube.

V roce 2019 přišla iniciativa Rotterdam Exchange Format Initiative s návrhem nového otevřeného standardu pro výměnu kvalitativních dat s názvem QDA-XML. Jejich cílem bylo umožnit uživatelům přenést kódovaná kvalitativní data z jednoho výzkumnického softwaru do druhého. Počáteční podpora byla zahrnuta v ATLAS.ti, QDA Miner, Quirkos a Transana, s implementací příslibenou od Dedoose, MAXQDA a NVivo. I z tohoto seznamu je vidět, kteří z konkurentů programu ATLAS.ti dávají větší váhu využitelnosti programu pro výzkum, spíše než snaze si omezeným formátem udržet své zákazníky a donutit je i jejich kolegy používat stejný softwarový nástroj. Nebyl to první navrhovaný standard, byl ale první, který byl implementován více než jedním producentem software a byl výsledkem spolupráce mezi prodejci a zástupci výzkumné komunity¹ (Products: REFI-QDA Project 2020).

Tato iniciativa je velmi důležitá v tom smyslu, že rozšiřuje možnosti týmové spolupráce i na kolegy, kteří využívají jiný program. Počítačové zpracování kvalitativních dat přináší totiž také velmi dobré možnosti spolupráce na větším výzkumném projektu – může být propojeno více výzkumných projektů, které začali tvořit různí lidé, přičemž zůstanou zachovány údaje o autorství jednotlivých kódů, komentářů a poznámek. Možnost spolupráce širšího badatelského týmu na společném projektu je jednou z největších výhod využití software pro analýzu kvalitativních dat, bez ohledu na to, který konkrétní program si badatelé vyberou.

Závěr

Mezi kolegy historiky stále ještě narážím na obavy, zda nastupující generace, zvyklá využívat výpočetní technologie, nebude odmítat jejich staré řemeslo a předpokládat, že program provede analýzu i interpretaci dat za ně. V devadesátých letech podobným způsobem vzbuzovala obavy zvýšená dostupnost kvalitních nahrávacích zařízení, která jsou pro nás dnes samozřejmostí. Objevily se úvahy na téma, že každý, kdo má kvalitní rekordér, si bude myslet, že je dobrým výzkumníkem. Zmíněné obavy musejí připadat dnešnímu badateli absurdní.

¹ „Products: REFI-QDA Project“. Online. *The REFI-QDA Standard*. Rotterdam: QDAsoftware.org. 2020. <https://www.qdasoftware.org/products-project-exchange/>.

Kvalitní záznamník má dnes prakticky každé dítě v mobilním telefonu. Stejně tak budou nejspíš další generace výzkumníků považovat za běžnou součást své práce využití systémů pro analýzu nenumerných zdrojů.

Nic z toho, co počítačové programy do procesu analýzy informačních zdrojů přináší, není nutným argumentem pro zavržení pastelek, nůžek a lepidla, pokud příslušnému badateli takový postup vyhovuje. Nic z toho také nedokazuje, že by každý badatel nutně dosáhl lepších a komplexnějších výsledků, pokud by ke zpracování využil některý z dostupných softwarů pro analýzu nenumerných dat. Právě pro onu nutnou dávku intuice a kreativity na straně badatele stále platí, že neexistuje přesný návod, jak dosáhnout kvalitní vědecké teorie pomocí kvalitativního výzkumu, stejně jako tomu bylo při použití analogových prostředků. Je to však zajímavý prostor pro experimentování, který v neposlední řadě šetří množství spotřebovaného papíru i chaos na pracovišti. Za předpokladu, že bychom se bez počítače při zpracování výzkumu stejně neobešli, alespoň částečně šetří životní prostředí.

Nespornými výhodami analýzy kvalitativních dat pomocí některého ze zmíněných softwarů je výrazné usnadnění týmové práce více badatelů na jednom projektu a případné předání projektu jiné osobě. I pro badatele jednotlivce jsou data v programu mnohem lépe organizována. To přináší ohromnou výhodu především v dlouhodobé perspektivě, v situaci, kdy se potřebujeme ke stejným datům vrátit po letech či dokonce desetiletích. Velký potenciál má využití analytických programů i pro longitudinální a návazný výzkum, který si bez dobře organizovaných dat lze jen těžko představit.

Jako začínající badatelka skládala autorka složité postup, který dnes využívá při práci s orálněhistorickými prameny, za pomoci diskuzí s přáteli a známými z jiných společenských vědních oborů. Na konci této cesty zjistila, že způsob práce, který ji stálo tolik námahy vyvinout, je pro kolegy sociology samozřejmostí. Otevírá se tak prostor pro další zkoumání: co ještě mohou starší sestřičky orální historie jako sociologie, antropologie nebo etnografie naučit orální historiky? Čeho všeho jsme si zatím ještě nevšimli a co vše jsme zatím nedokázali integrovat do svého myšlení, které se pokouší o důkladné porozumění nedávné historii?

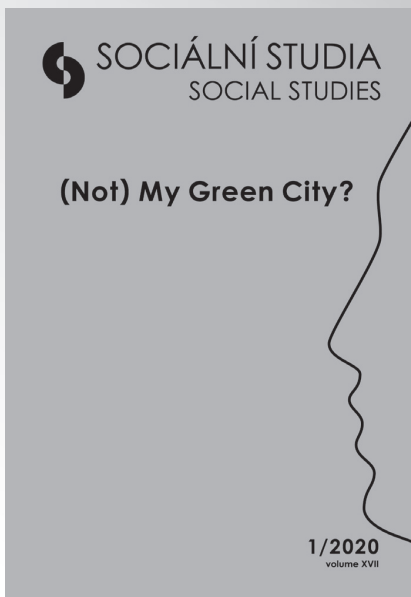
Jana Římanová vystudovala informační studia a knihovnictví na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Pokračovala studiem oboru orální historie na Fakultě humanitních studií UK, kde se v diplomové práci zabývala rolí žen v historii české punkové subkultury. Nyní na téže fakultě dokončuje doktorandské studium soudobých evropských dějin. Dlouhodobě spolupracuje s Českým rozhlasem, kde se v pořadu *Universum* věnovala české akademické sféře. Nyní připravuje podcastovou sérii *Bludičky* o krajině a příbězích, které se do ní otiskly.

Kontakt: janarimanova@gmail.com

Prameny a literatura

- BIOS. 2017. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen* [online]. Dostupné z <https://www.budrich-journals.de/index.php/bios/issue/view/2529> [cit. 2020-08-04].
- Epp, André. 2017. „(Un-)Möglichkeit computergestützter Narrationsanalyse.“ *BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen* [online] 30, 2017: 30–43. Dostupné z <https://www.budrich-journals.de/index.php/bios/article/view/33243> [cit. 2020-08-04].
- Firouzkouhi, Mohammadreza – Zatgham-Boroujeni, Ali. 2015. „Data Analysis in Oral History. A New Approach in Historical Research.“ *Iranian Journal of Nursing* [online] 20, 2015, 2: 161–164 [cit. 2020-07-30].
- Janesick, Valerie. 2010. *Oral History for the Qualitative Researcher. Choreographing the Story*. New York: Guilford Press.
- Konopásek, Zdeněk. 1997. „Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu. Program Atlas/ti v akci.“ *Biograf* 1997, 12: 106 odst. [online]. Dostupné z <http://www.biograf.org/> [cit. 2020-05-04].
- Konopásek, Zdeněk. 2017. „Rozpaky nad inovacemi. ATLAS.ti, verze osmá.“ *Biograf* 2017, 65–66: 28 odst. [online]. Dostupné z <http://www.biograf.org/> [cit. 2020-05-04].
- Leavy, Patricia. 2011. *Oral History. Understanding Qualitative Research*. Oxford: Oxford UP.
- Products: REFI-QDA Project. 2020. *The REFI-QDA Standard* [online]. Rotterdam: QDAsoftware.org. Dostupné z <https://www.qdasoftware.org/products-project-exchange/> [cit. 2020-05-02].
- Strauss, Anselm. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu. Postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Albert.
- Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel. 2011. *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.

SOCIÁLNI STUDIA

EDITORIAL — **Bianka Plüschke-Altöf, Helen Sooväli-Sepping:** (Not) My Green City? Green Spaces in Times of Urbanization

THEMATIC BLOC — **Eeva Berglund, Guy Julier:** Growth in WEIRD Helsinki: Countering Dominant Urban Politics and its "Green" Pretensions • **Pavel Grabalov, Helena Nordh:** "Philosophical Park": Cemeteries in the Scandinavian Urban Context • **Carrie Ann Benjamin:** A Place to Breathe in the Dense City: Community Gardening and Participatory Urbanism in Paris • **Madeleine Bonow, Maria Normark, Sabine Lossien:** Offering Urban Spaces for Community Gardens: Implementation, Development, and Resilience in Stockholm, Sweden

ARTICLES — **Milan Školník:** Corruption and Political Participation: A Review

ZA HANOU HAVELKOVOU (1949–2020)

31. októbra 2020 nás opustila sociologička a politická filozofka Hana Havelková. Pre mnohé a mnohých v českom a slovenskom akademickom a širšom intelektuálnom priestore bude ďalej žiť ako žena jasnozrivého intelektu a vedomostí prekračujúcich disciplinárne hranice. Bude pre nás naďalej žiť aj ako kolegyňa a vyučujúca, ktorá nás nasmerovala k práci v oblasti feministickej teórie a dodávala nám v nej nové podnety.

Hana Havelková sa nezmazateľne zapísala do ponovembrového príbehu rozvoja feministického hnutia a najmä feministickej intelektuálnej reflexie v Česku a na Slovensku. Jej autorský a organizačný prínos je veľký. Začiatkom deväťdesiatych rokov 20. storočia zorganizovala dôležitú konferenciu k problematike výskumu genderového režimu v strednej a východnej Európe cez prizmu modelu manželstva a rodiny (Existuje stredoevropský model manželství a rodiny? Praha 1994). Zásadnú rolu meštianskeho modelu rodiny pre emancipáciu žien vysvetľovala a zdôrazňovala prakticky vo všetkých svojich publikáciách. V roku 1993 sa tiež stala členkou redakčného matronátu slovensko-českého feministického časopisu *Aspekt*, členkou symbolického spoločenstva žien, ktoré nad časopisom držalo záštitu. V dobe nadšenia z nových intelektuálnych podnetov, ale aj predpojatosti voči feminizmu, bola táto symbolická podpora pre rozvoj myslenia a organizovania sa žien dôležitá.

So slovenskou organizáciou *Aspekt*, vydávajúcou rovnomenný časopis, Hana Havelková pestovala dlhodobú spoluprácu. V deväťdesiatych rokoch tu publikovala viacero textov, ktoré sa venovali utváraniu moderného patriarchátu na pozadí nového meštianskeho poriadku v 19. storočí. Do slovensko-českého verejného priestoru v roku 1994 vniesla tiež otázku čítania feministických klasík, keď v článku *Druhé pohlaví – věc veřejná* (*Aspekt* 2/1994) predostrela svoj premyslený prístup k možnostiam čítania *Druhého pohlavia* Simone de Beauvoir a jedným dychom vyzvala k novému a úplnému prekladu tejto knihy v češtine alebo slovenčine. Dodnes jej volanie nebolo vypočuté.

Hana Havelková spájala a pomáhala vytvárať stabilnejšie inštitucionálne štruktúry, bez ktorých sústredené rozvíjanie akademickej, intelektuálnej a verejnej činnosti nie je možné. Pôsobila v Nadácii Gender Studies, Českom helsinskom výbore a viacerých výskumných inštitúciách (o. i. Institut für

Konfliktforschung) a redakčných radách (*Sociologický časopis, Constellations, L'Homme, Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*). Zaslúžila sa napríklad aj o to, aby sa pravidelná medzinárodná konferencia Philosophy and Social Science, zameraná na kritickú teóriu (ktorej sa venovala ešte v svojej diplomovej a postgraduálnej vedeckej práci), presunula začiatkom deväťdesiatych rokov do Prahy. Dlhodobo tiež rozvíjala spoluprácu so zahraničnými osobnosťami feministickej teórie, ako napríklad viedenskou filozofkou Hertou Nagl-Docekal, ktorej knihu *Feministická filozofie: Výsledky, problémy, perspektivy* preložila (Praha 2007).

Stovky ľudí si dnes Hanu Havelkovú pripomínajú ako charizmatickú prednášajúcu. V svojich kurzoch Úvodu do feministických teórií na Fakulte humanitných štúdií Univerzity Karlovej odpovedala na veľký dopyt po nových prístupoch k chápaniu spoločnosti, ktorý medzi mladými ľuďmi rozpoznala. Jej zaujatie pre pedagogiku sa prenášalo aj do priestorov mimo prednáškové siene. Aj štátnicové skúšanie v odbore genderové štúdiá sa čas od času stalo príležitosťou pre malú prednášku, dôležité dovysvetlenie argumentu. O to, aby genderová perspektíva nebola len súčasťou disciplinárne vymedzeného výskumu a výuky, ale aby sa genderové štúdiá vyprofilovali ako samostatný študijný odbor na magisterskej úrovni na Fakulte humanitných štúdií Univerzity Karlovej, sa Hana Havelková podstatne zaslúžila. (Presnejšie na tieto zakladateľské momenty spomína Petr Pavlík v svojom príspevku v knihe *Odvaha nesouhlasit: Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe*, Praha 2019).

Dôležitosť už viac než pätnásťročnej existencie samostatného odboru si dnes uvedomujeme o to viac, o čo silnejšie pribúdajú útoky na „gender“. Ten Hana Havelková nechápala len ako (hocako dôležitý) aspekt individuálnej ľudskej identity, ale predovšetkým ako organizačný princíp spoločnosti, ktorý pôsobí najmä v rovine inštitucionálnej a aj symbolickej. Ako pripomenula v rozhovore s Terezou Jiroutovou Kynčlovou v roku 2019, to, čo antifeministi nazývajú „feminizmus „genderového typu““ (ide pochopiteľne o pleonazmus, každý feminizmus totiž musí mať teóriu identifikujúcu príčiny genderového útlaku či nerovnosti) „jde do väčšej hĺbky a skutočne se dotýká spoločenského systému a môže ohrožovať patriarchálny systém“.

Hana Havelková vedela pomenovávať a pojmovo uchopovať, a to či už premenlivú prítomnosť alebo v stanovených rámcoch už interpretovanú minulosť. Keď napríklad v roku 2004 vystúpila na bratislavskej konferencii konanej pri príležitosti desaťročnice slovenského feministického projektu Aspekt a uvažovala nad premenami ženského hnutia a genderovej kultúry v ponovembrovom

Česku, identifikovala protirečenie medzi zakonzervovaním genderových myšlienkových vzorcov a demografickým správaním v deväťdesiatych rokoch. Zároveň však vedela dať relevanciu aj takým fenoménom ako je feminizmus v jeho populárnych a rozptýlených, individualizovaných, podobách. O dva roky neskôr, v októbri 2006, na ďalšej konferencii organizovanej Aspektom s názvom História žien, Hana Havelková predstavila svoje návrhy konceptualizácií postavenia žien v modernej českej histórii. Medzi príspevkami venovanými najmä biografiám žien a vybraným aspektom ženskej emancipácie bol tento vyslovene teoretický príspevok zjavením. Do honby po zhromažďovaní dôkazov o ženskom dejinnom aktérstve vniesol dôležité otázky týkajúce sa teoretických rámcov, v ktorých sa dejiny žien a genderová historiografia pohybujú. Rozsahom veľký príspevok publikovaný pod provokatívnym názvom Konec idyly? (in *História žien. Aspekty písania a čítania*, Bratislava 2007) predstavil viaceré možnosti sociologickej interpretácie a explanácie výsledkov historického bádania. Tieto možnosti ponúkol ako rovnocenné prístupy k skúmaniu premeny postavenia žien v spoločnosti a od svojho publika očakával, že o tejto ponuke bude živo diskutovať a priesť sa o prínosy jednotlivých prístupov.

Sama Hana Havelková ako primárny konceptualizačný nástroj pri chápaní historických premien genderovej organizácie spoločnosti používala predovšetkým teóriu modernizácie, najmä práce akademičiek a akademikov z nemeckého jazykového priestoru (Ulrich Beck, Elisabeth Beck-Gernsheim, Ute Frevert, Ute Gerhard a ďal.). Aj pomocou teórie modernizácie sa jej podarilo mimo zjednodušujúceho antikomunistického rámca uchopiť genderovú kultúru štátneho socializmu. Výsledky jej vlastného výskumu aj výskumu tímu, ktorý viedla, boli publikované v dvoch monografiách, spolueditovaných s Liborou Oates-Indruchovou – *Vyvlasťňný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989* (Praha 2015) a *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice* (London – New York 2014). V recepcii týchto poznatkov má, domnievam sa, dnes už hojne rozvinutý výskum štátneho socializmu v Československu voči Hane Havelkovej dlh.

Marilyn Frye tvrdí, že úlohou feministickej teórie je nanovo pomenovať svet. Je to odvážne a možno aj drzé podujatie. Hana Havelková dobrú intelektuálnu prácu rozhodne nepovažovala za jednoduchú a samozrejmu. V textoch z prvej polovice deväťdesiatych rokov (napr. *A Few Pre-feminist Thoughts*, 1993; *'Patriarchy' in Czech Society*, 1993; *Transitory and Persistent Differences: Feminism East and West*, 1997; *Women in and after a 'Classless Society'*, 1999) písala o tom, že teória bez reality a realita bez teórie sú nefunkčné. Reagovala tak na pretlak teórií, vypracovaného pojmového jazyka, s ktorým sa stretávala prvá postsocialistická generácia žien (a niekoľko mužov), uvažujúca o genderových vzťahoch v svojich spoločnostiach. Teórie – a ich zástankyne a propagátorky – prichádzajúce predovšetkým z anglosaského prostredia, asi aj v dôsledku ich reziduálneho radikálno-feministického presvedčenia o univerzálnosti patriarchy predpokladali, že pojmy a argumenty sa musia samozrejme ujať aj v bývalých sovietskych satelitoch. Hana Havelková tomuto tlaku na preberanie pojmov, ktorých stavbu a pôsobnosť nepreskúmame, ale budeme hľadať len konkrétne príklady, ktoré by už existujúce pojmy len exemplifikovali a potvrdzovali ich platnosť, svojím vytrvalým myslením vzdorovala.

Hana Havelková nám dala veľa. Aj vďaka nej desiatky študentiek a výskumníčov dostali možnosť stať sa feministickými akademičkami, ktoré vedia narábať dobre pojmami a argumentmi. Desiatky či stovky študujúcich a kolegýň a kolegov z príbuzných odborov priviedla k uvedomeniu toho, že genderová perspektíva má vo výskume a porozumení spoločnosti nezastupiteľnú úlohu.

Keď pre svoj znovuobjavený záujem o skúsenosti žien a o ich písanie použila termín talianskych filozofiek *affidamento*, použila ho pre označenie praxe, ktorá

bola v českom i slovenskom kontexte v deväťdesiatych rokoch nová, a to praxe feminizmu. Jedno z východísk feminizmu totiž spočíva v tom brať slová žien a ich skúsenosti vážne. Hana Havelková v rovnomennom texte (in *Nové čtení světa*, Praha 1997) píše o tom, že to nie je samozrejmé a že aj ženy samotné často vnímajú vlastné činy a slová, akoby nemali hodnotu, dopad či neboli dostatočne závažné. Význam a hodnota slov a činov vznikajú v obehu a výmene samotnej. Preto, aby nejaké slovo získalo váhu, musí byť zopakované, argument musí byť znovu prečítaný a opätovne vyslovovaný.

Akademická aj širšia verejnosť má možnosť sa s dielom Hany Havelkovej obsiahle zoznámiť v kolektívnej monografii *Odvaha nesouhlasit: Feministické myšlení Hany Havelkové a jeho reflexe* (Praha 2019), ktorá obsahuje výber dôležitých statí Hany Havelkovej v českom a anglickom jazyku a aj spomienky jej kolegýň, kolegov, žiakov a žiačok a tiež prácami Hany Havelkovej inšpirované state.

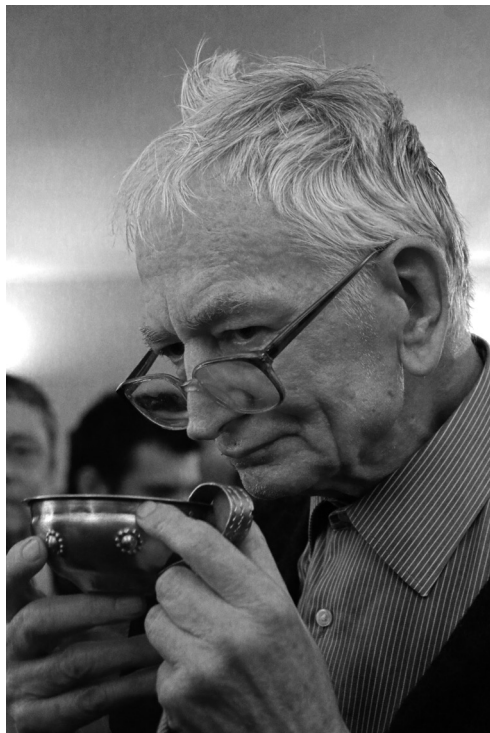
Lubica Kobová

Lubica.Kobova@fhs.cuni.cz

JAN BOUZEK BÁDAJÍCÍ, VYUČUJÍCÍ A INSPIRUJÍCÍ (1935–2020)

V úterý 3. listopadu v brzkých ranních hodinách navždy odešel ve svých 85 letech prof. PhDr. Jan Bouzek, DrSc. Ačkoliv byl svým veřejným působením znám především jako klasický archeolog s niterným zájmem o archeologii raného Řecka, Etrusků a Thráků, mnoho studií věnoval i prehistorické střeoevropské a římsko-provinciální archeologii a antickým tradicím v českém umění. Mnozí jeho přátelé a známí v jeho práci i životě též silně vnímali jeho neustálý oborový přesah do filozofie a antropologie. Osobnost Jana Bouzka je bytostně spjata především s jeho více než padesátiletým působením na *Ústavu pro klasickou archeologii* Filosofické fakulty Univerzity Karlovy. S pro něj tak charakteristickým nasazením však pedagogicky působil také na Fakultě humanitních studií téže univerzity a své studenty našel také na Masarykově univerzitě v Brně a na Univerzitě Komenského v Bratislavě. Profesionálně též dlouhá léta odborně působil v Národním muzeu, kde se věnoval péči o antickou sbírku.

Jan Bouzek se narodil 17. února 1935 v Praze. Dětství a rané mládí prožil ve složitých podmínkách protektorátu a komunisty uchvácené republiky. Po gymnaziálních studiích se v padesátých letech rozhodl pro studium na pražské filosofické fakultě. Zvolil pravěkou a klasickou archeologii, obory, jak sám říkal, ležící trochu stranou jinak všudypřítomné ideologické zátěže. Již v průběhu studia začal pracovat v Muzeu hlavního města Prahy, v posledním roce studia pak působil jako dokumentátor v Národním muzeu. Po absolutoriu v roce 1958 získal na Ústavu pro klasickou archeologii místo asistenta, čímž započala jeho profesní dráha, která jej s tímto pracovištěm doživotně poutala. Svou příznačnou píli i přes rušivé ideologické zásahy zvnějšku budoval svou akademickou dráhu na FF UK přes pozici odborného asistenta (1962–85) až po profesuru. V roce 1966 získal titul CSc. a roku 1967 PhDr. V letech 1967–68 se stal stipendistou Humboldtovy nadace na univerzitě v Tübingenu, na přelomu let 1968–69 ještě obhájil první habilitační práci, ale jeho habilitační řízení bylo z politických důvodů zrušeno. Roku 1980 obhájil druhou habilitační práci a byl v roce 1983 jmenován docentem. Pozice profesora nakonec dosáhl až po převratu v roce 1991, kdy se v čase náhle nabyté celospolečenské svobody také přelomově stal proděkanem fakulty (1989–91). V roce 1992 získal hodnost DrSc.

V roli ředitele Ústavu pro klasickou archeologii mezi lety 1993–2000 zásadním způsobem utvářel a ovlivňoval českou klasickou archeologii. Mnozí si vybaví, že po většinu této doby mu byla věrnou spolupracovnicí jeho žačka, pozdější docentka Iva Ondřejová. Dodejme, že mezi lety 1969–91 Jan Bouzek pracoval také v pododdělení klasické archeologie Národního muzea nebo s ním úzce spolupracoval, především prostřednictvím další z jeho studentek, doc. Marie Dufkové.

Během téměř šedesáti let svého pedagogického působení na FF UK odborně i svým typicky lidským a neformálním přístupem přispěl k profesnímu i osobnostnímu utváření několika generací klasických archeologů, českých a slovenských, opomenout ale nelze ani několik zahraničních, kteří studovali pod jeho vedením. A nebyli to jen archeologové klasičtí. Vždy udivoval šíří svého odborného zájmu a stal se proto školitelem a rádcem mnoha i mimo antiku zaměřených odborníků.

Nedílnou součástí Bouzkova působení odborníka a pedagoga byla též vytrvalá snaha vrátit do života nejširší české veřejnosti cennou, avšak mnoha ústrky stíhanou sbírku sádrových odlitků antického sochařství a architektury, jejímž vlastníkem je Karlova univerzita. Tato kolekce, jejíhož významu a výjimečnosti si byl vědom, sešla veřejnosti z očí na začátku šedesátých let po její deinstalaci v Klementinu. Bylo to jeho zásluhou, že se po mnoha peripetiích podařilo z hlediska kunsthistorického zásadní velkou část sbírky opět pro veřejnost zpřístupnit v srpnu 1969. Jelikož se tak stalo poněkud stranou, v bývalém františkánském kostele v Hostinném v Podkrkonoší, Jan Bouzek se všemožně snažil zajistit této expozici alespoň nějaké místo v životě společnosti. Vyzdvihneme proto desítky sezonních výstav a tematických katalogů, které zde uspořádal s další ze svých žaček a klíčových spolupracovnic, dlouholetou ředitelkou této galerie Magdou Čtvrtníkovou. Zbývající odlitky byly díky neutuchajícímu nasazení Jana Bouzka vystaveny od roku 1994 v jízdárně zámku v Litomyšli, v současnosti, po kratinké expoziční epizodě v Ústí nad Labem, jsou k vidění na zámku v severočeském Duchcově.

Odborný zájem Jana Bouzka vyústil ve více než 350 statí publikovaných v domácích i zahraničních časopisech, řadu oceňovaných monografií, výstav a také velké množství populárně-naučných titulů. Jak se dozvídáme ze vzpomínek některých současných archeologů, mnohé z knih posledně jmenované kategorie stály v pozadí životně-profesního rozhodnutí řady z nich. Schopnost Jana Bouzka postihnout svou prací mnoho důležitých témat vedla k tomu, že byl zván k univerzitním přednáškám nejen v Čechách a na Slovensku, ale také v Polsku, Rakousku, Německu, Francii či USA. Během profesního života se stal členem Učené společnosti ČR, korespondujícím členem Německého archeologického ústavu a řádným členem Rakouského archeologického ústavu, (spolu) pořádal doma i ve světě vědecké konference a mnoha dalších se aktivně účastnil, uspořádal tři sborníky mezinárodní řady *Corpus Vasorum Antiquorum* (Československo 1–2, resp. Česká republika 3) a jeden z řady *Corpus Speculorum Etruscorum* (s J. Gy. Szilagyi, Rome 1992), inicioval vznik odborného časopisu *Studia Hercynia* a mnoho let jej jako editor také řídil. Vedl terénní archeologické projekty či se podílel na vykopávkách v Čechách i v zahraničí. S Drahomírem Kouteckým realizoval řadu výzkumů v severozápadních Čechách a na Moravě. V zahraničí dokončoval projekty v turecké Kýmé, na Samothráce v Řecku, v rámci projektů UNESCO vedl výkopy v Anuradhapuře na Srí Lance a v libanonském Bejrútu. Především však zevrubně a dlouhodobě zkoumal starořecké město Pistiros v bulharském vnitrozemí.

Za svou mnohaletou a soustavnou činnost byl profesor Bouzek za svého života mnohokrát oceněn. Připomeňme zde jen některá ocenění. V roce 1994 získala jeho publikace o výkopech na Srí Lance Cenu rektora Univerzity Karlovy. O rok později převzal stříbrnou medaili Univerzity Karlovy. Byl jmenován čestným občanem italského města Volterra a Dignitario dell' Ombra della Sera tamtéž. Bulharsko jej v roce 2012 ocenilo cenou ministerstva kultury za přínos bulharské kultuře a její popularizaci. V roce 2015 získal zlatou medaili Univerzity Karlovy a také medaili města Septemvri v Bulharsku. Česká archeologická společnost jej v roce 2017 vyznamenala Cenou Eduarda Štorcha za celoživotní popularizaci oboru. Specifickým, avšak neméně významným uznáním archeologické komunity je fakt, že jeho kolegové jej u příležitosti životních jubileí podarovali postupně celkem šesti sborníky s bohatou mezinárodní autorskou účastí.

Milý Honzo, během svého 85 let dlouhého života jsi svou prací a svým širokým záběrem inspiroval a podpořil ohromné množství nás, Tvých studentů, kolegů a přátel. My, kteří jsme měli tu čest a štěstí pobývat v Tvé blízkosti, budeme navždy vzpomínat na tyto chvíle tak jako poutník vzpomíná na pobyt v chladivém stínu letité olivy v parném slunci našeho milovaného Jihu. My šťastnější si také v srdci poneseš spoustu nezapomenutelných, mnohdy veselých zážitků s Tebou. Budeš nám všem moc chybět!

Pavel Titz
pavel.titz@nm.cz

Lenka J. Budilová: *Od krevní msty k postsocialismu. Vývoj antropologického zájmu o Balkán*

Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury (CDK) 2020, 217 s.

Antropoložka Lenka J. Budilová se sice věnuje řadě oblastí od evropské antropologie přes dějiny rodiny až po antropologii rodiny a genderu. Její publikační aktivity v poslední dekádě však jasně poukazují na to, že těžištěm jejího odborného zájmu je Balkán, přesněji řečeno Bulharsko. Právě zde se totiž nacházela krajan-ská vesnice Vojvodovo, jejíž „česká“ éra je vymezena roky 1900 až 1950, kdy naprostá většina obyvatelstva vesnice reemigrovala do Československa. Dá se říci, že právě díky pěti vojvodovským publikacím, na kterých spolupracovala, se Budilová stala známou. Balkánu se přitom týká i její nová kniha. Tentokrát se ovšem nejedná o prezentaci badatelských výsledků vzniklých na základě vlastního terénního výzkumu, nýbrž o práci přehledovou. Jak sama v úvodu říká: „Ambicí této knihy je ukázat, jak se anglosaská sociální a kulturní antropologie vztahovala k balkánskému prostoru, jakými způsoby jej zkoumala a jak byl Balkán zobrazován ve výsledných textech (s. 5).“

Kniha je rozčleněna do pěti hlavních kapitol. V první z nich autorka podává určitý úvod do problematiky vývoje antropologického bádání v průběhu 20. století. Anglosaská antropologie se od počátku zaměřovala převážně na nezápadní, mimo-evropské společnosti. Disciplína se tak etablovala jako věda zabývající se „těmi druhými“. Až po druhé světové válce se

antropologický zájem začal přesouvat k moderním, západním, komplexním společnostem. Tento posun v oblasti zájmu byl logicky doprovázen specifickými změnami ve sféře teorie a metodologie.

Vlastní jádro knihy tvoří tři velké kapitoly, které jsou zaměřeny na vývoj antropologického zájmu o Balkán od počátku minulého století až do dnešních dní. První z nich se zaměřuje na období od počátku 20. století do roku 1945. Jsou zde představeny některé předvědecké pokusy o poznání Balkánu, tedy etnograficky orientované cestopisy a amatérské výzkumy, dále pak první antropologické výzkumy předválečného období. Druhá hlavní a také nejobsáhlejší kapitola nazvaná Terénní výzkumy na Balkáně po roce 1945 se zabývá poválečným obdobím do roku 1989. V této éře došlo k markantnímu nárůstu antropologických výzkumů v Evropě, což se odrazilo i v množství teorií a konceptů, které se vztahují k balkánskému areálu, od modernizační teorie, přes antropologii Středomoří, koncept *honour and shame* až po výzkumy etnických identit. Třetí hlavní kapitola je zaměřena na období po pádu komunismu až po současnost. Tato část sleduje témata, která se na antropologické mapě Balkánu objevila spolu s politickými změnami, jako jsou například postsocialistická transformace, pronikání globalizace, konzum nebo postsocialistická nostalgie.

V každé ze tří kapitol se místy vyskytují šedé boxy s textem. V nich autorka čtenáři představuje témata, která byla (a jsou) předmětem zájmu badatelů, například krevní msta, kmotrovství, zádruha a podobně. Cílem těchto „vsuvek“ je ukázat, jak na daný fenomén či instituci nahlíželi různí výzkumníci a jaké závěry a diskuze vzešly z jejich aktivit.

V páté, závěrečné kapitole Budilová vymezuje pozici balkánských výzkumů v antropologickém bádání jako celku. Ukazuje, co tyto výzkumy antropologii přinesly, zda a jaký měly vliv na obecné antropologické vědění. Dalším tématem kapitoly je porovnání anglosaské antropologie a místních disciplín z hlediska jejich teorie a metodologie.

Jak sama autorka říká, jedním z důvodů, které ji vedly k napsání knihy, byla nespokojenost s faktem, že antropologie je v českém akademickém prostředí představena zejména prostřednictvím líbivých publikací učebnicového stříhu, kde je disciplína prezentována jako studium vzdálené exotiky doprovázené dobrodružstvím. Mezi ikonami z učebnic a reálnou antropologickou praxí tak vzniká propast, kterou se příliš nedaří překlenout. A ačkoli i pro nás má dodnes Balkán příchutí exotiky, či spíše Orientu, tak příklady studií z kulturně bližšího terénu přeci jen pomáhají „demytizovat“ terénní výzkum jako takový. Navíc ačkoli je základní teoretická báze této studie definována sociální

a kulturní antropologií, tam, kde je to relevantní, autorka konfrontuje antropologii s lokálními badatelskými diskursy, jako jsou folkloristika, etnologie a etnografie. Právě to je jedním z momentů, kterými se jí přirozenou cestou daří ukázat specifika antropologického myšlení.

Knihu *Od krevní msty k postsocialismu* je možné číst různými způsoby. Můžeme na ni nahlížet jako na text primárně zacílený na odbornou veřejnost. Publikaci je však jistě možné vnímat i jako učebnici. Ačkoli hned v úvodním textu autorka prohlašuje, že není jejím záměrem vytvořit další knihu učebnicového stříhu, tak vzhledem k tomu, že jde o skutečně unikátní práci, se tato možnost doslova nabízí. Publikaci bych však doporučila i laikovi se zájmem o Balkán. Dobře se čte, je přehledná a srozumitelná a netrpí ani častým neduhem současných odborných textů, kterým je nadužívání cizích slov a odborné terminologie.

Tereza Lančová

TerezaLancova@seznam.cz

Alena K. Alamgir	Georgia Institute of Technology, Georgia, USA
Jaroslav Alt	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Blanka Altová	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Karel Altman	Etnologický ústav AV ČR, Brno
Anna Duda	Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polsko
Miroslava Hlinčíková	Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, Bratislava, Slovensko
Iva Holmerová	Fakulta humanitních studií UK, Praha
Hana Horáková	Filozofická fakulta UP, Olomouc
Pavel Hošek	Evangelická teologická fakulta UK, Praha
Matouš Jaluška	Ústav české literatury a komparistiky AV ČR, Praha
Kristina Kaiserová	Filozofická fakulta UJEP, Ústí nad Labem
Vojtěch Kessler	Historický ústav AV ČR, Praha
Kamila Klingorová	Sociologický ústav AV ČR, Praha
Šárka Koukalová	Národní památkový ústav, Praha
Miha Kozorog	Univerza v Ljubljani, Ljubljana, Slovinsko
Jan Kroupa	Nadace Via, Praha
Waldemar Kuligowski	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań, Polsko
Michaela Antonín Malaníková	Filozofická fakulta UP, Olomouc
Jiří Mertl	Fakulta filozofická ZČU, Plzeň
Olga Nešporová	Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha
Ivana Noble	Evangelická teologická fakulta UK, Praha
Oto Polouček	Filozofická fakulta MU, Brno
Barbora Půtová	Filozofická fakulta UK, Praha
Milada Sekyrková	Ústav dějin a archiv UK, Praha
Jaroslav Šotola	Filozofická fakulta UP, Olomouc
David Václavík	Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická TU, Liberec
Lucie Vidovičová	Fakulta sociálních studií MU, Brno
Olga Vodáková	bez afiliace
Marta Wójcicka	Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Polsko

Lidé města | *Urban People* jsou předním českým recenzovaným časopisem v sociální antropologii. Časopis byl založen v roce 1999 a vychází v tištěné verzi a on-line ve formátu otevřeného přístupu (open access). Jeho cílem je podpořit vysoce kvalitní a eticky odpovědný akademický výzkum v sociální antropologii a příbuzných oborech, maximalizovat otevřenou a bezplatnou výměnu vědeckých poznatků. Časopis vydává Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy a je veden nezávislými redakčními radami složenými z mezinárodně uznávaných odborníků.

Časopis přijímá originální, dosud nepublikované texty do rubrik statí, recenzních statí, esejů, materiálů, knižních recenzí a zpráv. České a slovenské texty jsou zařazovány do českých čísel, anglické do anglických čísel časopisu.

Lidé města | *Urban People* poskytují otevřený přístup k celému obsahu bezprostředně po vydání. Elektronický archiv je trvale veřejně přístupný a je nezávislý na existenci časopisu. Časopis je dostupný v rámci licence Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0). Publikace je pro autory zdarma, nevybírá se žádný poplatek za redakční práci, ani jiný publikační či autorský poplatek. Autor zůstává držitelem autorských práv ke svému dílu.

Jako nejvýznamnější české oborové periodikum je časopis *Lidé města* | *Urban People* vázán dodržováním nejvyšších etických standardů, a to ve všech fázích publikačního procesu. Editoři časopisu, vydavatel, autoři a recenzenti se řídí Etickým řádem a dalšími pravidly Committee for Publication Ethics (COPE) a doporučením Publishing Ethics Resource Kit (PERK) nakladatelství Elsevier.

Časopis *Lidé města* | *Urban People* je řádně indexován v České národní bibliografii, v Bibliografii dějin českých zemí a v databázi Central and Eastern European Online Library (CEEOL). Je zařazen na Evropský referenční index humanitních věd (European Reference Index for the Humanities, ERIH Plus).

Více informací na internetových stránkách časopisu: www.lidemesta.cuni.cz

Urban People | *Lidé města* is a leading peer-reviewed Czech journal in social anthropology established in 1999, and published in a print version and on-line in an open access format. The journal's goal is to foster high-standard and ethically responsible academic research in social anthropology and related disciplines by maximizing the free exchange of scholarly knowledge. It is issued by Charles University's Faculty of Humanities, and is governed by independent Editorial Boards whose members are internationally recognized scholars.

The journal accepts original, as yet unpublished academic texts in the form of articles, review articles, essays, academic editions, book reviews, and short reports. Czech or Slovak texts are published in the Czech editions, while English contributions are issued in the English editions of the journal.

Urban People | *Lidé města* provides open access to all of its content immediately after publication. The electronic archive is permanently open to the public, and it is independent on the journal's existence. The journal is available under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0). There is no article processing charge, nor any other fee for authors or for article submission. The author remains to be the copyright owner of their work.

As a leading national journal in the field, *Urban People* | *Lidé města* is committed to meeting high standards of ethical behaviour at all stages of the publication process. Journal editors, the publisher, authors, and reviewers all follow the Committee of Publication Ethics' (COPE) Code of Conduct and other guidelines, as well as the recommendations of Elsevier's Publishing Ethics Resource Kit (PERK).

The journal *Urban People* | *Lidé města* is regularly indexed in the Czech National Bibliography, in the Historical Bibliography of the Czech Lands, and in the database of the Central and Eastern European Online Library (CEEOL). It is included in the European Reference Index for the Humanities (ERIH Plus).

More information on the journal's website: www.lidemesta.cuni.cz

Asistentka redakce/Secretary: **Karolína Šedivcová** karolina.sedivcova@fhs.cuni.cz

Jazykové korektury/English language editor: **Scott Alexander Jones** and **Tamara Anne Smelíková**

Obálka/Cover design: **Aleš Svoboda**

Sazba/Text design: **Robert Konopásek**

Tisk/Printed by: **ERMAT Praha, s.r.o.**

ISSN 1212-8112